А. КРИМСЬКИЙ.

АНДРІЙ ЛАГОВСЬКИЙ.

ПОВІСТЬ.

Частина перша: **Не порозуміються.**

Частина друга: **Туапсе**.



У ЛЬВОВІ, 1905.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Оповістка.

„Україньско-руська Видавнича Спілка" видала доси отсї книжки:

В першій серії:

		Цїна в короновій вал.		
1.	**С. Ковалїв.** Девертир і иньші оповіданя	(1·20)	1·60	Кор.
2.	**Іван Франко.** Поеми.	(1·20)	1·60	„
3.	**О. Кобилянська.** Покора і иньші опов.	(1·00)	1·40	„
4.	**Ґю де Мопасан.** Дика панї і иньші оп.	(0·90)	1·30	„
5.	**І. Франко.** Полуйка і ин. борисл. оп.	(1·00)	1·40	„
6.	**Н. Кобринська.** Дух часу і иньші оп.	(1·20)	1·60	„
7.	**Кнут Гамсун.** Голод. роман	(1·80)	2·20	„
8.	**Леся Українка.** Думи і мрії. Поезії	(1·20)	1·60	„
9.	**С. Ковалїв.** Громадські промисловцї, оповіданя	(1·20)	1·60	„
10.	**У. Шекспір.** Гамлет, принц данський	(1·40)	1·80	„
11.	**Генрик Понтоппідан.** Із хат. Оповід.	(1·00)	1·40	„
12.	**Богдан Лепкий.** З житя. Оповіданя.	(0·80)	1·20	„
13.	**Ґергарт Гауптман.** Візник Геншель	(1·20)	1·60	„
14.	**М. Коцюбинський.** В путах шайтана. Оповіданя	(1·20)	1·60	„
15.	**У. Шекспір.** Приборкана гостpуха	(1·00)	1·40	„
16.	**Панас Мирний.** Лихі люди	(1·00)	1·40	„
17.	**В. Короленко.** Судний день	(0·80)	1·20	„
18.	**У. Шекспір.** Макбет	(1·20)	1·60	„
19.	**К. Ґуцков.** Уріель Акоста	(1·00)	1·40	„
20.	**У. Шекспір.** Коріолян	(1·40)	1·80	„
21.	**М. Яцків.** В царстві сатани	(1·20)	1·60	„
22.	**Панас Мирний.** Морозенко	(0·50)	0·90	„
23.	**Лесь Мартович.** Нечитальник. . . .	(1·20)	1·60	„
24.	**М. Коцюбинський.** По людському .	(1·60)	2·00	„
25.	**В. Оркан.** Скапаний сьвіт, драма . .	(0·60)	1·00	„
26.	**Василь Стефаник.** Дорога, новелї .	(1·20)	1·60	„
27.	**У. Шекспір.** Юлїй Цезар	(1·20)	1·60	„
28	**Л. Толстой.** Відроджене, (3 томи) . .	(3·20)	3·60	„
29.	**К. Гавлїчек-Боровский** Вибір поезій	(1·20)	1·60	„
30.	**Ф. Заревич.** Хлопська дитина . . .	(1·40)	1·80	„
31.	**І. Франко.** Коваль Бассім	(1·20)	1·60	„
32.	**У. Шекспір.** Антонїй і Клеопатра .	(1·40)	1·80	„
33.	**Е. Тимченко.** Калевала, фінська епопея	(2·60)	3·00	„
34.	**О. Катренко.** Пан Природа і ин. оповід.	(1·00)	1·40	„
35.	**У. Шекспір.** Багато галасу в нечевля	(1·20)	1·60	„
36.	**Іван Франко.** Сїм казок, новелї . .	(1·00)	1·40	„
37.	**С. Воробкевич.** Над Прутом, поезії	(1·20)	1·60	„
38.	**У. Шекспір.** Ромео і Джульєта .	(1·40)	1·80	„
39.	**К. Сроковський.** Оповіданя	(1·00)	1·40	„
40.	**А. Кримський.** Пальмове гилля, . .	(1·60)	2·00	„
41.	**О. Кониський.** Молодий вік М. Одинця	(1·60)	2·00	„

А. КРИМСЬКИЙ.

АНДРІЙ ЛАГОВСЬКИЙ.

ПОВІСТЬ.

Частина перша: **Не порозуміються.**
Частина друга: **Туапсе.**



У ЛЬВОВІ.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.
1905.

Де що є.

	стор.
До читачів	V—VII
I. Не порозуміються	1—48
II. Туапсе	49—252

До читачів.

Єсть у мене давнїй і близький приятель, колишнїй мій ученик. Знає він мене, ще відколи я був студентом, а він хлопцем-підлїтком; добре він знає і моїх батьків, брата, сестер, — одно слово, всю нашу сім'ю. Ба навіть не один раз, лїтом чи коли, він і жив серед нашої сїмйі. І от недавнечко, одного дня, саме тодї як лежав був у мене на столї готовий рукопис оцієї повісти, забігає до мене на часинку навідатися той мій приятель. Я собі ще дописував якусь роботу, а він, з'очивши рукопис, узяв його перегортати, розглядати, довго читати... Вже я аж забувся, що він у хатї.

— А де ж у вас „Предмо́ва до чите́льника"? — як стій чую його голос. Він осьміхаючись глядить на мене.

— Жадної „Предмо́ви" не буде, — кажу я: — Навіщо ж вона? тай кому?

— А читачам,... щоб не думали, буцїм ви свою автобіоґрафію написали.

— Що ви за дурницї плещете! — одмовив я: — Хто-хто, а ви краще од усїх повинні відати, що в цьому романї про сироту жаднісінької подїї нема моєї автобіоґрафічної. Та ви знаєте й тих людей, з яких більше-менче списано оцю повість.

— Дак се ж я́ знаю,... я́, а не ваші читачі!... А читачі вважатимуть, що в повісті вашій фіґурує унїверсітецький професор, який пише вірші та ще й по-татарськи говорити вміє. Побачите: подумають, що сей професор — то то ви сами!...

— Нїхто того не подумає! — не повірив я: — Мало хіба єсть усяких других людей на сьвітї, що заразом бувають і вченими й поетами тай котрусь орієнтальну мову знають?... Та ви сами бачите таких людей що-дня! Он, двоє поміж ними, що мають у собі всї оті три ознаки... академік Корш та професор Всев. Міллер, — люди звісні на цїлу Росію ба й за границею... — а для вас вони навіть ваші вчителї: ви в них і лекції слухали й екзаменувалися в них... А скільки-скільки ще инчих таких людей знаєте ви окрім мене та тих двох!...

І я заходивсь називати перед своїм приятелем цїлу купу вчених іменнїв.

— Дак то ж я́ їх знаю, а не ваші читачі!... — нетерпляче перебив він мене.

Я мовчав, бо не хтїлося й відповідати на це.

— А в тім... — розсьміявся він, згортаючи рукопис і встаючи з крісла, щоб уже йти: — мабуть і справдї не варто вам на це писати „Предмо́вꙋ до читєлника“. Бо напишіть ви хоч і сто передмов — однаково ваші читачі з критиками вам віри не йнятимуть: це вже така ваша доля!... В переднїм слові до „Пальмового гилля“ ви трохи чи не присягалися, що пишете свої „цїкли“ не про себе... — а чи вийшло з того щось путяще? чи повірив вам хтось?.. Вже нащо Франко міг би був дати вам віри більше, нїж хто, — але й він, дивіть, он-що виписав у своїй критицї: „Не повинен д. Кримський вмовляти в нас, що його ліричні циклї не мають у собі нїчого автобіоґрафічного. Адже ми від разу пізнаємо його

в кождім віршику"... Побачите, що й з повістю вийде вам така сама історія.

— Чим же це пояснити? — спитав я заклопотаний.

— А не знаю... Мабуть чи не надто близько до серця берете ви долю своїх героїв... Та от, єсть у вас одна повістка, що ви її списали не з кого, як з мене: „Перші дебюти одного радікала". Чи знаєте, щó за вражіннє було в мене, як читав я її? Сказати правду, я в ній бачив таки самого себе; але заразом віяв з неї на мене часом такий дух, який повіває тілки з дуже субйективних автобіоґрафій самого письменника. Не могтиму вам точно вияснити, щó та за дух і як його заформулювати, тілки ж він є. Ліризм се? субйективна прізма?... Але я дуже засидівсь у вас, — прощавайте! міні час додому.

Він швидче побіг. А я зістався сам... подумав, подумав... тай записав цілу розмову.

А. Кримський.



Друкарські помилки.

		Надруковано:	Має бути:
Стор.	59, ряд 10.	под	під
„	62, знизу ряд 9.	лякали	лягали
„	86, остатній ряд.	вонн	вони
„	171, знизу ряд. 15.	єстетичне	естетичне
„	173, „ „ 11.	собе	себе.

Частина перша.



НЕ ПОРОЗУМІЮТЬСЯ.

(ІЗ ЖИТТЯ ІСТЕРИКІВ).

I.

„Дочекався я свого сьвятонька.
Виряжала в сьвіт мене матїнка...
— Нехай, сину мій, ми працюємо,
Нехай цїлий вік ми горюємо —
Та не всї ж, як ми, в землї риються:
Може, є такі, що і миються.
Як знайдеш таких, милий синочку,
Простели себе, як рядниночку.
Чоло с похилу не поморщиться,
Спина с похилу не покорчиться,
Спина с похилу не покривиться,
За те ступить пан і подивиться.
За те ступить пан на покірного
І прийме тебе, як добірного.
І с панами ти привітаєшся,
С полем батьківським роспрощаєшся...“

Перечитавши цї вірші, студент Андрій Іванович Лаговський осьміхнувся, бо щось ізгадав. Він стояв коло столу, перегортав свої листи, записки і всякі другі шпаргали, тай усе, що непотрібне, він одкидав на бік, себто щоб знищити. Сьпівомовку Руданського, що оце він узяв до рук, він давно-давно колись переписав був сам, власною рукою, вже тому год вісім, ще тодї як був гімназістом та здобув од своєї матері один ку-

рйозний, сервілїстичний лист. Того листа він тодї пришив був до віршів і переховував обидва документи вкупі.

Перегорнувши сторінку далї, Лаговський побачив і того самого, материного листа. Мати була неписьменна — послание до сина зложив їй якийсь писака під її діктант. Як перечитав Лаговський тую писульку, він знов осьміхнувся, та вже якось криво й кисло. От що стояло там:

„Г. Громопіль Київськ. губ. 18⁶/II 86.

„Дорогий Андрійку!

„Посилаю тобі три карбованцї. Не трать їх марне, бо мінї гроші не легко приходяться. За твою харч і-за твою кватирю заплачено вже згори, дак на що б ти мав втрачати ся іще? Цї три карбованцї — то вже тобі самому, на дрібні росходи. Тільки ж, коли що купуватимеш, то купуй так, щоб нїхто не бачив: чужі люди збоку дивитимуться — будуть думати, що ти дуже багатий; то й стипендії ти не достанеш. Найбільше просю: тютюну не купуй, бо як довідається начальство, що ти заживаєш, то сключать тебе з гімназії. Шануйся, мій сину, слухайся старших. Не заводься с товаришами, тай не приятелюй з ними, бо пуття од їх не навчишся. А найбільше — годи вчителям. Будь до їх привітний, ласкавий, покірний; директора дуже поважай, не сперечайся з ним; як де зустрінеш, то низенько вклонися. Спина, як поклонишся, не зламається, а отже ж усї вчителї тебе полюблятимуть. Ласкаве телятко дві матки ссе. Цїлую і благословляю. Твоя мати А. Лаговська.“ Все це було писано поганою російською мовою, з безлїччю помилок, а вкінцї додано: „А по ея покорнѣйшой прозьбѣ писалъ отставной унтеръ-офицеръ Л. Стеценко и вамъ одъ себя кланяется.“

— Нещаслива дикарка! — сумно сказав собі студент. — Три годи я вже її не бачив. Чи обмінилася вона хоч трохи? А от після взавтрього побачуся з нею та побалакаю... Ну, а з листом що робити? подерти чи далї ховати? — Ат! сховаю на незабудь.

Це кажучи, він поклав лист і вірш до шкатулки, а там далї поглядів на годинник. Було як раз вісїм.

— Час йти каву пити... — подумав собі він, щирісїнько таки радіючи, бо цїлісїньку ніч не міг заснути, і в голові йому тепер гуло. — Може, як кави випъю, то голова посьвіжіщає. Пан і панї вже мабуть повставали та вже, десь певне, сидять у їдальнї... А цїкаво б знати, чи здобули вони телеграмму од мого вченика?

Дїло дїялось у Курщинї, на селї, 17-ого августа. Лаговський жив тут на кондіції, в поміщиків Бобрових: він був став на лїто за репетітора їхньому единородному синові Пйерові, що в маї не зложив екзамена і мусїв переекзаменовуватися в августї. Тому два днї, на Пречистої, Пйер поїхав у Київ, бо передержку визначили йому на 16-те августа, а його вчитель іще зостався на пару днів у Бобрових. Були на те причини; одна — тая, що не встиг позбірати своє манаття, адже остатнїми днями йому й години просьвітньої не було через Пйера; а друге — він мав чекати, доки присьпіє од Пйера телеграфічна звістка з Київа про результат його передержки.

Зійшовши із своеї сьвітлички на низ, у їдальню, Андрій побачив там саму-но панію, величну grande dame. Він поздоровкався з нею. Вона гордовито простягла йому рученьку тай закусила губу.

— Павло Гаврилович. . уже... пішов по господарству, — дуже повільно й тихесенько, ніби

вміраючи, проказала пані Боброва і єхидкувато вдивлялася в бліде, виснажене обличчя Лаговського (він був таки дуже хоробливий). — Павло Гаврилович давно вже напивсь кави, — тягла пані далї вже ораторсько-декляматорсько-навчальним тоном: — бо в його немає такої звички, щоб спати до півдня.

— Скажена ти баба, от що! — зовсїм не сердито думав студент, пъючи тимчасом каву і дивлячись у шклянку: — Чи ж не ти сама, меґеро, наказала мінї, щоб я приходив до їдальнї точнїсїнько об осьмій годинї, не ранїш! — намовляв він себе та без усякої таки злости, навіть гумористично трохи.

M-me Боброва спершу мовчки, згорда дивилася, як Андрій сьорбає свою каву, потім узяла зо столу телеграмму та якийсь заліпляний конверт.

— Од Пйера єсть телеграмма, — сказала вона зловіщим голосом: — він її був послав ще вчора, а „нарочный“ привіз допіру сьогоднї... От прочитайте лишень.

Лаговський розгорнув телеграмму, де стояло:

„Обѣихъ переэкзаменовокъ не выдержалъ. Пьеръ“.

Прочитавши бумагу, репетітор мовчки вернув її Бобровій.

— Яка була наша умова, ви, сподіваюсь, памъятаєте: здасть Пйер екзамена — сто вам карбованця, а не здасть — тільки сорок. Ось тут маєте всї сорок карбованця, — сказала панї, простягаючи конверт. Студент узяв тай мовчки кивнув головою; не розлїпляючи конверта і навіть не поглянувши, що воно таке, він застромив його до бокової кишенї, тай пив каву далї. З його обличчя не видко було, що він почуває тепер у

свойому серці. Пані така байдужість не сподобалась.

— Як правду казать, то й ці гроші йдуть за дурно, — додала вона: — бо коли з заняттів ваших ніякого пуття не було, дак чи варто платити?

Лаговський не відповідаючи допив остатній ковток кави тай утер губи. Потім поволі, спокійненько, він назад видобув с кишені конвертик і поклав його на столі.

— Як не варто, то й не варто, — зовсім апатично одказав він; далі підвівсь і пішов до їдальні. M-me Боброва заметушилась, бо такого скандалу не сподівалася.

— Андрій Іванович! Андріє-Йвановичу! верніться! — загукала вона: — Ви мене не зрозуміли, я зовсім не те хтіла сказати... Ось верніться-но, я вам геть усе поясню.

Але парубок уже не слухав її і пішов до себе на гору. Груди йому дуже важко движіли, бо він здавна хорував на ядуху. Тяжко, переривчато одсапуючи, він усадовивсь на кріслі, одкинув голову назад та все одсапував.

— Сьогодні ж таки поїду звідси неодмінно! — поклав собі він: — Ну, от, значиться, працював ціле літо коло того дурника — Пйера, а заробив стілки, що злодіїв нема чого лякатись... А в тім знов, начхать міні на все! Tout cela c'est une нісенітниця! додав він не без комізму. — Тільки ж на які гроші я доїду додому?

Він устав, витяг із шкатулки капшук і пильно перелічив те, що там містилося.

— Три карбованці й десять копійок... гм! Щоб додому доїхати, то треба без лишку девъять... А в тім, начхать на все!! Вже якось с кондуктором погодимось, — знайдемо нелегальні способи, поїдемо й без білета...

Він заходивсь укладати своє збіжжя в чемоданчик. Талеж незабаром він спинивсь і кинувсь на ліжко: ядуха, астма тая, не давала йому дихати, в висках застукотіло, серце розтягалось і стискалось.

— Хоч би вже швидче здохнути! — нетерпляче гадав собі Лаговський. — Ну, ви! прокляті нервища! — нагукнув він суворо, ніби вдавався до когось чужого: — чи кинете коли-небудь мене мордувати?? — га?? — І він, здавалося, справді чекав устної одповіди.

„Прокляті нервища" дійсне мордували його здавна, найбільше через те, що йому раз у-раз доводилося вчити нездібних гімназїстиків — ота ких, як Пйер — та жити завсїгди по чужих людях.

Хтось торгнув двері. То була служанка. Вона сказала студентові, що пан просить його до свого покою. Хлопець устав з ліжка і пішов.

Пан Бобров, генерал у одставці, привітав його дуже ласкаво, не так, як звичме. Бо як инчим разом, то він було поглядав на вчителя дуже згорда.

— Ви вже вибачте жінці, вибачте, — прохав він теперечки: — їй самій дуже шкода, що вона вас покривдила, бо вона й не хотіла того. От же, нате... візьміть, візьміть ці гроші: ви ж до них маєте повне право. А як не візьмете, тим мене образите.

Ласкавість панова збила Лаговського с пантелику: аж ніяково чогось стало.

— Ні, таки не візьму, — сказав він дуже слабим, стомляним голосом: — Дякую вам за вашу прихильність, що хоч на останці виявилась... Тільки ж, будь що будь, я на прощанні призна́юся таки зовсім щиро: сьогоднї мене мов грім побив... З вашим сином я геть собі здоровъя збавив... я ж цілий день займався з ним... в мене нерви тепер такі немощні... (Тут він був спинився,

бо не знав, що казати далї, а тим часом бажалося щось казати). А Марія Лаврентьевна... нї, я не сподївавсь од неї такої образи... Не візьму!..

— (Ну, а тепер — знаю, що вже зараз рюмати буду!.. — подумав він: — Прокляті нерви! раз-у-раз зрадять! Тілька ж як це так?! я вже не пан самому собі, чи що?! Ба не заплачу! А отжеж, їй Богу, заплачу! — лякався він).

Але не заплакав: переміг себе. Здрігнулася й скривилася спідня губа, перебігла по обличчю електрічна течійка, тай усе.

Бобров бачив, як у Лаговського смикаеться обличчя. Йому жалько стало на парубка, а доти він попросту хтїв оддати йому гроші, щоб не було нїяково. Він підвівся с крісла, підійшов до студента, що був сидїв, засунув йому в кишеню конверт із сорокма карбованцями і жартовливо взяв за чуба:

— Та ну бо, ну-бо, не ображайтесь... Ну, не дивіться, мов сич на сову, гляньте веселїш...

Лаговський як стій підвівся, бо через тую ласкавість спазма йому підступила до горла: він боявся що далї-далї розридаеться.

— Вибачте... я піду... я чогось нездоровий... — глухо промимрив молодик тай швидкою ходою подався до своеї кімнатки. Скоро він зачинив двері на защіпку, енергія його покинула; його схопив нервовий пароксїзм...

— Двацять пъятий год мінї йде, — з ненавистю ридав він, кусаючи зубами подушку: — а я реву, наче дитина!.. А все нерви!... Та коли з мене вже не людина, а клубок нервів, то навіщо я животїю?!

— Лакейська душа! — знов з ненавистю лаяв він себе, ридав і реготався заразом: — Мінї випадало гордо швиргонути тії гроші панові в вічі, а я замість того роскис... Зрадїв, що їхне Превосходительство було ласкаве мене за чуба

смикнути... Лакейська душа!... Та ні ж бо! От піду тай верну йому гроші!... Добре... Тільки ж опісля щó буде? адже опісля здаватиметься мінї, нїби я його марне образив, тай піду я вибачення прохати?!... Прокляті нервища!!

З гістеріки, з довгого плачу він зморився. Голова аж важнїла на плечах, очі мружились і сплющувалися. Не спавши цїлу ніч, парубок тепер міцно заснув.

Як прокинувся він, то вже владав собою трохи більше, а про панів, знов, клопотався менче.

— А чорт їх бери — сказав собі він нарештї — нехай уже ці сорок карбованця зостаються мінї... На цїї гроші могтиму потім у Київі перебутися без урока хоч з місяць, то може нерви трохи спочинуть...

Того ж таки дня панські конї одвезли його на залїзницю... В Київі йому випадало бути допіро к 1-му сентябрю, то він був тепер поїхав до дому, до матері. За два днї був уже в Громополї.

II.

— Здорові були, мамо!

— Голубе мій!....

Мати припала до свого Андрія, цїлувала, голубила. Син пильно придивлявся до неї, поклавши руки на її плечі.

Стара Лаговська виглядала з себе так, що її швидче можна було б залїчити до „жінок“, ніж до „дам“. Одіж на ній була, правда, нїби панська, та дуже простенька, полатана, без усяких претенсій на моду. Обличчя їй — неінтелїґентне, вульґарне. Руки червоні, порепані.

— Як ви зстарілись, мамо!... Чого це вам спідня губа висить мов нежива?... Лице блїде... Зморщки сильні... Та чи здужаєте ви, мамо?

— Трохи нездужаю... Падучка.

— Падучка?! відколи?

— А вже більше, як год.

Андрієві трошки спротивилось. — „Падучка — це щось гидке“, подумав він. З огиди рот йому раптом широко розкривсь, верхня губа спазматично напружилась і підвелася к носові, ніс скривився, спідня губа широко вивернулась униз, з залозок потекла слина, неначе щось погане в ротї опинилося. Через те він потроху визволився з неньчиних обіймів, щоб вона його більше не цїлувала.

— Гм! у неї епілепсія, — то значця вона й мінї передала в спадщину якусь нервову, деґенератївну хоробу... Мабуть, з мене гістерик, — поміркував Андрій: — Гістерик? — ух, кепська справа! В мене, значця, нема нїякісїнької постійности, в мене й характера не може бути нїякого, бо кожної хвилини настрій духа мусить мінї сам собою змінюватись. Одним разом я нї сїло, нї впало буду без причини дуже добрий, а другим разом так само без причини буду лихий і поганий... Стїхія, а не людина!..

— Пустїть мене, мамо, я подивлюсь на господу, бо вже ж давно як бачив.

Оселя Лаговської була звичайнїсїнька українська оселя, під соломъяним дахом. Як увійти в сїни, то зліва двері вели до кухнї, а звідти через грубу був хід до ванькира, де спала мати. А другі сїнешнї двері, що с правої руки, вели з сїней у парадну сьвітлицю, що носила бучне ймення: „гостинная“, себто вітальня. Більше ж хат не було. „Вітальню“ мався тепер зайняти Андрій. В нїй обстанова була принаймнї чепурненька, хоч без роскошів і всяких вигадок; а вже ж

скрізь деинде по оселї все було дуже бідне. Лаговська жила тільки с того, що держала корову й продавала молочні продукти.

Розглядаючи Андрій господу, потроху розважив себе. Хоч як тут усе виглядає бідно, та це не чуже, це — „вдома"; тут він пан, а не якась m-me Боброва. Він сьогоднї ляже спати в такій годинї, в якій йому заманеться; він узавтра — схоче — встане о піvднї. Йому взавтра не треба неодмінно в осьмій годинї йти пити каву. Він обідатиме взавтра тільки в той час, коли схочеться. Він узагалї вільна, самостійна людина, а не підвладна. — „Кожен півень на своїм сьмітнику пан, каже прислівъя", — подумав Лаговченко: — „Нехай собі ця приказка носить іронїчну закраску, я її люблю. Краще бути паном на своїм сьмітнику, нїж лакеем у чужих хоромах."

І не счулись, як прийшов вечір. Смерком, забігла до Лаговської добра приятелька її — хвершалиха. — Андрій сидїв коло них і слухав, про що вони балакають. Говорили про чужі весїлля і чужі похорони; говорили про те, що в недїлю на справничисї була в церкві новітня сукня; говорили, що в Анни Петрівни погана наймичка; а в Θеоктїсти Львівни чоловік пъяниця, а в Олїмпіяди Андріївни на щоцї такий великий вискочив пухир, що аж-аж-аж, а в Перепетуї Власівни злодїй уночі картоплю покрав; говорили про цїну на картоплю та на кавуни; говорили, що в такого а такого сусїди швидко корова буде с телям; говорили, як то воно добре, коли корову призвичаено доїтися без теляти; говорили..., та багацько ще говорили такого самого.

Студент пильно слухав. — „А їй Богу, гарно! — погадав він: — гарно жити отакечки, не знаючи не відаючи про якісь-там соціяльні питання та Weltschmerzer! Гарно людям інтересуватися самими коровицями та курчатами та пу-

хирями Олімпіяди Андріївни і більш нічим. Аж мінї самому на серцї полекшало, як я спустився на це болотяне дно суспільности. Хвилї розумового життя плинуть собі десь там високо-високо понад мною, мене не зачіпаючи й не коливаючи; мінї спокійно, мінї й журби не має в моїм затишкові. Їй Богу, гарно буває иноді кинути людський образ тай зробитися благонаміреним, невинним бобирцем у болотї, або ж тихим мирним волом чи коровицею тай піти собі на зелену пашу!..

Він пішов до своєї кімнати і заснув так любо, як мабуть нїколи за останнїх трох років

III.

Андрієві так силне сподобалося „коровъяче життя на зеленій пашї", що другого дня він з ранку не одходив од матері. Йому любо було дивитись, як вона готує обід, як бігає по кухнї, як перемиває посуд, як узагалї мегушиться мов муха в окропі. Помішницї в неї не було, бо Текля, дівчина-наймичка, погнала корову пастися на стерню.

Сидячи в кухнї, син діпломатично роспитував маму про її знакомості. З її одвітів він бачив, що її суспільне становище — дуже захитане і що вона чим раз падає ще нижче. Ще й тодї, як батько був живий, Лаговські не належали до вищого Громопільського товариства, а вже ж як помер батько, то й дрібна інтелїґенція стала їх цураться. Хвершалиха, що була вчора в гостинї, то й вона вважала себе за аристократичнїщу од Лаговської. Але все це не так-то й силне вразило було б Андрія, коли б не звістка об тому, що мати частенько любить захожать, „съ чернаго

хода“, до Громопільських пань, сидить у них в кухні, балакає з ними дуже шановливо, підлещується, до їх — одне слово, грає якусь неблагородну ролю.

— Що за гидка лакейщина! — подумки сердився він. — Мамо! а я б вас прохав не ходити до всїх отих пань... Як на мене, то вже краще нашукайте собі знайомости серед міщан та будьте з ними рівні, тілки не оббивайте панських порогів, мов .. мов...

Він і слова дібрати не міг...

— Угу! Аби ти знав, як усї пани мене люблять! Вони аж радїють, як я приходю!

— Що ж, вони вас до покоїв просять?

— Нащо до покоїв? Хіба що таке „покої“? От я вчора була в Клавдії Петровни Лоначевської... ти не знаєш її — це судиїха... То вона мене в спальнї приймала і кавою напувала.

— А ви й зраділи... Не ходїть, мамо, зробіть ласку...

— Ет, що ти кажеш! — невдоволена одказала мати: — А вже ж із міщанками завдаватись... ходити до них у гостину... — як раз! дзуськи!... Вони сами за велику честь мають, коли я їх хоч до кухнї пускаю! От побачиш сам.

Андрій справдї міг того самого ранку побачити, собі на вдивовижу, що міщанки (а їх приходило сьогоднї чимало) вважали Лаговську таки не за рівню. Хоч вони зовсїм фамільярно балакали з нею про се, про те, про всякі спільні інтереси, талеж видко було, що вони вважають її за „панію“ таки. Лаговська й сама собі запишалася с того поводження, тай ще (звісно, щоб навіч синові) балакала з ними навіть трохи протекторально. Темою для розмови були знов таки, як і вчора, телички, пъяницї-чоловіки, новітні хустки і т. и.

Окрім тих знайомих міщанок приходили в кухню до Лаговської покупцї: куховарки од ту-

тешнїх панів. Поки Лаговська одсипала їм молоко чи сметану або одважувала масло та сир, вони оповідали їй усякі найдрібнійші сплїтки про своє паньство. Лаговська дуже цікаво слухала їх, ще й сама допитувалась; видко було, що слухаючи ті сплїтки, вона нїби й саму себе бачила в панській кумпанії.

— Що за лакейщина! — гадав Андрій. Йому бридко ставало.

Пообідали. Мати пішла в садок, де росли дуже гарні сливи-ренклоди, нарвала повну миску і завъязала в серветку. Далї почала сама виряжатись.

— Куди це ви, мамо? — спитав Андрій, дивлячись, що стара мати зашнурувалась у корсет, одягла якусь парадну та старомодню сукню, настромила на голову собі наколку і напнула якийсь кумедний капелюшик.

— Піду до судиїхи.

Вона ще видобула з шахви румъяно, начервонила щоки, потім почорнила брови. Син, дивлячись на цю кумедію, тільки плечима здвигав.

— А сливи ж ви нащо несете?

— Гостинчик. Таких дорідних нїде в городї немає, тільки в нас. Позавчора Лоначевська так гарно, так щиро мене вітала, то я хочу віддячитись...

І вона пішла. Андрій мовчки злував. Згадав він батька, що посадовив тую ренклоду. Покійного батька парубок дуже любив. Так от, діялось це в веснї, саме того року, що в осени малися одвезти Андрійка в Київ у гімназію. Посадовивши татко ренклоду власними руками, взяв Андрійка, того великого хлопця, на руки тай приніс до деревини. — „Це хай буде твоя. Може вона ростиме й тодї, як я помру, — то згадуй за мене... Але що я верзу?! Хіба тобі доведеться так, як мінї, стирчати свій вік у Громополї

на двайцятьох пъятьох карбованцях місячного жалування?! Тебе — певне, що краща доля чекає...“

В осени Андрія одвезли до Києва, а за місяць несподївано помер батько. Пісьля того Андрій рідко коли й у Громополї бував: не доводилося, не можна було. Але всю оту сцену з деревом він добре памъятав.

Тепер йому важко було, що овощі є тії батькової ренклоди здалися на підлизування до судиїхи.

Вернула Лаговська додому рада та весела.

— Щоб ти знав, я́к мене там приймали! — хвалилася вона Андрієві, передягаючись із каррікатурної одежі в просте.

— А ви як? на кухню йшли, чи на парадні двері? — іронїчно перебив син.

— На кухню... — швиденько одмовила мати і гордо оповідала далї: — То мене Клавдія Петровна покликала до спальнї...

— І напувала кавою, — докинув слівце син.

— Нї, не кавою: чаєм із солодкими бубличками... — не завважаючи іронію, пояснюяла Лаговська: — Вона лежала в ліжкові, опочивала пісьля обід, а мінї постановили коло неї круглий стіл і стільчик, то я там-о пила чай.... А як дякували за сливи!... І панночку я бачила... тілки тая щось дуже згорда дивиться... А вже ж яка ласкава сама панї!

— Ну, й радійте! насьмішкувато сказав Андрій і підвівся, щоб іти до себе.

— Постій-но, Андріє! Казала Клавдія Петрівна, щоб я взавтра поприсилала їй усі квитки. Це, бач, вона бере в мене сметану й масло на квитки. То треба буде полічити, скільки там виходить усього вкупі грошей, тай одіслати.

Передше рахував мінї один жид, то я йому за те мусїла платити. А тепер порахуй ти.

— Гаразд — одказав Андрій і пішов до себе денервуватися самотою.

IV.

У ве́чері він поробив рахунки.

Другого дня, скоро він вийшов пити чай, мати йому сказала:

— А знаєш? Клавдїя Петровна вернула рахунки; каже, що там помилка: ти щось накинув... Та от тут їхня служанка. Що панї кажуть?

— Панї казали, — вияснила дївчина, — що ви аж трицять копійок накинули незнать звідки... Тай кажуть до чоловіка: „що́ то за погана звичка в Лаговської! це вже вона вдруге так робить: і прошлого місяця налїчила більше, як треба, і тепер знов...“

— Це вона... так і сказала?!! — спитав Андрій. Через раптовий пароксїзм ядухи він не міг дихнути.

— Скажи, дївчино, панії, що того місяця лїчив жид, — без усякої достойности виправдувалась Лаговська, ще начеб то й винна: — а тепер — сам панич. То вже ж панич не крутитимуть навмисне... Ти, Андрію, візьми квитки тай знов порахуй, щоб вивірити.

— Добре, дайте-но квитки, — нервово сказав син і швидче пішов до себе.

Перевірив раз — нема помилки. Перевірив у друге — тожсамо нема.

— Я, мамо, письля обід сам піду до Лоначевської, — сказав він до матері, начеб то зовсїм спокійним тоном.

— Ой, я боюся, щоб ти часом не наплескав їй чого.

На те син одвітив рівним голосом:

— Ні, я попросту покажу їй, де її помилка. Бо хто ж покаже, як не я?

— Ну, добре, — заспокоїлась мати: — Та не забудь, що вона на ймення Клавдія Петровна.

— Клавдія Петровна? Гаразд! нехай і Клавдія Петровна!

V.

О пъятій годині Лаговський вдяг на себе свій новий студенцький китель і пішов до господи Лоначевських. (Спершу він хтів був одягнутися задля візіта як найгірше, та потім передумався). Смикнув він за дзвоник. Довго ніхто не виходив, нарешті одчинила двері якась гарна дама.

— Вибачайте, — защебетала вона по-російськи, цікаво дивлячись на молодого, доволі вродливого студента: — сама одчиняю, бо всі покойовки свої порозсилала... Ви, певне, до чоловіка? Його вдома немає.

— Ні, я до самої пані Лоначевської... Я Лаговський, — похмуро одмовив гість.

— Лоначевська — то я... Просю до вітальні... Сюди... Ну от... Сідайте, будьте ласкаві.

Вона й сама сіла тай налагодилася слухати панича:

— То ви син... мадам Лаговської?... вибачайте, я не знаю, як вона буде на ймення і по батюшці.

— Марії Степанівни Лаговської, — трошки іронічно підказав молодик. — (Бач! обурився він

на думці: — вона навіть не знає, як мама зветься! а мама й по-за очі титулує її на ймення і по батькові! Що за бридкий сервілїзм!). Я вчора поробив рахунки мамі, і можу завірити, що зовсім гаразд. Як же ви сьогоднї сказали, що буцїм я наплутав, то я знов двічі перевірив... (Голос йому задріжав)... Я помилок не робив.... (Він засапувався).. бо я студент четвертого курсу математичного факультету... А вже ж одурювати вас я тожсамо не хтїв... Ви сказали перед покойовкою, буцїм мама хтїла в вас украсти трицять копійок..

— Як прийде покойовка з гóрода, то я її зараз геть витурю, бо мінї не треба такої язикатої, — спокійненько сказала судиїха. — А що до помилок, то воно таки може бути, що я́ помилилась, а не ви. Правду кажучи, я порахувала аби-аби-як, на швидку руч.

— І проте послали служанку сказати мамі, що в рахунках є помилка?!

— Ах, Боже мій! – трошки каприсно одказала дама: — ну дак що ж тут такого? послала!

— Це зветься падлюцтвом! — згукнув Лаговський, шарпнувшись на кріслї.

Лоначевська, замість спокійної лїниво-примхливої дамочки, одразу зробилася величною леді.

— Я думала, що унїверсїтецька осьвіта зробила з вас обтесану, виполїровану людину, — процїдила вона гордо й зневажливо: — та вже бачу, ніяка осьвіта не вижене того хамства, що зроду сидить у крові.

— Добродійко! -- скрикнув парубок гнівним голосом, в якому чути було вже болючу нотку.

— Я бачу, — безжалісно тягла судиїха далї, — що мінї треба було одразу повести з вами розмову не як із студентом, а як із сином тієї

перекупки, що має од мене заробіток. Тоді б я була не дочекалася ніяких прикростей од вас.. бо ваш власний меркантїльний інтерес не дозволив би вам вражати покупця... а надто такого, як я... Я знаю, що ваша мама бере з других людей вісїм копійок за стакан сметани, а з мене — десять копійок. То їй не вигода одіпхнути такого гарного покупця, як я... А с тих грошей, які вторгує ваша мама, вже ж і вам дещо перепадає? еге?

Лаговський хтїв був вигукнути якусь зовсїм непристойну лайку. Він підвівся зо стілця. Губи йому затремтїли, зуби зачеркнулись один об один, лице геть перекривилося. Він був розявив рота, та замість промовити слово він, наче який оберемок, упав на стілець і мовчки схопився за голову обома руками. Очі дивилися в гору, без усякого виразу, каламутно, нїби оловъяні.

— Ах, Господи!! — злякалася судиїха: — випийте швидче води!... Ось... Щó ж я це наробила!! — заголосила вона.

І вона мерщій насйпала парневі в шклянку воду.

— Не треба! — пробурмотїв він. Підвівся і швидко-швидко пішов до коррідору. Лоначевська миттю побігла наздогін йому.

— Та куди бо ви? куди? Постійте, от я вам щось скажу... Та постійте ж бо! Отже ж однаково не втечете, бо двері зачиняно... — сумовито жартовливо засьміялася вона, наздогнавши Лаговського коло самих дверей. Тут вона зупинилася перед їм.

— Я хтїла вам..., та не бійтесь-бо, я вас заразісїнько випустю, — з лагідним усьміхом перебила вона себе, побачивши, що Лаговський стоїть понуро і вдпвляється нетерпляче в двернý клямку. — Я хтїла, бачте, тілки сказати, що я

дуже винна проти вас, але ж ви ще більше винні. Бо як таки не було вам сорому, вам, студентові, образити беззахистну жінку, знаючи до того, що й чоловіка її нема вдома? А в тім, здається, що ви сами дуже мучитесь? Ви дуже нещасливий, правда?

Вона промовила ці словá щиро й ласкаво. Андрій різко порвався до виходу і шарпнув клямку.

— Ну, йдіть, ідїть! — заквапилась вона: — я бачу, що мій теперішнїй тон іще гірше вразив вас.

Вона одімкнула двері, що на вулицю.

VI.

Лаговський, кусаючи з усії моцї губу, пішов прудко-прудко, куди очі, геть од господи Лоначевських. Зуздрівши перший-ліпший перелаз, він, не довго ворожачи, переліз у чужий садок, кинувся в гущавину і впав на траву; несила була йти спокійно далї. Ніхто його не побачив.

Закопавшись лицем у високу травицю, він судорожно почав ридати; тілки без сліз: очі були сухісінькі. Потім він мовчки перекинувся навзнак, несьвідомо глипнув був очима на небо тай міцно заплющив їх, аж стиснув повіка. Потім мовчки і машинально встромив великого палця лївої руки в рот, між кутнї зуби. Потім куснув його раз-другий з усії сили тай заходився гризти так, як собака жвакає кістку. Незабаром повен рот йому набігло крові, а що він був лежав одкинувши голову, то кров потекла йому в горло. Не вважаючи на те, парубок іще раз угризнув свій палець, та з великим болем почув, що його

зуби вже не шкуру перетирають, а в живе мняке мнясо глибоко впиваються і доходять до кістки. Тоді він стямився, витяг палця з рота, підвівся і росплющив очі.

З рани кров дзюрила на траву і на одіж. Тупо подивившись на червону течійку, Лаговський якось видобув хустку і обкрутив пучку. Його дуже боліло, та на душі було не так важко. Він усадовився, сперся спиною об стовбур вишні, заплющив очі і взяв міркувати про те, як він оце робив візїт до судиїхи.

Скоро він згадував ущипливі слова Лоначевської, миттю йому стискувались кулаки, трусила пропасниця, хтїлося полинути до панії знов тай крикнути її в живі очі, що з неї підла жінка. Але спосеред таких лютих думок несподївано виринало гарне її обличчя з ласкавим, лагідним осьміхом, який він побачив на останції. На ту згадку Андрій якось інстїнктївно скулювався тай схиляв голову на груди. Він під такі моменти не міг і дихати.

— З мене падлюка! — зважливо казав собі парубок, і серце йому запивало. — Нї, не падлюка з мене, а ненормальний виродок... І до чого животїю я на сьвітї?! Чого я животїю?!! Проклятущі нерви!... — шопотїв він на тисячний раз свою звичайну фразу. З важкого нервового болю він несьвідомо схопився за груди.

— Завіщо я її образив? Може за те, що вона займає вищеє соціальне становище? А вже ж за те.. Отже ж вона така добра... Вона аж засмутилася, як побачила, що мене вразила.

Молодикові закортїло раптом побігти до Лоначевської, попрохати вибачення, поцїлувати їй руку та так і не одпускати тую руку од губів, стоячи навколїшках.

Плебейська жилка не дала довго розвиватися таким мріям. Студент як стій підвів голову, не-

терпляче смикнув плечима, неначе хтїв струснути з себе теє негарне бажання.

— Вона мене пожалувала тілки через те, що провінціяльні кавалєри їй геть усї понадбридали, а чорнобривий студент виглядає їй краще..., насьмішкувато видумував собі він: — еге ж! бо чом маму вона нїколи не пожалує, а завсїгди трактує тілки згорда? Маму вона зве перекупкою...

Андрій знов скипів і заклекотів гнївом, далї підвівся, далї знов сів на землю, далї знов лїг. Як він упъять уклався на траву та ще заплющив очі, то люті думки геть порозбігалися. Він став куняти. І от... чи то сон він такий побачив, чи то попросту дрімаючи згадав собі дещо, тільки ж от яка сцена з минулого життя перебігла в його уяві.

Ввижається або й сниться йому, нїби він — ще в четвертому класї гімназії тай приїхав додому на лїто. Вже й тодї його мати инколи плазувала перед паньством, хоч і не так силне, як тепер.

Одного разу прийшла вона з базарю і сказала синови: — Адже ти знаєш геть усю пісьню: „Ах ти, воля, моя воля?“ *)

— А що?

— То напиши до неї геть усї слова́. Я оце йшла проз книгарню. Книгар стоїть на рундуції. Під'їздить екіпаж, і з екіпажа неморожська генеральша Суханова питається: „Чи нема в вас

*) »Ах ти, воля моя, воля« — сьпіванка про те, як визволено селян з крепацтва царським наказом 19 февраля 1861 року. Голос, на який вона сьпівається, доволї собі гарний і не важкий, а слова тексту — прості, гуманні й народолюбні. Тим-то педагоги шісдесятих років минулого століття охоче зробили її звичайною пісенькою інтелїґентної дітвори. С тих часів вона й досї зостається улюбленою дитячою сьпіванкою в Росії.

такої книжки, щоб там був повний текст до „Ах ти, воля моя, воля?“ — Книгар каже: „Нема“. А маленький синок генеральшин і собі висунувся з коляски тай гукає і мало-мало не заплаче: „А ви добре пошукайте між своїми книжками! Може десь і є? Міні так дуже хочеться мати тую сьпіванку“. Я стояла тут, то й кажу до генеральші: „Мій син знає „Ах ти, воля“, то він вам напише“. Отож вона як їхатиме з міста додому на село, то під'їде до нашої хати... Я їй сказала, де ми сидимо... То я й оддам їй те, що ти напишеш.

— Дивуюся вам, мамо, — обурився Андрійко: — підлабузнюєтесь до незнайомої людини через те тілки, що вона генеральша!... Та ще хочете, щоб і я годив якомусь там генераляткові.

— Ну, їй Богу ж, кажу тобі, що я й забулася про її генеральство. Коли б ти сам побачив, яке миле хлопъятко!

— А бодай воно здохло!... Не напишу!

За дві годинї після того під'їхав екіпаж. Лаговська вибігла в сіни на зустріч. Андрійко сховався за дверима і чув, як мати перепросювала генеральшу, кажучи що її син забув пісьню, не памъятає слів. „Генералятко“ тимчасом сиділо в колясці, Андрій міг бачити його в вікно. То була бліда, слабовита дитина, надзвичайно сімпатична на обличчя. Очі в того хлопчика, як на його літа, дивилися занадто журливо й замислено, та заразом привітно й лагідно: достоту маленький Христос. Рученятами своїми він тулив до себе пару костурів: оця невеличка дитина вже була кульгава. Як сіла генеральша на віз і сказала: „Немає, мій синочку“, то малий калїчка сумно схилив голову. Вони поїхали, а в Андрія такечки защеміло серце!...

Серце й тепер-о заскеміло молодикові є того сна чи привида чи згадки. Він аж прочнувся з болю. Біль був не тупий, а плачущий: по гарячих сухих щоках покотилося декілька важких сліз.

„Генералятко“ ніби й теперечки стояло перед ним і крізь туман лагідно дивилося на його, мов маленький Христос, та сумовито осьміхалось. Раз, два — воно кинуло з туману остатній погляд на Андрія; туман ще раз застелив очі, далї миттю розвіявсь, і вся мара щезла.

— З мене псїхопат, — подумав Лаговський, підвівся, обережненько вийшов із садка, щоб нїхто не бачив, а далї швидко подався додому. Йому неодмінно заманулося музики: він чув душеюсерцем, що тілки музика його заспокоїть.

VII.

Припхавшись додому, Лаговський першим ділом схопив свою скрипку, що її він скрізь возив із собою. Він не вчився ніколи в ніякого вчителя, вивчився самотужки, скрипаль-технїк був з його аби-який: тільки того й було, що грав справдї з великим чуттям.

— Сину! — зазирнула до його в двері мати: — Ну, що?

— А те, що добре одчитав вашу судиїху, — одказав Андрій: — другим разом не буде людей навмання оббріхувати.

— Що??!

— Ет, мамо! будьте ласкаві, тепер покиньте мене: потім поросказую геть усе, — сказав син нетерпляче. — Просю вас, лишіть мене на часинку одного, самотою.

Лаговська одійшла, не роспитувала більше, тілки дуже вжахнулася. Але вона поклала піти взавтра до судиїхи тай перепросити, якщо син наплескав чогось такого, що не годиться.

А Андрій на швидку руч направив скрипицю тай нервово заграв свою улюблену пиєсу — дует Фауста з Маргаритою. Оксамітні тони мінорної мелодії голубили його серце, гріли немов тепле сонячне проміння, обвівали немов легке весняне повітря, пестили немов пахуча квіточка-фіялочка.

— Dammi ancor,
Dammi ancor
Contemplar il tuo viso, —

жалісно благали струни.

Dammi ancor contemplare
Il tuo viso! —

знов плакали вони, хапаючи Андрія за серце.

...Al pallido chiaror
Che vien dagli astri d'or
E posa un lieve vel
Sul volto, sul volto il tuo si bel!...

Молодий музика спинився тай схопився за груди.

— Чого ти ниєш, моє серце? — лагідно питався він у свого серця, немов у живої людини. — Скажи, чого? — привітно допитувався він знов, схиляючи вухо до своїх грудей. — Кохання бажаєш?... Дак марне бажаєш!... Покинь і гадку про це: задля таких бідаків кохання на сьвіті немає.

А далї, нїби без його відома, руки його схопили знов скрипку й смика. Знов поллялась

чарівна мелодія: це Маргарита прихильно одповідає:

Notte d'amor!...
Гей, друже мій,
Скажи ще раз:
»Люблю тебе«.
Яка ж я рада, що мене ти любиш!..
Notte d'amor!...

— В мене є врода. в мене є чесність, в мене є розум, а мінї ще ніхто досї не казав отакої мови! — роздумував Андрій скрипцюючи. — Через що се?...

— До сьвіту, сходу сонця
Ми будем пить-гулять.
Приходь, веселий Бакху,
До нас бенькетувать! —

як стій звернув Андрій на Вальпурґієву ніч, далї взяв заграв Фаустову бакханалію, далї „Сїчільяну“ з „Cavalleria Rusticana“. Очі йому запалали, гніздрі пороздималися, виски застукотїли. Лице його конвульсївно кривилося та шарпалось в усї боки, але він того не завважав. І спина декільки разів конвульсївно здрігнулася, мов з електрічного протоку, але він нїчого того не помічав. Він жадібно впивався музикою так, як пъяниця алкоголем, як курець тютюном, а про все опрочеє на сьвітї позабував геть зовсїм. Нарештї очі Андрієві широко пороскривалися, зїнки поробилися великі й чорні як терен. З нервового напруження по тїлї перебігла цінїчна спазма.

— Це вже щось сексуальне! — сказав собі він, далї засьміявся й несподївано вдарив по струнах якусь банальну польку... Ті звуки повіяли чимсь кафе шантанним, повіяли продажним коханням.

— Що за бридота! — сказав собі він, зъаналїзувавши вражіннє, сплюнув і поклав скрипицю на стіл. До того ж він і пальця свого пораненого дуже розразив: знов виступила кров; накручена на пальцї хустка просякла й геть зчервонїла.

Під таку хвилину мати розчинила двері.

— А ну-ну грай, грай далї! — похвально сказала вона, просуваючи тілки голову: — То все грав якусь нікчемницю, а оце втнув такого гарного!

Наче відро холодної води висипали хлопцеві на голову.

— Ат! — сказав він з досадою тай зараз сховав скрипку до скринї, а сам уклався на ліжкові. Мати пішла.

— В мене так-таки нїчогїсїнько нема спільного з нею, — подумав собі Андрій і саркастично додав: — Я — продукт сучасної цївілїзації, я деґенерат, я декадент, я людина з fin de siècle, я неврастенїк, а вона — вона така некультурна баба, що навіть неврастенії не надбала... дарма що в неї епілепсія.

По цій подуманій мові студент тихо засьміявсь, але потім несьвідомо зітхнув.

— А в тім: хто з нас щасливіший? хто? чи я з своїми висококультурними почуваннями й такими самими висококультурними хоробами — денерваціями? чи, може, вона, дикарка оцяя?...

— Ну, бійся Бога! чого ж це ти, Теклю, досї додому не приходила?? — загукав знадвору гомінкий голос Лаговської. — Корова вже відколи прийшла, а тебе все немає!... Та чи обідала ти сьогоднї де??

— Ги-и-и!... нї!... — хлипала Текля. Андрій прожогом підвівсь і побіг до вікна, щоб забрати справу, в чому дїло та чого Текля плаче.

— А це, бач, от що: — сказала йому Лаговська: — корова в ночі втікла була кудись. Вранці я послала Теклю шукати її. Опівдні корова сама прийшла додому, а Теклї нема тай нема. Обідати треба було, — Теклї нема. До вечерні передзвонили, — Теклї нема. Аж ось коли верта!... І з самісінького ранку не їла нічого!..

— Чого ж ти досї не приходила? — спитав панич.

— Бо... коро-ви... ніде.. не знайшла... — плакала Текля... — боялася.. що... битимуть..

— Битимуть? Оттак! Чи не я тебе битиму? — сказала Лаговська: — вигадай чорзнащо! Чим же ти тут винна, щоб було тебе за що бити? Якби ти була пасла корову та от тоді втеряла або впустила її в шкоду, ну, тоді, звісно, ти була б зосталася при всій вині. А то ж корова сама втікла з подвіръя!

— А я бо...я...ла...ся.. — ридала Текля.

Лаговська невдоволена порушила плечима.

— Їй Богу, дурна дївка! — сердилася вона: — Боялася, що битимуть, коли вона не винна!... Та ще й не їла нічогісінько цїлий день!.. Зараз мінї сїдай обідати! адже цїлий день не їла...

Текля з двору пішла на сїнешні двері, а Андрій жалісливо дивився сьлїдком за нею, доки вона не увійшла до хати.

— Мізерне сотворіння! — гадав собі він. — Оце дак справжня дикарка... А мама не зовсім така дика, як я був покладав... Вдома Теклю, десь певне, побили б гаразд навіть за те, що корова сама собою кудись подалася. Очевидячки, Текля товчеників позїідала чималенько, бо це вже в їх така педагогічна сїстема: бив тебе батько, била мати, била може й старша сестра, а вже що часто бив брат, дак це напевне!... І коли тобі вивидниться, Україно?... Коли?

VIII.

Змину в вечір, змину ла ніч, прийшов ранок.

Лаговська таки вивідала од сина, щó саме він наговорив судиїсї. Перетрівожившись, вона зараз письля обід побігла до неї, синові нічого не кажучи. На одході вона загадала Теклї, щоб зараз підмила підлогу в паничевім покої.

Скоро дївчина почала прятати, то Андрій, щоб не перебивати, пішов з книжкою в садочок.

За чверть години до його пригналася Текля й гепнула навколїнки.

— Що с тобою? — скрикнув Андрій, дивлячись на неї. А на Теклїному обличчі було написано невимовний, зьвірячий жах і мольбу, неначе хтось на неї замірився сокирою, щоб забити, та так замірившись і стояв. Андрій аж помертвів.

— Чого ти?? що тобі?

А Текля, замість одповідати, стулила долонї ніби на молитву і, все не зводячи очей с панича та стоячи навколїнках, затрусилася з жаху. Дивилася вона на панича достоту такими очима, якими дивиться собака, коли її хтять лупцювати за шкоду. Нарештї обличчя їй перекривилось.

— Ги-и-и! — заскиглила вона і раболїпно порвалася схопити та поцїлувати Андрієву руку. Він висмикнув.

— Та кажи бо, щó с тобою!! — мов несамовитий згукнув він нарештї. Кров йому холонула.

— Я... розбила...

— Що розбила?

— Лямпу!!

Се кажучи, Текля впъять кинула ще покірнїщий погляд на панича. А той нічого не міг уторопати.

— Л-я-м-п-у? Ну, то що? — питав він, не розуміючи, чого саме вона жахається. Серце йому лускотіло.

— Лямпу розбила! — нетямущим, винуватим тоном сказала Текля вдруге, все стоячи на колїнах.

Андріеві одразу одлягло од серця, але він угнївився й забув свою звичайну ввічливість.

— А бодай тобі чорт! — скрикнув він, тупнувши ногою: — Перелякала мене за чорзнащо!

— Ви не скажете панї?!

І знов покірний собачий погляд.

Андріевого гнїву могло бути тілки на хвилину; він миттю простиг. Натомість його серце пройняв жаль.

— І з неї теж людина?? — подумав собі він. Далї він прихильно забалакав, беручи Теклю за руку.

— Та встань бо, дурна дївчино! Ну, чого ж ти, дурненька, злякалася?

— Я... думала... що... — тихесенько сказала Текля тай спинилася.

— Ну?

— Бо воно ж, десь певне, дуже дороге!

— Нї... А що?

— Боялася..., що з грошей моїх одберуть...

— А ти за яку плату служиш?

— Двацять карбованця за год.

— Що за дурна дївчина! — привітно засьміявся парубок: — Невжеж таки з отакої мізерної плати мама захтїли б вивертати що-небудь за шкоду?

— А я... боялася.. — вовкувато тягла Текля, розчепірчивши губи так, як дурник.

— Та з неї ідіотка зроду, — подумав Андрій, пильно придивляючись до неї. — Ба нї: попросту на цьвіту прибита. Дикарка.

Пішовши він у хату, побачив, що з його столу всї листи, папери та неоправляні книжки поскидувано на підлогу, мов яке сьміття. Тілки самі-но ті книжки, котрі були в палїтурках, Текля не поскидала на землю. Очевидячки, вона не розуміла, щó воно таке: „книжка“. Котра книжка була оправляна, дак то ще була задля неї „вещ“, — нехай собі невідома їй, дивна, кумедна панська „вещ“ (чи мало-ж є в панів дивного!), тілки ж таки „вещ“, що її викидáти не можна: а неоправляна книжка здавалась Теклї якимсь непотрібним мотлохом.

Андрій постояв, постояв, а потім у вікно ще раз подивився на Теклю, збоку. Він був сподївався завбачити в нїй виразні ознаки кретїнїзму. Але Текля, що мовчки сиділа на призьбі й понуро дивилася в далечінь, глядїла доволї розумними очима.

— Кретїни та ідіоти не такий погляд мають, — подумав Андрій. — Нї, не ідіотка з неї, а попросту дикарка. Я покладав був, що мама моя вже аж надто цїкавий примірник дикарів, — аж виходить, що Текля ще дикіша.

І відчув він невимовний жаль до бідолашної дївки. — Піду, хіба, побалакаю з нею? авжеж? авжеж!

Не встиг він багацько з нею розбалакатись, як прийшла з гостини стара Лаговська. Вона була дуже вдоволена.

— Я була в Клавдїї Петровни, — оголосила вона синові.

— І вона вас закликала до спальнї та напувала кавою. Знаю, — насьмішкувато сказав Андрій, тілки-ж зараз і збентежився:

— Чи не набалакали ви їй про мене чогонебудь зайвого, занадто ласкавого? — непривітно схопився він.

— Я? Ну, я — дак нічого зайвого їй не казала, — одмовила мати, — а от ти — дак справді наплескав чор'знає чого. Я вже перепросювала, перепросювала...

— Хто-ж вам дав право на те?! — закипів Андрій: — це вона мусїла-б мене перепросювати, а не я її. Вона мінї наговорила Бог знає чого... Вона сьміє вважати мене за нерівню!

— А отже, щоб ти знав, то й не вважає! — радісно осьміхнулась Лаговська. — Вона хоче тебе навіть у гості до себе запрохати... А все те зробив не хто, як я! — хвалилася вона тріумфуючи.

Андрій неймовірно здвигнув плечима.

— Мене в гості? Гм!... Тай щож саме такого зробили, кажете, ви?

— Я казала Клавдїї Петровнї, що ти дуже жалкуєш і каєшся, що її покривдив. То вона....

— Хіба я жалкував?

— Ат! треба-ж було перепросити... Ну, то вона й каже: „я й не сердюся на його". А потім я сказала, що ти гарно граєш на скрипку. То вона: „Чи не захтїв-би він узавтра прийти до нас на вечір, грати до танцїв?" А я кажу: „Він дуже радий буде..."

— Що?!! що кажете?!!

Мати не зрозуміла синового тону. Вона навіть думала, що він отак згукнув з несподіваних радощів, і казала далї:

— Бачиш, от що: в неї взавтра буде багацько гостей, — дак їй хочеться, щоб були танцї. Тілки-ж, на горенько, нема тепер у городї музик: поїхали на село до одного пана. Та єсть тут одна гувернантка: то вона взавтра гратиме на фортепъян; а ти гратимеш укупі з нею на скрипку. Воно й буде так, неначе оркестр... Ти будеш грати, а під твою музику танцюватиме все паньство!... І це я зробила, я! — знов радісно хва-

дилась Лаговська, сподіваючися, що й син звеселиться с такої чести.

Лаговченко аж похолов с такого брутального раболіпства мамного.

— Ну, спасибі вам, мамуню, що мене записали до судиїшиної челяді! мало вам самим підлизуватись, треба було ще й мене в лакеї пошити! — нервово буркнув він і подивився на матїр мов на щось дуже бридке. Він і справдї почував тепер до неї таку велику огиду, наче-б то була якась склизька, мокра жаба, що до неї бридко руками доторкнутися. Ніяких родацьких сімпатій під ту часину не було в його: перед ним, бачилось йому, стояла не його рідна мати, а якась чужа жінка, несімпатична геть в усьому, з усіх боків, з кожного свого жесту. Андрій хтїв був вилаятись, талеж як стій запикнувся. Через ядуху йому в грудях дух сперло, очі наллялися кровъю. Парубок швидко покинув маму, побіг до своєї кімнати, зачинивсь і, сївши коло столу, гірко заплакав з образи.

— Мерзена дикарка! — зашепотїв він, згадуючи про матїр: — вона навіть не розуміє, яку кривду мінї заподіяла... Господи, Господи! що за незвичайний сервілїзм!... Що за монструозне лакейство!... І вона — моя мати!... А Лоначевська? адже вона собі справдї подумала, що перекупчин син покірно цїлує їй ногу, умильно просить вибачення і радісно прилине на її баль стати за тапера!...

— Бо я таки прилину! Я прийду таки на твій баль!! — несподівано надумався він і вдарив кулаком по столї. — Тілки побачим, чи дуже зрадїєш ти з мого приходу!.... Еге, побачимо!...

Андрій заходився люто міркувати, що саме він понаговоряє взавтра судиїсї, аби заспокоїти свою душу гаразд. Намисливши декілька красивих, ефферктних сцен та декілька патетичних, ве-

личних промов, він побачив, що він уже й тепер заспокоюється, з самої думки, — тай од серця одлягло. На душу прийшла йому такая полегкість, буцім усї ті надумані на взавтра сцени він уже зараз поодбував.

— Вже dixi et animam levavi!... Нї, не так: mecum locutus sum et animam levavi! — іронїчно сказав Андрій, тай тихенько зареготався з себе, без усякої злости. — Плюнути справдї на все дїло і не ходити взавтра лаятись? Таки й плюну. Чорт з їми всїма! Хай собі там тая Лоначевська що хоче думає, хай собі вони обидві, і мама і Лоначевська, заразом виказяться... — про мене!... про мене!...

— Гм! отака моя непостійність — це ж ознака гістерічної вдачі?... Начхать! що мінї до до того! гістерічність — ну, так і гістерічність!... А може-ж треба себе присилувати та таки піти взавтра вилаяти Лоначевську? Нї, не хочу: адже тепер мінї вже не гірко, вже байдуже... Дак, може, це треба зробити не з досади, а просто с прінціпу? Ат, не хочу й думати багацько про всю справу!...

Він закуняв і вклався спочить. Мати боялася збудити його.

IX.

— Бом! Бом! Бом! — тричі загув церковний дзвін, так під десяту годину ввечері.

Андрій прокинувся.

Трохразовий гук залунав знову.

— Пожежа! — майнуло хлопцеві в голові. Він вийшов на подвіръя. Велике полумъя сьяло на небі. Раз-у-раз по тричі дзвонили в церкві на ґвалт.

— Піду на пожар, — поклав Андрій і побіг до городської каланчі роспитатися, де саме горить.

Та як-же він здивувавсь, коли розібрав, що пожарні вартівники спокійнесенько похожають по каланчевому подвіръю, а пожарні бочки з кишками стоять незапрягані!

— Чом ви не їдете гасити?! — крикнув Андрій по-українськи.

— Та то на хуторі, — байдужно одказав один споміж пожарних

— Дак що-ж, що на хуторі? —

— А на хуторах гасити — не наше діло, — похмуро одмовив пожарний... — Та чого ти ввъязався? Що ти тутечки за роспорядчик?

— Мерзавцы!! — гримнув по-російськи молодик, не памъятаючи себе з гніву і не розуміючи, звідки в нього енерґія й мова береться. Знов же, московською мовою він крикнув навмисне, бо вже бачив, що на його „мужичу" мову пожарні не вважатимуть і на пожежу не поїдуть. Він і далї грізно гукав по-російськи:

— Та як ви сьмієте такечки відповідати, душогуби?! Вас до Сїбіру запроторити буде мало! Зараз мінї запрягайте конї та їдьте! Я губернаторові в Київ на вас скаржитимусь!! — крикнув він на останці, стукаючи ковінькою.

Несподіванка, урядова мова, енергічний, наказний тон та слово „губернатор" — вплинуло таки на полицейських. Вони почали чухатись. Двоє з них пішли запрягати конї.

Тільки-ж надійшов тут поліцейський надзиратель. Лаговський був так само палко кинувся до його, домагаючись, щоб пожарня швидче їхала туди, де горить. Надзиратель, замість відповіди, побив щоки одному й другому вартовому, що були посьпішилися слухати Андрієвих наказів, і заборонив своїй команді навіть рухатися.

— Ми не обовъязані гасити чужі пожари, — холодно пояснив він Лаговському.

— Про це знатиме губернатор! — погрозив той.

— Будьте ласкаві, молодий чоловіче, не вчіть мене, щб я маю робити, — проказав йому надзиратель: — в нас є дуже точний закон про „городську черту“.

Андрій лютуючи попростував звідти на сьвітло од полумъя і незабаром добіг до хутора, що горів. Він спинився в тіні.

— Що до естетичного погляду, дак чудова картина! — іронїчно та ще й доволї голосно миммрив він до себе, обдивляючись навкруги — Справдї-бо, еффект надзвичайний!... контрасти між сценами тут чудові!... Як з цього боку, то онде з неба ясно сьяє золотий місяць, один з неминучих аттрибутів уславленої „української ночі“. От вам і „необъятный небесный сводъ“, що „раздался. раздвинулся еще необъятнѣе“. Дивіться: „Горитъ и дышетъ онъ. Земля вся въ серебряномъ свѣтѣ. И чудный воздухъ и прохладно-душенъ, и полонъ нѣги, и движетъ океанъ благоуханій. Божественная ночь! Очаровательная ночь!“...*) А онде з другого боку ще чудовійша картина!...

Він затрусився. Голова йому боліла так, мов хтось стискав її кліщима. „Чудовійша картина“ була ось яка:

Дим клубочеться. Полумъя стугонить. Тут-он горить хата, а там близенько горить стіг, а там — знов — горить клуня, куди недавнечко позвозили збіжжя. Скількись темних постатей раз-у-раз кидаються в хату, в вогонь, та вихо-

---

*) З Гоголя. Цей уривок вчать по російських школах на памъять.

плюють деякі манатки. Двоє чоловіків дерев'яними відрами витягають воду з копанки, несуть до пожежі, дорóгою росхлюпують одну половину, а другу виливають ув огонь, куди попадеться. Нащо вони це роблять, не знати, бо однаково з такого ратунку нема чого сподіватися путтє. Якась дївка, мов несамовита, качається недалечко звідси по траві, корчиться є перелогів, хапається руками за ноги та за живіт і одчайно скавчить, неначе собака, ошпарена окропом. Иноді з її зьвірячого вереску можна розчути глухий крик: „Спалили!... підпалили!... Ой, ратуйте!...“ Придивившись до дївки, Лаговський помічає, що очі в неї заплющені, а на губах піна. Коло клуні, де найбілш палає, стоїть стара жінка. Мовчки, без сліз, з невимовним, німим одчаєм, вона втупила очі в огонь, де горить її всенькe багацтво. Вона голосу не подає: тілки мовчки підводить у гору свої руції, стуливши їх; потім — анї слóва не вимовляючи — дуже-дуже поволї простягає руки до клунї, вже їх ростуливши, неначе сліпець хоче когось схопити та обійняти; а далї, знов таки дуже поволї й мовчки, схиляє руції вниз, наче не мучиться, а гімнастїку робить. Тільки з обличчя можна вгадати, як силне вона страждає.

Народу тут дуже обмаль. Того глухого, невиразного, але дуже голосного людського гомону, який звичайно бува на пожежах, тутечки немає. Рідко коли зарепетує хтось із тих людей, що силуються дещо вратувати, тай можна розібрати кожне слово. Голосно й гучно стугонить саме-но полумъя, та тріскотить солома, та якісь білі птахи пронизувато скиглять, крутячись понад пожежою, та посмалений віл жалісно реве, а білш усього ота несамовита дївка перерізує повітря своїми страшенно дикими викриками та цапиним верещанням.

Андрієви меркнуло в очу́. Він боявся, що далї-далї впаде. Щоб чим-небудь пособити, він, іще раз обвівши очима пожарище, прожогом кинувся до палаючої хати, де найбілше поралось людей.

— Покрівлю!... покрівлю щоб роски́дати! — гукали тут: — Стеля ще цїла... Як роскидати покрівлю, то в серединї не займеться...

Андрій одним з перших полїз по драбинї на обгорілий дах, безбоязко ступнув на горіще і, схопивши якусь ломаку, заходився збивати снопи, ушиті на даху. За ним полїзло ще двое людей і тожсамо роскида́ли стріху. Андрій порався дуже енергічно, але зовсїм несьвідомо й машінально; він навіть забув, навіщо оті всї заходи та навіщо він стоїть на даху й оббивае солому. Руки сами собою працювали й одностайне молотили ломакою дах, очі заплющувалися...

Бух! Шурх! Попід Андрієм завалилася перетлїлая стеля, і він гучно гепнувся в середину хати на долівку. Люди, що стояли на дворі, ойкнули. Парубок упав ребром на ріг стола, страшно забився, а ще зверху налетїла й навалилася на його якась розжарена дошка. Вона роздряпала йому плече і густо спекла всю лївицю. На скількись секунд Андрій поколїв, задубів і не рухався.

Та через силний біль він швидко прочнувся, визволився спопід дошки і вибіг сїнешнїми дверима на подвіръя. Тут йому дали відро з водою, він обмив обличчя й руки од сажі й крові тай обдивився. Показалося, що серйозних ран нема ніяких. Тілки-ж — як стій — його напала така страшенна втома та ослабленне, що він не міг уже білше пособляти. Ледві-ледві він добрів назад додому і зараз заснув. Як би що він мав час роздивитися по кімнатї, то був би побачив на столї китицю польових квіток. Це їх принесла

Текля с поля й поставила в глечикові коло паничевої постелї.

X.

Мати дуже турбувалася: щó таке продїється з її сином? Другого дня вранцї вона була дуже привітна проти його, чимсь намастила йому попечену руку, де й погризений палець дуже розразився, і заглядала в вічі так, як пес хазяїнові.

А син думу думав. Він усе згадував про вчорашню пожежу та про спаляних. Бажалося чимсь допомогти їм.

— Мамо, — забалакав він: — знаєте, щó я вам скажу? У вас певне єсть які-небудь зайві грошенята. Чи не позичили-б ви їх отим, що погоріли вчора?

— Що правда, трохи грошей я призбірала таки: карбованцїв із сто буде. Тілки-ж вони не в мене, я вже їх пороспозичала на проценти...

— На проценти?!... гм... Кому-ж?

— Ганнї... Отій, що була колись у тебе за няньку... Та ти її памъятаєш: вона в нас пъять год жила... Ти-ж іще дуже любив її.

— Памъятаю її добре. І за великі проценти?

— Два карбованцї на місяць.

Андрій аж вжахнувся.

— Як же ви не боїтесь цього робити?! — обурившись спитав він і заразом почував, що якісь дуже відомі йому клїщі цупко здавили його серце. — „Моя мати — лихварка!“ — гірко подумав він: — „та ще лупить шкуру з тієї самої няньки, що колись мене випестила!“ А Лаговська навіть не зрозуміла, чого саме син жахається.

— Чого-ж би я мала боятися? — недомисляючись одмовила вона: — Ті гроші не пропа-

дуть! адже Ганна дала заставу. — Так утишала вона Андрія.

— Заставу?? — І Андрій широко роскрив очі.

— А вже-ж, заставу... дукачі свої. Та от я зараз принесу.

Вона швидко побігла до шахви й витягла разок намиста: цісарських золотих червінців.

— Як на Різдво та на Великдень, то я їх оддаю Ганні на скількись днів. Бо, каже, соромно буде перед людьми, як не буде на шиї червінців: треба, шоб люди не знали, що червінці в заставі...

— Мамо, мамо! — докірливо й гірко сказав Андрій: — як вам не сором був піти на таке діло! Двацять чотирі проценти на рік! Що за кровопийство!!

Стара Лаговська знов не зрозуміла сина. Звісно, їй було прикро, що він чогось на неї сердиться, тілки-ж вона ніяк у сьвіті не могла докладно второпати, чого саме він сердиться.

— Та я-ж її не силувала позичати в мене гроші. Вона сама прийшла, і дуже прохала, і руку цілувала... Бо жидові вона не два, а чотирі карбованці на місяць була-б платила.

— І давно вона вам винна?

— Три годи... Передше вона позичила була тілки пъядесять карбованців, а потім, як я ще призбірала грошей, то позичила й другі пъядесять карбованців. Проценти вона платить точно, двічі на рік. Памъятаєш, я колись була послала тобі дванацять карбованців? дак то вона їх принесла.

— Погано, мамо! погано! — скількись разів проказав Андрій; а його вже душила астма. Більше нічого не говорячи, він подався до своєї сьвітлички. А мати, вже як зосталася сама, то тілки плечима здвигала та нічого не розуміла.

— Я зовсім слабий, — сказав собі Андрій, як побачив, що на самоті йому зараз потекли сльози. — Що за противні сльози! чи се нормальна річ — так часто плакати?!.. А в тім: що́ міні до того! Плачеться — дак і плакатиму!

І він дав волю сльозам; він не то не спиняв їх, ба навіть сам силувався виклика́ти їх, навмисне ридаючи. Він зовсім виразно почував, що в купі з слізми виливається її горе.

— Бідна нянька! — ридав він: — чи сподівалася ти, що ми́ колись тебе грабуватимем?... наче жидюги!... А ви, Андрію Йвановичу, — чи сподівалися ви коли, що з вас буде глитай? Дванацять карбованця, що мама міні прислала, то лихва... Ех ви, приятель люду, що живете сами з його поту й крівавиці! Ех ви, глитаєнко!

Андрієві стало сьмішно. Він зареготавсь. Часом замісць реготу чулися ридання, та зараз вони знов обмінювалися на регот. Парубок був спробував ущухнути, та не зміг: рот і горло сами собою реготалися.

— Очевидячки, це гістерика, — зміркував він, і ледві встиг він цеє подумати та перестав силуватися спинити свій регот, то миттю сам собою перестав реготатися.

Він підійшов до дзеркала. Очі були червоні, мов у кріликa. Лице спухло й виглядало без усякої краси. Хлопець довго вдивлявся в себе, особливо в очі, чи не видко в них якоїсь ненормальности.

— Що я зараз дуже невродливий, дак це так, тільки-ж божевілля я в своїх очах не добачаю ніякісінького.

Це подумавши, він зовсім заспокоївся. Потім він нашукав свій портмонет і подивився, що́ в нім є. Усіх грошей лежало там трицять один карбованець і двацять копійок.

— Пъять карбованців і двацять копійок я лишу для себе на дорогу до Києва, — сказав собі він, а двацять шість карбованців однесу погорілим... Так отак-то! Хтів був я спочити в Києві один місяць без роботи, без учеників, та бачу — не доведеться. (Він думав спокійно, без патосу). — Ну, та це й не біда... байдуже!... А оці гроші оддам тим погорільцям.

Загорнувши двацять шість карбованців у шматок паперу, а портмонет поклавши в кишеню, Андрій сів, спинився: він захтів зъаналїзувати себе.

— Як назвати мій вчинок?... Здається, я маю моральне право назвати його „гарним" і добрим. Мабуть, у мене добре серце... А може це й не добрість, тілки просто пароксїзм гістерічности?... Добрість чи гістерічність?... Га?...

Він беззвучно засьміявся. В голові трохи крутилося, бо він мало спав цієї ночі. Рука боліла.

XI.

Виждавши, щоб звечоріло, Лаговський пішов на вчорашнїй хутір. Хуторяне зустріли його дуже сумно, але прихильно. Вони одразу впізнали, що це — той самий панич, який вчора впав і навіть трохи попікся, ратуючи їх добро. Думка була в Лаговського — оддати гроші тай заразїсінько швидче одійти, щоб не чути вдячних слів. Але, оддавши гроші, він побачив, що не втече так хутко: його не пустили. Він довгенько просидів коло хуторян, сердечно розмовляючи з їми та слухаючи їхні оповідання. Між инчим він забалакав про те, як ото пожарня одмовилась учора їхати на пожар та який поганець з поліцейського

надзирателя. Скоро він згадав про поліцію, всї одразу стрепенулися, почали зітхати, а стара мати, що вчора оддавалася нїмому одчаєві, тепер голосно заридала:

— Бодай тій полїції добра не було!! — проклята вона: — Ой, до-о-о-о-чко-ж моя!... Ой, голу-у-у-бонько-ж моя сизокрила!... О-о о-й!!

Тут Андрій почув од неї історію, а саме:

Один полїцейський дуже підсипа́вся до їхньої старшої дочки. А дочка тая недавнечко овдовіла і була ще молодиця хоч куди. На підходи полїцейського вона дивилася дуже згорда, ба навіть висьмівала його декілки разів при всїй кумпанїї. І ото вже, два місяцї тому буде, причепився він до молодицї, нїби вона вкрала чужу сапу, тай потяг до холодної.

— Кажуть ті, котрі знають цю справу: він був дуже пъяний того дня, — хлипаючи оповідала бабка: — як запер він її до холодної, то й сам зачинився з нею тай зробив з нею нещасною все, що хтїв... А далї, щоб товариші не виказали, то покликав ще й їх. Їх було аж пъятеро... Вони всї по черзї, один по однім, спали з нею... Потім зачинили її в холодній і покинули на ніч саму. А ми шукаєм, а ми шукаєм, де́ дочка. Вранцї напитали, де́ вона, прибігли до обахти, ждемо, щоб її випустили.. А дочка моя, з такого безчестя...

— Ну, що? — завмер Андрій. Йому волосся дубом стало.

— Повісилась!!! — не своїм голосом, з усії моцї крикнула стара, сплеснула руками тай заплакала в увесь голос. А внука її, ота що вчора була качалася по землї, як стій заревла таким скрипучим голосом, неначе хтось сокирою або рубанком застругав по залїзї. Рот їй страшенно перекривився, набігла піна. Скоро Андрій позирнув на неї, йому тожсамо перекривився рот, на губи на-

бігла піна, перед очима пронеслася чорна хмара. Він скрикнув ще страшніш од дївки, потім несьвідомо кинувся до старої бабки, конвульсівно обійняв обома руками її плече і, в такім-о становищі, почав уже тихесенько ридати.

— Що з вами, паниченьку?! що з вами?! — потїшали його: — не плачте, дорогий паночку!

— Вже я бородань, а реву, — подумки засоромився студент і хтїв перестати... — Ой, бідна-ж молодиця! — голосно згадав він знов тай заплакав. Потім спинився, почав роспитувати хуторян, щó і я́к.

— Коли я божевільний, то принаймнї маю потїху, що я не сам-но на сьвітї божевільний: нас багато таких, — несподївано погадав Андрій, саме розмовляючи далї з хуторянами про їхні страждання: — Отже й прості люди, неінтеллїґентні, люди близькі до природи, а диви — такі самі нервові, як і я.

Спустилася ніч. Місяць ще не був сходив, як студент попрощався з бідаками й вибрався додому. На одході він почув од дїда:

— Ми, може, ще й одробимо вам ваші гроші, або як підможемося грішми, то колись оддамо вам вашу позичку. А тепер, поки що, нехай вам Бог заплатить, що не дали нам піти в неволю до якогось жида, що тими своїми катаржними процентами був би злупив шкуру.

Учувши слово: „проценти“, Лаговський болїзно скривився, бо згадав ранїшню сцену з матїррю. І цїлу дорогу він усе гірко міркував про це саме. Перед самим містом, коло лїсної, він надибав цїлу юрму нічлїжан-прочан, що розложилися коло Громополя на спочинок. Мов блискавка, Андрія несподївано осияла дивна гадка.

— Куди йдете? — спитав він.

— У Київ.

— Все пішки?

— Атож.

— Взяли-б мене з собою?

Деякі з нічліжан заходились радитися. Студент заспокоїв їх тим, що сказав, буцім він колись лежав у недузї тай обрікся піти пішки на прощу до Лаври, якщо одужає. Прочане повірили тай згодилися прийняти його до товариства.

Тодї Андрій заразїсінько попрямував до теї хати, де знав, що там сидить його колишня нянька. Через злюче собаче гавкання підвівся якийсь хлопчак, — мабуть Ганнин унук, — і вийшов на шлях. Андрій всунув йому в руку свої остатнї пъять карбованця.

— Оддай Ганнї, — лаконїчно сказав він, обернувсь і прудко пішов геть, додому. Йдучи він міркував:

— В мене ще є семигривеник... Либонь же він мінї вистарчить, щоб пішки дійти до Київа. А тими пъятьма карбованцями Ганна могтиме заплатити мамі лихву... Тілки-ж цікавий би я був знати от що: як тра характерізувати мій вчинок? чи се добрість, чи гістерічність?

Вдома все було тихо й темно. Парубок улїз у свою хату крізь вікно, засьвітив лямпу, сїв до столу й написав:

„Прощавайте, мамо, ми нїколи вже не побачимося. Живіть собі щасливо. Чемодана мого й скрипку одішлїть у Київ на адрес мого товариша. (Далї йшов адрес). Ваш Андрій“.

Написавши Андрій листа, задумався й сидїв-сидїв... — Невже-ж таки у мене нема нїчого спільного з ненькою?! — перевірив він себе: — Нї, таки нема. Я й не люблю її. Мінї на неї жалько тілки, а любови немає... Немає!... Прощавайте, значця, мамо, на-віки!

Потім Андрій узяв своє пальто й пішов ночувати до прочан, бо вдосьвіта треба було вже йти.

Ой, плакатиме-ж узавтра мати, як прочитають їй синів лист! Ще-ж плакатиме й Текля.

Спить Андрій коло прочан. Ніч холодненька, пальто гріє не гаразд, — спокійного спання немає. І сняться йому якісь два невидимі голоси, що розмовляють про нього тай судять у двох совість його, наче судия та оборонець.

— Це еґоїст, — каже невидимий судець: — покинув рідну матїр, а вона його так любить!

— Та щó ж робити, коли він її не любить! — виправдується другий голос, голос невидимого оборонця: — Над своїм серцем ніхто не пан..., не можна свойому серцю звеліти, щоб воно когось полюбило..., на милування нема силування!... А тáк серце в нього добряче, — він остатнїм переділиться з бідними.

— Це не добрість, а моментальний порив гістерійности! — глузує перший голос: — бо, як би був добрий він, не був би покинув рідну неньку... Ну, але ще вернеться він до неї!... ще благатиме, щоб вона подарувала йому хоч крихітку своєї матїрньої любови!...

— Ні! ні!! не вернуся!! — хоче крикнути Андрій с-посеред свого кошмару: — Вже що — що, а про це можу напевне поручитися, що не вернуся до неї!

— Ет! — зневажливо й холодно насьміваеться з нього невидимий судець. — Таке індівідуум, як ти, а хоче ручитися за те, що колись буде! Адже з тебе людина гістерійна: кожнісінької хвилини зугарен ти утнути таку штуку, що анї сам ти і нїхто не вгадає чогось такого. Тепер у нас 1894-ий рік, а хіба ти знаєш, чого тобі бажатиметься, приміром, 1895-го року! А, скажемо, за десять год, — ще більше води упливе!

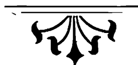
— Він-нещасливий уже й помре мабуть передше, ніж десять год над ним упливуть, — лагідно завважає невидимий Андріїв оборонець: — з нестерпучого життя він либонь сам собі смерть заподіє: втопиться, повіситься...

— Він?? — коли втопиться чи повіситься, то мабуть-таки без води і без віжок! — іронїчно перебиває оборонця той перший, глумливий голос: — Такі еґоїсти рідко-коли реальну смерть собі заподівають: швидче вже можуть вони увірувати в Бога, тай піти в черцї, тай отак-от еґоїстично втопити свою совість у сьвячених книгах та отечнїх канонах; або знов — може він зробитися якимсь аскетом-ученим, упірнути в науку і, далеко-далеко од сьвіту й од життя, потонути в своїх учених книжках, мов у могилї.

— Тілки-ж будь-що-будь, до матері не вернуся таки! — хоче крізь сон гукнути Андрій: — Серед чужих людей знайду собі більше щастя!...

Село Болшево Московського повіту.

Хутір Сугорки 27/VII 1894.



Частина друга.



ТУАПСЕ́.



I.

Беріг моря. Конець мая. Над вечір. Східня, азїяцька кофейня. Гостей у кофейнї нема нікого. Тут є тілько двоє людей: сидять коло східнього низенького столика та гуляють у шашки; один з червоною рожею в петлї, другий — невмитий обшарпанець. Партія доходить до кінця.

— Та ну-бо, грецька мордо! ходи швидче! Дамку свою посувай, чи що!

— Заждеш, хохлацька мордо... Т о б і — нема куди посьпішати.... Але либонь твоя правда — посуну свою дамку... тільки-б куди?...

— Г-и-и-и-и!... Та став її десь швидче! Посуває злегенька... тягне мов дохлого турка за хвіст... Ну, а я, не довго ворожитиму: походю ось як...

Отак естетично розмовляючи, кінчали шахову партію оті двоє людей у східній грецько-турецькій кофейнї, в маленькому кавказькому містечку Туапсé, що має колись статися великим портовим городом і окрасою новітньої „руськоï Рів'єри", але поки-що ледві має 2000 людей. „Руська Рів'єра" — се так звуть тепер у Росї

колишню прибережну Черкещину, та Мінґрельщину, та Абхазію, — незвичайно гарний край є підтропічною флорою, що роскинувся вузькою смугою поздовж Кавказького берегу Чорного моря од Кубаньщини та аж до Малої Азії до Трапезунту; він допіро залюднюється, тай може бути, що зробиться колись такою самою українською губернією, як приміром Херсонщина, або Таврія.

Розмовляли ті два парубки мішаним российсько-українським жарґоном, який уживається в усіх портових містах Чорноморії. Один з ігračів, що в петлі мав рожу, був грек; він служив у цій кофейні, звався він Григорий Андропуло; але той, що грав з їм, звав його задля гумору Хитро-Греко-Проповзаки. А той другий — знов — був бурлака: українець, що тиняючись по всіх усюдах давно згубив не тільки українській, але й узагалі людський образ і належав до „босої команди“, або, як тепер кажуть по модному, до „типів Горкого“; се-ж їх тут несчисленна сила. Звався він Носенко.

Коли се Андропуло одним зручним ходом закінчив партію.

— А що, Свинопупенко? — тріумфально подивився він на товариша, перекручуючи його прізвище в тім самім естетичнім дусі, в якім велася вся їхня балачка. — Я-ж казав, що тобі не було чого посьпішати!

— Піти хіба скупатися? Адже пароплав прийде ще не скоро, а купатися вже мабуть час... — бурмотів той: — Он скількись дам уже пішло до своєї купальні... А скажи, Грицьку, чи то правда, що коли жінка або дівчина скупається там, де купалися чоловіки, то вона може завагітніти? Я це вчора чув од Петра.

— Та це-ж я йому й сказав. Бачиш, он, у мене єсть учена грецька книжка, по нашому *Ὑγιεινὴ καὶ φυσιολογία τοῦ γάμου* — то я там

вичитав, що такі пригоди бували в старовину.. Але я вчора балакав с тутешнім російським доктором, кажу йому, що онтаке написано в книжці. То він зареготався. — „Се ж коли бувало?" — каже: — „Ще як Авраам був юнкером?... Ні, може це бувало колись, та хіба ще тоді, як народ був міцний, не виснлений. А тепер, — каже, — кожнісінький хлопець-підліток, щей не виріс, а вже до дївки ходив, — то-ж і народ геть перевівся на ніщо, й чоловічої сили давньої нема в нікому; тепер куди вже, щоб дївка завагатніла через воду! тепер чоловік часто навіть од законної жінки дїтей не діждеться!

З пароплавної аґенції почувся довгий свист. То був знак, що вже надходить пароплав. Почали сходитися на пристань матроси з аґенції тай налаштували човен, щоб забрати с пароплаву почтову кореспонденцію і таке иньше. Турки — кайикджиї з Требізонду, яких повно по всіх чорноморських портах, опорядили свою велику барку, щоб позабирати с пароплаву пасажирів або товари, які виписано з Одесси, Ростову, та Новоросійська, бо тут у Туапсї ремісників обмаль, навіть шевці не раз у-раз перебувають. З десяток босяків мішаної національности, безпритульні українці, захожі великоруси, одеські або малоазійські греки та кавказькі імеретини — усі обшарпані тай з дуже розбишацькими обличчями — згуртувалися тут само, чекаючи, чи не покличуть з аґенства і їх на підмогу, щоб пособляли перетягати якісь важкі ящики, чи, там, бочки, чи що. А опріч того висипав на беріг цьвіт туапсинської інтеллїґенції: декілька російських чиновників з почти, телеґрафу, таможні та скарбу, декотрі багатші грецькі купці, що покидали свої крамниці на синів та приказчиків, та десятків з двоє інтеллїґентів із Москви та Петербургу: це або наїзжі туристи, що перебувають тілки літо в ти-

хому Туапсі, замість шумливих кримських курортів чи таких самих гучних, як Крим, кавказьких Мінеральних Вод, а на зіму знов їдуть до столиць своїх, або се туземні таки піонери, що їм правительство безплатно нарізує на безлюдному Кавказі шматки землі, аби вони їх обробили та залюднили. Тепер усі вони повиходили на беріг, бо серед тихесенького життя сумирного, самітного Туапса приїзд пароплаву, що три рази на тиждень привозить почту, себто вісти з покинутої Росії, тай спиняється в Туапсі не більше, як на годину, — той приїзд є подія великої ваги, і всім цікаво подивитися, як Туапсе на годину відживає та починає кишіти, немов дрібна комашня.

А с пароплаву, що наближався, пасажири, повиходивши на чердак, любувалися на гарненьке містечко, над яким на шпилї ефектно панувала церква з особливо ефектним хрестом, складеним із дзеркального шкла. Здавалося, нікому й на думку не могло прийти, що оце Богом благословене затишне райське містечко було колись хижим гніздом, столицею черкеських піратів, і що в цій глибокій, затишній туапсинській затоці стояла була ціла флотїлія розбійницьких черкеських кораблїв та човнів-фелюк, яка рискала по Чорному морю, хапала в полон християнські кораблї і приводила їх сюди в Туапсе; з полонників, котрі багатші, ті переховувалися тут аж до викупу, а котрі біднїйші — тих робили рабами або валашили і, зробивши евнухами, продавали в Туреччину за-для гаремів. Одна з найкращих фабрик евнухів була колись як раз отут у цім-о затишному Туапсї. Та нїхто з пасажирів не пригадував собі або й не знав цього... нїхто, опріч трьох, що мали тут висїсти на беріг.

То були — перш усього двоє молодих людей, один з них трохи старший, другий молод-

ший і невродливий, а третя — підстарювата дама генеральша, мати молодшого; між нею і сином видко було схожість в обличчях, тільки що вона була непогана на вроду, а син поруч неї здавався лихою копією. Вони втрьох стояли коло поручят осібною групкою тай дивилися і на Туапсе і на доохресні зелені гори, де колись було аж засіяно черкеськими аўлами, а тепер тії гори поросли густим лїсом із лїянами, що через них, — про се наші подорожні були вже читали, — не можна й продертися без сокири.

— Хто його зна, Володимире Ростиславичу! — казав старший до генеральшиного сина: — От, хоч і знаєш, що тут було люте розбійницьке гнїздо і що ті черкеси-шапсуги були бичем для цїлого Кавказу і що Росія добре зробила, вигнавши їх звідси в Туреччину, ...але, як згадаєш, що от жили вони тут у своїй батьківщинї скількись тисячів літ, а тепер раптом пропали, то на душу якась меланхолїя находить... Адже ще Птолемей і Страбон і инчі грецькі історики згадують про тутешнїх черкесів, або „керкетів". Аж от, прийшли росіяне, чисті parvenus в полїтицї... прийшли з далекої Московщини, вигнали тубольців з їхньої тисячолїтньої батьківщини, з рідного гнїзда...

— Не зовсїм ваша правда, професоре, — задумано озвався молодший, — бо хоч і на мене находить меланхолїя, тільки-ж не через такі сентіменталії, як приміром „батьківщина", бо я тих сентіменталій не розумію... Знаєте, я вже вам не раз казав, що я — наче Лермонтовські хмаринки в небі, що „нѣтъ у нихъ родины, нѣтъ имъ изгнанія"... Ні, коли черкесів мінї шкода, то з інакшої причини: жили собі вони, як орли, виробили були свою арістократичну культуру...., піратську, рабоволодільску культуру, се так, але ж і античні греки хіба були не пірати, не рабоволодїльцї?...

І отих аристократів, отих орлів, що од них тремотів цілий Кавказ, прийшли тай вигнали ворони, сірі російські мугирі!...

Професор розсьміявся.

— Га!... і отаке каже ліберальний юрист, охоронитель загально-людських прав! — жартовливо поглузував він... — Ну, на вашу точку я не стану! Ви не подумали, щó мусіли почувати тії люди, над ким панували отї „орли"... Бо чи захтїли-б були ви сами попастися в пазурі до тих орлів-черкесів, та щоб вас зробили невольником або щоб на цій-от піратській фабриці зробили евнухом?

— Евнухом? — зажартував молодий юрист, одхиляючись од розмови про черкесів і переходячи на свою особу: — А чому-б ні? Бути евнухом мінї-б, може, не завадило...

Професор хтів був щось докинути проти нього в тім самім дусї, але не встиг.

— Панове! панове!... — перебила їх генеральша: — ви, здається, забулися, що вас слухає дама...

— Вибачайте, Ваше Превосходительство! — жартовливо-дитинячим тоном сказав професор і поцїлував її в ручку. Вона, як добра мати сина, поцїлувала його в голову.

— А я теж задумалася була про черкесів, та з практичнїйшого погляду, ніж ви. От, їх вигнано, а не роспитано в їх про секрет: яким способом вони хоронили себе проти малярії, що лютує в цїх місьцях? Жили тут тисячі літ, були міцні, сильні люди, ніколи не слабували; а наші всї скаржаться на малярію тай пропадають, наче мухи... Ох! хоч би той участок, який нам нарізано, не був малярійний!...

„Участками" звуться надїли, які правительство нарізує піонерам. „Малярія" та „участки" —

це такі дві теми, що жадна кавказька інтеллітентна розмова не перебудеться без них.

Тут підйїхала турецька фелюка тай звезла на беріг генеральшу з сином та професора. Професор звався Андрій Іванович Лаговський. Він був ще дуже молодий і займав в уніврсітеті катедру чистої математики не більше, як два роки. Генеральша з сином були на прізвище Шмідти. Чоловік її, генерал Шмідт, був давно-зросійщений німець, а вона — московка. Вона виїхала з сином до Туапса раніш од чоловіка й усієї сімйї, бо треба було попереду нашукати в Туапсї квартирю на літо, поки ще забудується їх „участок“.

Туапсиньска колонїя цікаво придивлялася до трьох нових жителів, що прибули до них. Найменче уваги притягав Лаговський, бо його простенький, аж бідний і зовсім не елеґантний одяг нікому б не міг сказати, що це має бути універсітецький професор.

— Може вам треба квартирі? — спитався в них Грицько Андропуло, у якого коло коміра в піджаку встромляна була вже не червона, а сьвіжа біла рожа. — Отам на горі, в моїх родаків, єсть саме три покоїки, що оддаються в найми. Хазяї звуться Андрóпули... Кращої квартирі не знайдете тут.

— Ах, нї! не треба! Бо хто його знає, щó то за квартиря! Нам би краще в гостиницю, — сказала генеральша.

— Панї думають, що тут паризькі гостиницї! — закепкував Андропуло: — Нїчого! побачите, щó то за Туапсиньска гостиниця!

— Але-ж тут звощиків хіба зараз коло берегу немає?! — бідкалася генеральша: — Хто-ж позвозить наші чемодани та кофри? Чому звощики не виїзджають на зустріч пасажирам?

— Звощиків у Туапсї взагалї немає, Ваше Превосходительство, — сказав пароплавний аґент: — Позносьте їхнї чемодани до Недзведского, — сказав він одному дужому турковї. Той узяв два важкі кофри на плечі, наче легесеньке піррячко, і заніс до гостиницї.

Туапсинську „гостиницю“ держав один вьюнкий поляк, або, як казали там, „полячок“. Поляків, загалом кажучи, єсть багацько на Кавказї. Тільки-ж тая брудна „гостиниця“ швидче нагадувала поганенький убогий жидівський „заїзд“ на Українї, або азіяцький „хан“, ніж гостиницю в Польщі або ніж якийсь европейський отель. Всїх станцій було чотирі, але дві вже зайняті; зоставалося ще дві. Генеральшу примостили в однїй, а в другій — молодого Шмідта та професора. Зіставшись у двох, Шмідт узяв-зоглядів своє ліжко.

— Що це за простирядно! — обурився він: — Брудне, заляпане чорзна якими нічними сьлїдами!... І хто тут спав?!... Он, у мене з тих плям ціла географічна карта на простирядні виходить... всї частини кулї земної... Глядіть, Андрію Йвановичу: се-ж зовсїм контур Африки!...

— О! то в мене принаймнї контур Італії видко! — по дитячому розсьміявся професор, розглядаючи простирядно, постеляне на його ліжкові: — Ну, дак перемінїмо тутешнї простирядна на свої: в чемоданах єсть у нас.

— Ні, краще-б геть із цієї клоаки! Самісїньких блощиць скільки тут мусить бути!... — сердився молодий юрист далї... — Та ще не пізно, ходїмо краще з мамою до школи: то там виясниться дїло, де́ нам жити!... Краще роспитати про тую школу ще сьогоднї таки.

Вони вийшли. Генеральша розшукала й взяла з собою якусь телеграму, сховала в кишеню, тай

усї троє попрямували до школи, роспитуючи дорогу в нечастих прохожих, що зрідка траплялися.

Сонце ще не сїдало, і надвечірня пора була пречудова. Гарні, незвичайно нїжні і заразом наркотичні пахощі цьвітучого винограду розносилися звідусїль, бо трохи чи не коло кожної хати обплїтався коло ґанку виноград і був тепер саме в цьвіту. Одно з найкращих, найпоетичнїйших місць було коло школи: там був садочок, була платформа з видом на море і лавочка под лїріодендром, або тюльпановим деревом, — дуже вигідна лавочка, щоб посидїти та дивитися на затишну затоку й зелений прибережний Кавказ, що хилився над морем. Лаговський сїв тут, і сїв сам.

— Ах, як гарно! — прошепотїв він, заглядаючись на крайовид. А тим часом генеральша розмовляла з учителем, що вийшов був на ґанок.

II.

— Ви одержали другий лист мого чоловіка? — непривітно питалася в учителя генеральша, назвавши своє прізвище.

— Одержав, — одказав учитель.

— Торік на канїкули ви оддавали школу нашим знайомим за двацять п'ять карбованцїв місячно. Тепер ви з нас правите сорок. Генерал вам написав, що дасть трицять. Що ви скажете на те?

— Скажу, що хочу сорок карбованцїв таки, бо наймаючи вам школу, разом із своєю казьонною квартирою, я мусю сам вибіратися кудись, в инчу хату. А на лїто всї квартирі в Туапсї дорожчають; в мене, знов, жінка і дрібні дїти. До-

ведеться самому десь платити може по двацять п'ять карбованця тай тіснитися мов у норі, — ну, то яка-ж міні вигода?

— Се ваше остатнє слово? — холодно спитала генеральша.

— Остатнє.

— В такім разї прочитайте, будьте ласкаві, цю телеграму.

Учитель узяв. В телеграмі стояло: „Генералові Шмідтові. Можете на літо зайняти туапсинську школу безплатно, бо міністерську школу й не можна винаймати за гроші; а вчитель нехай на літо переберется в давнїйшу, стару школу, що стоїть тепер порожня. Куратор".

— Як! у давнїйшу школу?! — остовпів учитель. — Та там-же вохкість, там малярія! Через малярію ми-ж і покинули тую школу, бо школярі мерли, а вибудували оцю...

— Не думаю, бо куратор мусїв би це знати, — холодно завважила генеральша... А в тім, се й не моє дїло. Ви бачите тілки, що кавказький куратор... а він давнїй приятель мого чоловіка... велить вам оддати школу безплатно. Канїкули в вас почнуться за три днї? Так? Будьте-ж ласкаві, виберіться звідси за тиждень А гроші, хоч куратор це й заборонює, ми вам таки платитимем: по двацять п'ять карбованцїв за місяць.

— Можете зрозуміти, — звисока додав молодий юрист, — що ми моглиб вам зовсїм не давати грошей, але заплатимо, бо вже обіцялися були.

Учитель, схиливши голову, слухав та мовчав. Лаговський хоч і не хотїв, та чув розмову, і йому стало прикро: у нього майнуло було прикре почуття, що бідний вчитель, дарма що його вигнано із школи в якесь малярійне місце, мусїтиме з формального боку ще й уважати Шмідтів за своїх великодушних добродіїв; а в дійсно-

сти це булоб несправедливо. Лаговського це шпорнуло. Він дуже був радий, що ця розмова принаймні не тяглася довго і що вони швидко покинули школу й вийшли з саду.

Прийшовши до гостиниці, вони сказали, щоб їм принесли самовар і чай на бальковчик, себто на ґанок, оповитий виноградом у цьвіту. Був на прочуд гарний теплий вечір. Море коло бальковчику вилискувалося всїми барвами, бо сонце спускалося на захід і давало більше тонів. Виноградний аромат упоював. Саме коло балькону стояв кипарис, а його обкутала ґірляндами повзуча чайна́ рожа. Всї троє задумані мовчали, кожен думав про своє.

— Погляньте, Андріє Івановичу, на цей-о кипарис, уквічаний рожею, — сказала генеральша до Лаговського, що втупив очі в сріблясто-перламутрово-рожеве море і — то згадував вчителя, то леліявся на крилах мрій кудись далеко по-за море: — Та що це ви такий сумний? Може нездорові? — стурбована спиталася вона і поплескала його по плечу.

Професор прочнувся і, підвівши очі на генеральшу, побачив, що вона, мов мати на сина, дивиться на його. Всяка згадка про вчителя раптом вилетїла з його голови і зосталося саме почуття, що єсть на сьвітї люди, котрі його сироту люблять.

— Андрій Іванович напевне нову поему складає, — з добродушним глузуванням вимовив молодий Шмідт: — А в мене в голові якісь дурницї проносяться: то раз дивлюся на море тай чогось ізгадую із Слова о Полку Ігореві: „Взлелѣй, господине, мою ладу ко мнѣ“, — як бачите, зовсїм на поетичний лад; а потім, нї сїло, нї впало, згадую з Євангелия: „Изми первѣе сучецъ изъ ока твоего“, та думаю: „сучецъ“... Як же-ж воно скидається на мужеський рід од „су́чка“!...

Тай хочеться когось налаяти: „Ох, ти, сучець такий-ростакий!!“... А далї знов лїзе в голову: „Взлелѣй, господине, мою ладу ко мнѣ“.

— Ти зовсїм здурів, Володимире, — суворо сказала генеральша, тим часом як професор силувався втримати сьміх: — Здається, ти сьогоднї порядився верзти всякі непристойности... Ну, то ви, Андрію Йвановичу не нездорові?

— Нї.

— Дивіть же, бо слабувати не варто: „воно собі дорожче коштує“, як мовляють купцї.

Почалася балачка про здоровле Лаговського, про те, що хоч він тепер і почуває себе краще, та не треба занапащати себе, та що тут, на Кавказї в тихомирному Туапсї, серед нових вражінь, серед гарної природи, він напевне дуже одпочине нервами, і т. и., і т. и. Професорові любо було слухати все те, бо, хоча про здоровле своє він і не думав дбати, та любо було чути, що єсть люди, котрі ним опікуються. Коли це раптом він покинув слухати генеральшу тай швиденько збіг з ґанку до моря. Там сонце, остаточно тонучи в морі за обрієм, кинуло свій остатнїй промінь на купу прибережного каміння і осияло фантастичним червоним бляском і дико-сїре кремінне-ґальк і сїро-зелений колючкуватий кущ ерінґія, що виріс серед ґальку. Схилившись на одно колїно перед ерінґієвим будяковим стеблом, професор задуманими очима любувався на тії тони, які лякали на еринґіїв цьвіт. Потім він устав, поволї вернув на ґанок і поцїлував руку генеральшї.

— Дитина! — думала генеральша.

— Дитина! — думав і молодий Шмідт: — еге, зовсїм дитина, хоч і старший за мене. А я?... — якось журливо подумав він.

Трохи з перегодом подорожнї полягали спати: генеральша в однїй кімнатї, Лаговський і Володимир у другїй. Лаговський лежав у постелї,

повний поетичних і естетичних і просто щасливих вражінь. Чути було, як дихає Володимир, що вже заснув, і Лаговський почував себе щасливим, що він чує те дихання, і що тут поблизу лежить людина, яка до нього прихильна, а він до неї прихильний сто разів більше. А до старої генеральші він чує просто аж собачу вірність. — „Чи єсть хто на сьвіті кращий душею, ніж вони! Чи зможу я коли дорівнятися їм?!“ — упоєний питає він себе, ворушачися в ліжку.

Несподівано, серед таких щасливих почувань і питань, перед Лаговським, ніби-то майнуло в пітьмі вчителеве обличче, і поетичний настрій разом пропав. В ухах тихий голос учителя ніби прошелестів: „Та там же малярія“. Якась отруєна течійка влилася в професорову душу. — „Ні, недобре вони з ним учинили“, забалакав чийсь голос у його серці.

— Поганець з мене, поганець!!... — миттю засоромив себе він: — Це ніщо, як ганебна заздрість, насуває міні такі думки проти Шмідтів! Тому що я не можу ніколи зрівнятися з такими ідеальними людьми, як Шмідти, то моя заздрість несьвідомо силується забрудити передо мною їхній чистий, ідеальний образ!

Прочитавши собі таку нотацію, Лаговський заснув.

III.

В Туапсинській „гостиниці“ не було жадних умивальників, а був тілки таз та відерце, що стояли на подвірю, саме коло ґанку під фіґовим деревом; там висіло й росколоте дзеркальце. Жіночої прислуги теж не було. Тим-то й генеральша, що встала вранці передше од усіх, му-

сїла без усяких церемоній робити свою туалету на одкритому повітрю та ще й за підмогою не служниці, а заїздового наймита-полячка. Наймит поставив їй і самоваря, але піти на базар по хлїб відмовився, бо треба було помогти ще й другим помитися. Тимто генеральша, діждавшись, доки повставали її син та Лаговський, попрохала їх піти та покупити чогось до чаю.

Хоч у Туапсї було вже є троє магазинів на російсько-европейський лад, але базар був чисто-азіяцький і тілки офіціяльно-обовъязкові російські вивіски з такими грамотними написами, як „Трахтирь Висёлы Край“, нагадували, що це має бути Росїя; базар — то був собі густий ряд маленьких чи більшеньких тїсних крамничок, або рундуків, зовсїм одкритих або з одкинутими лядами замість прилавку. Хлїбопекарнї тожсамо були без дверей і без вікон, і пекарі на очах у всієї громади витягали з печі гарячі бублики, паляницї, та азіяцькі пиріжки; житнього хлїба ніде не було видко, як воно і звичайно водиться на сходї. Скрізь чулася грецька або, переважно, турецька мова, бо більшість усїх отих купцїв та пекарів була з Малої Азії: з Синопу, Самсуну та Требізонду; навіть греки здебільша розмовляли між собою по-турецьки. З пекарів, до яких поткнувся Шмідт, щоб покупити бубликів, нїхто по російськи не знав, бо їх хазяїн-хлїбопекар як раз був Самсунець, *Ἕλλην τουρκόφωνος*.

— Ну, Андрію Йвановичу! — жартовливо вдався Шмідт до професора: — поможіть! побалакайте з їми по-татарськи, щоб продали хлїба та щоб ми з голоду не померли. Ви-ж не дурно мабуть ганялися за чорноокими татарками в Криму!

Лаговський нїколи за нїякими татарками не ганявся, але що правда — в глухих закутках Криму перебував, через свою грудну хоробу, дуже часто: в кожен період, вільний од лекцій,

— чи в літку, чи в зіму, чи в весну; — через те по-татарськи говорив він добре. Турецька-ж і татарська мова — немало одна й та сама. Він покупив бубликів; але обом не хтїлося ще вертати до гостиницї, бо цікаво було подивитися на всякі тутешнї базарні типи. Окрім греків і турків тут було видко й усякі инчі кавказькі національности. Професор і Шмідт легко пізнали вірмен та імеретів, що, хоч і християне (а імеретинцї ще й православні), вважаються через свою торгову вдачу за кавказьких жидів; пізнали й ту націю, яку вірмени визискують - веселих, але немудрих грузинів; траплялися тутечки й усякі инчі типи, яких наші приїзжі впізнати не могли, і Шмідтові здалося, що то мабуть чи не осети, або, як кажуть на российський лад, „осетини".

— Тут у вас єсть осетини? — спитавсь він у товстого крамаря-грека, що, здавалося йому, мусїв розуміти по-російськи.

— Перед Великоднем було, — одказав той, вимовлячи „пуло" замість „було": — я й сам покупив був пів-пуда... Та тепер немає.

— Та осетини — се-ж такий народ, такі люди! у них осібна мова..., недомисляючись казав Шмідт.

— А! народ і мова!... Бо-то єсть іше й риба така, осетина (Він розумів осетрину)... — Про всяку мову, коли хочете, роспитайте в онтій кофейнї, у Джованнї - Пападопуло: він усї мови знає.

Шмідт і Лаговський з цікавости заглянули до кофейнї, а на них, знов, цікаво поглядали всякі греки та російсько-міжнародні типи Горкого, що пили в кофейнї каву, курили цигарку або кальян, або різалися в шашки, та в карти. На буфетному столику лежало скількись газет: були дешевенькі російські „Биржевыя Вѣдомости" з коротким, але красномовним друкованим підписом:

„Этотъ номеръ сданъ на почту по роспискѣ С.-Петербургскаго почтамта въ количествѣ 147.635 экземпляровъ“, але переважно лежали числа часописей грецьких: „*Πατρίς*“ та „*Ἄστυ*“. Шмідт, який ще ніколи не бачив жадного новогрецького писання, на швидку руч розгорнув одно число „*Ἄστυ*“ тай, собі на втїху, вичитав в оддїлї телеграм (*Τελεγραφήματα*) звістку про те, що „архонт ґаллїйської полїтейї Лумпет“ сповістив про щось ґаллїйську „булé“ та „ґерусію“; се очевидячки відносилося до президента французької республїки Лубета та до парламенту з сенатом. Молодий правник набрався дуже веселого гумору з тих античних термінів, приложених до сучасної Франції, а надто йому припав до вподоби „архонт Лумпет“. Дальша телеграма, де написано було, що *ὁ Σάχης ἦλθεν εἰς Ἐριβάν*, тожсамо його розвеселила, бо попереду йому здавалося було, що тут іде мова про мітичний Ереб, а вже потім він зміркував, що це має значити: „Шах приїхав до кавказького ґорода Ерівану“. Ще більше розвеселившись, він простяг руку ще й по ті дві товсті книжки, які лежали на буфетї. Хазяїна кофейнї, самого Джованнї-Пападопула, не було тодї; коло буфету стояв тілки Грицько Андропуло тай дружелюбно поглядав на веселого панича. Одна книжка була: „*Ἡ ὑγιεινὴ καὶ φυσιολογία τοῦ γάμου*“, а друга — лїчебник на венеричні хороби, під заголовком: *Καινὸς ἰατρὸς τῶν ἀφροδισιακῶν νόσων*.

— Ого! — пустотливо крикнув Шмідт, дивлячись на Грицька: — А навіщо вам у Туапсї такі книжки?... Тут же, здається, й жіноцтва жадного немає... Я принаймнї досї бачив тут самих чоловіків... Хочете — не хочете, а мусите жити сьвятими черцями.

— Та воно так, — фамільярно одказав Грицько: — жіноцтва тут обмаль, та таки є; не

без того товару й тут... От, коли вам треба буде дівчину на ніч, скажіть міні, за один мент буде!...

— Спасибі! — нїби іронїчно, нїби щиро подякував Шмідт. — Так, бачите, Андріє Йвановичу, — шуткома вдався він до професора, вже як вони виходили з кофейнї, — не пропадемо з голоду: оцей Graeculus погодує.

— Які погані часом жарти в Володимира Ростиславовича! — думав собі Лаговський.

— Нї, тут єсть таки й жіноцтво, — тяг далї Шмідт, оглядаючи базар, бо він побачив якусь перекупку в українському вбранню, що сидїла коло кошика з яйцями: — Бачите, он сидить жінка... або принаймнї се людина в спідницї... хоч, правда, с товаром нежіночим...

— Які погані жарти в нього! — думав собі Лаговський, нахмурившись.

— Ви, бачу, сердитеся, — запримітив Шмідт: — Перестаньте!... Простїть міні... — додав він, фамільярно беручи професора за плечі тай прихильно заглядаючи йому в обличчя. Далї, вдаючи, нїби разом споважнїв, він проказав комічно-покаянним тоном, ще й на старо-словянський лад: **Гóрε мнѣ, грѣшникоу сѫщоу!** Така вже зроду людська брудна вдача! Inter urinam et faeces nascimur, як мовляв один сьвятий отець нашої вселенської матері-церкви ..

Професорові брови розхмарилися, бо він знав, що Шмідт анї в сьвятих отцїв і в нїяку церкву не вірує. Йому стало сьмішно.

— Ну, дак не сердьтесь же! — знов додав Шмідт, ще раз прихильно струснувши професора за плечі.

Той по дитячому осьміхнувся.

— Який він любий, оцей Шмідт! — подумав він, разом забувши про те, щó був думав перед хвилиною, та з сїмпатією поглядаючи на

невродливе Шмідтове обличчя, що також осьміхалося до нього.

Вони вже були вийшли з базарю тай піднялися на горбок, де височилася церква. Перед ними блимнуло з однієї руки голубе бірюзове море, а з другого боку — зелені ізумрудні гори й глибокі долини з алмазною річкою Туапсинкою. Гарний майський ранок дихав вохкою сьвіжістю; дерева ще блищали перлами та діямантами, бо роса ще не зійшла.

— Як гарно тут!... — сплеснув руками професор і почув, що йому до горла підступають радісні сльози, тай пробиваються до очей.

— Гарно... — прошепотів і Шмідт... — Це такий крайовид, що нікому не завадить.. — гумористично докинув він і вдихнув у себе сьвіже морське повітря. — Ну, але ми вже вдома.

IV.

Генеральша тим часом не скучала, бо сиділа не сама. В Туапсї жила лїтом давня, хоч і не дуже близька, знайома Шмідтів: художниця-пейзажистка Петрова, підстарювата панна. Зїмою вона перебувала в Москві, заробляючи собі на хлїб, а влїтку їздила в Туапсé. Вона вже давно була здобула од правительства „участок“ собі в Туапсї і повиконувала всї свої приписані повинности, без яких „участок“ не міг би зостатися їй на вічну власність, себто збудувала хатку й повітку такої цїни, яку вимагає закон, і засадила одну третину даного ґрунту під волоські горіхи, овощеві дерева та під виноград. Іще вчора довідавшись, що Шмідти приїхали, вона сьогоднї, йдучи на ранїшнє купаннє до моря, заглянула

тепеенеральші. Тая дуже їй зраділа, бо, здобувши рдог тожсамо „участок“ у Туапсї, вона од Петрової могла набрати багацько практичних порад про те, звідки взяти теслїв та мулярів, та скільки їм платити, та чи краще купувати щепи в тутешнїй Туапсинській садово-хлїборобській школї, чи, може, краще буде виписувати з Сухуму, або з Одесу і т. и., і т. и. Вони про це й забалакали. За отакою цікавою розмовою генеральша забулася й про чай і про те, що син її з Лаговським як повіялися, то чогось забарилися. Далї балачка перейшла на животрепетну подробицю: чи дуже придирливо чепляється до піонерів чиновницька комісія, яка має перевести потім ревізію та видати урядове сьвідоцтво про те, що піонер повиконував усї поставлені законом умови й вимоги і що правительство таким способом затверджує за ним той „участок“ на вічну власність. Вже далї розмова мала перейти ще на одну обов'язкову кавказьку тему: чи сильна тут малярія і чим од неї хоронитися. Аж тут увійшли молодий Шмідт і Лаговський з бубликами до чаю.

— Професор унїверсітету Лаговський, — представила його генеральша Петровій: — Художниця Петрова... Ну, а сина мого ви добре знаєте...

— Як ви виросли, Володимире Ростиславичу! — сказала Петрова, не виявляючи однак жадної особливої прихильности до парубка: — Та, бачу, ви вже й не по-студенцькому вдягнені, а по-цівільному.

— Торік скінчив юридичний факультет, — гордо сказала генеральша, — і от його зоставлено при унїверсітетї. Готується до маґістерського іспиту та до діссертації.

Лаговський тим часом вийшов, щоб помити руки.

— Ви сказали „професор Лаговський“? — спиталася Петрова. — Такий ще молодий!

— Мало того, що професор, та ще й грядуче сьвітило математики. Катедру він обійняв не більше, як два роки, а дивіть — Академія Наук попрохала тепер його, а не когось із старих специялїстів, щоб написав рецензію на одну вчену працю, яку прислано до Академії Наук на премію.

– Але щó це за обшарпаний костюм на ньому? — розсьміялася художниця: — я вже швидче була б думала, що се хтось із моєї братії: бідний маляр, або кочовий артист, а не вчений, авторітетний, універсітецький професор.

— Ви трохи вгадали: він і поет і беллетріст і, навіть, трошки музикант. А в тім, що до такого недбалого костюму, то скажіть: хіба-ж німецькі ґелерти не в бо'зна-яких убраннях ходять? — розсьміялася й генеральша. — Ми вже так звикли до цього дервішеського одягу, що були-б здивувалися, якби Андрій Іванович одягся був багатїйш.

— То ви з ним давно знайомі? Я ніколи його в вас не зустрічала.

— Чоловік мій — давно знайомий з ним, хоч познайомився чисто-випадково, у Київі. Андрій Іванович тоді був іще студентом Київського універсітету і, якось, мало не пропадав з голоду. Чоловік знайшов йому добру репетїцію на лїто під Москвою і допоміг перевестися з Київського універсітету в Московський. Далї універсітет послав Лаговського на два роки до Швейцарії, то Ростислав мій був про нього забув. Потім якось читаємо в газетах, що наш Лаговський встиг уже оборонити в Москві публїчну діссертацію, потім знов читаємо, що його закликано на катѐдру. Торік Ростислав Антонович зробив йому візїт.. а чоловіка мого він здавна страшенно був полю-

бив, наче батька... Бачить: живе Лаговський повним самітником, до нікогісінько не ходить, нікого не бачить. Муж витяг його до нас, познайомив його зо мною, з дітьми, а оце як прийшли Великодні сьвятки, то Лаговський на два тижні разом із Володимиром поїхали до Криму. Дорогою вони дуже заприязнилися, — ну, от ми й покликали його перебути літо разом із нами на Кавказі... Гарна з нього людина!

— Гарна людина, талановита людина і незвичайно осьвічена людина, — потвердив Володимир.

Увійшов Лаговський.

— Ганна Володимирівна дивується з вашого одягу, Herr Professor, — вдався до нього Володимир: — Каже, що ви не на професора, а на вільного художника скидаєтесь...

— Володимире Ростиславичу! — дорікнула Петрова.

— На вільного художника? — весело перепитав Лаговський: — ну, це ще для мене велика честь, бо инчим часом мене й за менчу пташку вважають...

— А саме за кого? — зацікавилася Петрова, щоб затушкувати свій клопіт.

— Оце як їздили ми до Криму, — оповідав професор, ласкаво дивлячись на Шмідта, — то я мусів узяти із собою цілу скриню книжок задля однієї вченої роботи, тай наперед послав їх транспортною конторою. Далі, в Ялті заходжу в пароплавну аґенцію, щоб довідатися, чи вже прийшли мої книжки, тай нічого не кажу, а тілки мовчки подаю свою квітанцію, де написано й мій адрес: „Професорові Лаговському, гостиниця Росія". Аґент узяв із моїх рук квітанцію, поробив справку в складі в коморі, далі приходить тай каже: „Перекажіть панові професорові, що, як прийдуть книжки, то ми їх сами одішлемо йому

в гостиницю". Як бачите, він мене вважав зъ професорового лакея.

— І це часто вам траплялися такі події? — питала здивована Петрова.

— А часто. Їхав я раз на трамваї в Москві, на версі, — на імперіялї. Поруч мене сїв якийсь книгоноша, що торгував усяким старим шпарґаллям; в руках у нього були дві книжки: поетична хрестоматія та прозаїчний переклад „Загубленого раю" Мільтона. — „Страх, які тепер люди неосьвічені!" — бідкався він, удаючи з себе лїтературного мецената: „віршів зовсїм не люблять. Он, дивіть, нїхто не хоче покупити Мільтона". — „Бо це переклад прозаїчний", кажу я йому. Він обміряв мене очима тай тільки плечима здвигнув. — „Віршами от-що зветься", — кажу я йому, розгортаю його віршовану хрестоматію тай показую на строфи: „а ваш Мільтон — кажу — проза". Він іще зневажливійше обвів мене поглядом тай іронїчно й гордо проціднв: „А ну, ну! Навчіть м е н е, ви — м е н е, що зветься віршами". Я бачив, що він себе, як на осьвіту, ставить значно вище, ніж мене, то мінї аж душа заципбала з веселости та радощів.

— Що-ж тут веселого та радісного? — завважила й генеральша: — Один раз я бачила вас у парадному вбранню, то аж зачудувалася, який ви гарний та величний. Чому б завсїди так само не ходити?

— Гарний і величний — кажете? — спитав професор: — Себто виходить, що мінї треба тілки добре вдягтися, то я вже роблюся й гарним і величним?... Виходить, що воно о д м е н е с а м о г о залежить — миттю зробитися, аби схотїв і коли схотїв, і „гарним" і „величним"?... Чи так?... Ну, а коли так, то маєте готову відповідь, чому я одягаюся й простенько й бідно. Правду сказати, найважнїйша причина — це тая, що про-

стий, скромний одяг самому мінї подобаеться дуже, бо він мене нічим не в'яже, тай ходити, в нїм вигіднїйш: адже в мнякій сорочцї груди дихають лекше, а в накрохмаляній — стїсняються. Далї, загалом кажучи, я вважаю гроші, витрачені на елеґантну одїж, за непродуктівну, непотрібну бай погану трату. Отож і є найважнїщі причини, задля яких я вдягаюся бідно. Ну, а щó там другі можуть про мене подумати, дак се мінї байдуже, бо я можу вдовольнятися самісінькою потенціяльною своєю силою..., сами-ж кажете, що, аби я захтїв, то мінї легко зробитися аж „величним і гарним"... Без усякої образи для своєї амбіції я можу навіть любісїнько сам не хтїти, щоб усї знали, хтó я: краще нехай усї думають собі, що я якийсь бідний робітник і що я, може, й читати не вмію. Бо невже-ж ви гадаєте, що я міг образитися на того бідолашного книгоношу, коли він подумав, буцїм-то я не вмію розібрати віршів од прози? Я ж не міг не бути сьвідомим того безперечного факту, що загальною своєю осьвітою я дорівнююся не тілки тому вбогому книгоноші, який на мене дивився з презирством, але й багато де кому иншому; а вже що до віршів...

Тут він раптом спинився.

— А вже що до віршів, то ви сами їх пишете, — весело закінчив його реченнє Шмідт: — Та ще й гарні вірші пишете, можу це засьвідчити.

— І невже нїколи ви не ображалися на всякі такі непорозуміння? — спитала художниця, якій професор зачинав дуже подобатися.

Професор задумався.

— Тілки один раз було, що я засоромився, тай то не образився, а тілки засоромивсь. Їхав я пароходом з Керчі до Севастополю, в спільній каютї, бо окремих каютних купé в тих пароходах не буває. В чемоданї віз я рукопис своєї ще

недрукованої тодї діссертації, — рукопис, що був unicum, бо чорновика я знищив. Була гарна днина. Ніхто в каютах не був зоставався. Усї пасажири повисипáли на чердак; тілки я — мало що не кожної години — швиденько збіжу з чердака в низ, покрутю в порожній каютї носом, подивлюся, чи цїлий стоїть мій чемодан, зазирну й у сусїдню каюту, щоб довідатися, чи нема там чого підозрінного, — тай знов біжу на чердак. Я й не думав, не гадав, що комусь я сам можу здатися непевним. Надійшла ніч. Пасажири порозлягалися, позасинали; коло мене лежав один грек. Уранцї чую, він лається: хтось у ночі із його жілєта вкрав три карбованцї. Я полапав і свій жілєт: і там з вечора було скількись срібних дрібняків, а тепер не стало. Мабуть, каютний слуга вкрав. Коли дивлюся, мій сусїд-грек зачинає жваво лопотїти з другим греком по грецьки тай поглядають на мене, а потім він сердито зачав лаятися вже російською мовою: „трясьця тому падлюцї, хто вкрав тії три карбованцї! бодай він був здох!“ і т. д., і т. д., аж доки не вичерпав увесь лексїкон російських лайок. Я лежав, слухав і червонїв, бо розумів, що все те він призначує для мене.

— І ви нїчого тим грекам не сказали?!

— Що-ж я мав їм казати? Чи мав я підвестися з ліжка, стати в ораторську позу тай заявити: „Панове-греки! *Ἄνδρες Ἕλληνες*! Не думайте, що я вкрав ваші три карбованцї, бо вони мінї не потрібні: знайте, що я на чай свойому слузї по три карбованцї даю, коли він добре виповнить якесь моє порученнє...

— Се правда, ви страшенно, чула я, роспустили свого слугу, — вкрутила слівце генеральша. Але Лаговський ніби того не чув: — ...„то хіба ж ви думаєте, що я захтїв би поганити себе, крадучи чужі три карбованцї?“ Невже я отак мусїв

їм сказати?! Або, може, треба було витягти пашпорт та показати: „Читайте, панове-греки: я екстра-ордінарний професор, маю од казни добре жалування, красти не стану“? — ?...

Всї зареготалися. Художницї професор і подобався і інтересував її.

— Прощавайте, Катерино Пилипівно, — попрощалася вона з генеральшою: — Може, схочете колись із Володимиром Ростиславовичем заглянути до мене, подивитися, як я обробила свій участок?...

— А як же, як же! неодмінно!

— Ну, а вас, Herr Professor, я не запрошую прийти вкупі з ними, бо цїм разом вам мабуть скучно буде слухати нашу мову про всякі господарські справи. Краще заходьте якось пізнїйше... Поглянете на ті кавказькі крайовиди, які я малюю. А, може, схочете — намалюю з вас портрета?

— Ну, вже й портрета! — засоромився Лаговський: — Що я таке, щоб з мене портрета малювати!... Але таки зайду якось до вас, разом з Володимиром... — Він спинився... — Ростиславовичем, — доказав він тай помітив собі, що йому вже стало важко вимовити оте церемонне імъя „Ростиславович“, бо здавалося, що він молодого Шмідта знає вже не пъять тижнів, а трохи чи не пъятьсот літ.

V.

Ледві пішла Петрова, для генеральші принесли в гостиницю телеграму з Москви. Генерал сповіщав її, що в Туапсé приїде лїтувати ще й їх замужня дочка із своєю сїмйею: двома дітьми й нянькою, — то щоб вона нашукала й для них квартиру.

— В такім разї ми з татом і Зинаїдиною сімиєю займемо школу, а тобі з братами, Володимире, наймемо десь хатку поблизу, — поміркувала генеральша. — Та певне й ви, Андріє Йвановичу, схочете разом з ними оселитися, щоб було веселїйш?

— А вже-ж.

— Але де шукати? — казала генеральша далї... — Ага, хіба піти поглянути, що то за квартиря, про яку казав був учора той грек?... як він на ймення?

— Андро́пуло, — неохоче підказав професор, згадуючи Грицька. Якесь прикре й зловіще передчуття черкнуло його по серцю. Йому чогось були заздалегідь антипатичні всї родичі Грицькові бай сама тая квартиря Андропулів, хоч він її ще й не бачив.

Та всї його антипатії й передчуття разом усї порозвіювалися, скоро вони втрьох напитали господу Андропулів і зайшли до неї. Вона стояла коло церкви, близько до того самого гарного місьця, де так недавнечко професор з молодим своїм товаришем любувався на морську сагу та на зелені гори та на долину з алмазною річкою Туапсинкою.

Хазяїн, старий Андро́пуло, був заможнїй туапсинський купець, родом з Трапезунту чи „Требізонду", так само як і вся його сімъя. Він саме тодї забіг був із крамницї додому, щоб посьнїдати, і генеральша, не гаючи часу, дуже швидко погодилася з їм; він одступив їм ліву половину своєї господи, де з усїх вікон і з балкону видко було й море й гори і гарну долинку коло устя ще другої туапсинської річки, що по черкеськи звалася Паюк, а нові осадчі перехрестили її на Павук. Меблїровка була в тих покоях не Бог зняка і без усяких окрас, от хіба ...що се замість карї тин... висїли на стїнах грецькі лубочні лїтографаі

з портретами полковника Вассоса та инчих героїв остатньої грецько-турецької війни, або поганенькі фотографії сімиї Андропулів та їхніх родичів; в усякім разї, жити можна було тут вигіднїше, нїж у гостиницї. Генеральша заздалегідь великодушно заявила: котра з трох оцїх сьвітлиць найкомфортнїйша, себто котра неперехідна, бо лежить на кутку, — тую може найняти собі професор; а сини її нехай порозміщаються не так догідно: Володимир — нехай живе у тій сьвітлицї, що лежить на право од кутньої, од професорової, а менчі сини, Константин з Апполоном у тій, що лежить на лїво; професор могтиме виходити із своєї кімнати або через одну, або через другу з тих двох кімнат, бо з його покою есть аж двоє дверей: і в кімнату Володимирову і в другу кімнату, де житимуть два другі Шмідти; але його самого нїхто не має турбувати, бо його покоїк, що лежить на ріжку, аджеж нікому не буде на дорозї.

Слухаючи, як щиро ним опікуються, Лаговський забув про всякі злі передчуття. А Володимир сьмішив його, сїпаючи за полу кожен раз, як старий Андропуло вимовить грецьким звичаєм букву **з** замісць **ж**, або **ц** замісць **ч**. Потім Андропуло поплескав у долонї і, таким способом, викликав свою сїмъю, щоб познайомити з новими своїми сусїдами-пожильцями.

— Це моя жінка, — одрекомендував він: — зветься Ірина Василївна, трохи вміє по-руськи... Оце син мій.. в мене є ще один старший, — той сидить тепер у крамницї; а оцей малий — тут. І він уміє говорити по-руськи, бо вчиться в Катеринодарі...

— Яралїст, — гордовито докинула мати, перекручуючи слово „реалїст“, яким звуть учеників реальних шкіл.

— Ну, а ці дочки говорять тільки по-грецьки та по-турецьки, — показав Андропуло на трох гарненьких Backfische: — Бо ще недавно приїхали з Трапезунту. Звуться Андромáхі, Елéні, та Пенелóпі. Єсть іще в мене трохи старша од них — Кассандра, — то вона балакає й по-французьки, бо вчилася в Трапезунтському грецькому дівочому Інститутові... А ще живе в мене тут далека родичка, тожсамо приїхала недавно з Трапезунту... молодесенька, а вже вдова... *Ζωή! ἔλα δό!* — покликав він, заразом плещучи в долоні.

— *Ἔλα δό?* — машінально перепитав за ним Лаговський. — Це значить „ходи-но сюди"?

— Еге-ж, — сказав Андропуло.

— То це, мабуть, *ἔλαυνε δεῦρο*?

— *Ἔλαυνε δεῦρο* — це буде по-книжному, — згодився Андропуло, хоч не був певний, чи воно справді так: — А по хохлацьки буде *ἔλα δό*

— По хохлацьки?! — здивувався професор.

— Еге-ж, себто по-простому... А от і Зоя... Ну, вона знає тілки по-грецьки та по-турецьки.

Він сказав їй скількись слів по-грецьки, і вдовиця мовчки поздоровкалася з гостями за руки. Професора незвичайно вразила її краса. Він пильно вглядався в неї, а в душі повставало щось немов дуже знайоме, нїби він давно вже її десь бачив. Нарештї він згадав, що такі обличчя, з грецьким носом, який становить одну суцільну просту лїнію з лобом, він бачив на античних грецьких статуях, і що в типі сучасних греків з Еллади немає вже такого профілю, бо ті греки — здебільша не чисті еллїни, а погречені словъяни. Очевидячки, античний еллїнський профіль ще заховався в Малій Азії. Він по-французьки сказав про своє спостереження Шмідтові і додав, що в Зої профіль, як у Артеміди.

Несподівано Зоя розсьміялася: очевидячки, вона щось була зрозуміла з тої мови. Професор попавсь у клопіт.

— То ви розумієте по французьки?! — скрикнув він, засоромлений.

— Трошечки, — сказала Зоя каліченою французькою мовою: — бо дуже мало вчилася... Трошечки розбіраю, але сама балакати ледві-ледві можу... Я по-грецьки та по турецьки.

— Ну, то ґалантний професор могтиме вам свої античні компліменти говорити дуже зрозумілою для вас мовою, — сказав Шмідт по-французьки, — бо він добре щебече по кримсько-татарськи, а в Криму говорять, так я чув, трохи чи не так само, як у Туреччині.

І цю фразу Зоя здебілша второпала, бо знов весело зареготалася. Лаговському не хтілося очей одвести од неї.

Старому Андропулові Зоїн регіт не дуже сподобався.

— Вона ані французької, ані навіть доброї грецької мови не знає гаразд, — невдоволений воркнув він, — бо ніколи не хтіла нічого вчитися, а тілки вміла зуби вищиряти... Амаліє! — гукнув він, заразом плескаючи знов у долоні.

Увійшла служниця.

— А це вам буде за служанку, — оголосив він: — і вона з Требізонду та вже вміє по-руськи...

Тут його око впало на відро, що стояло зовсім не на місьці.

— *Λαβὲ τὸ βέϑρο*! — загадав він Амалії.

— *Τὸ βέϑρο*? — перепитав Шмідт: — Цікаво-б знати, чи то і в стародавній грецькій мові було таке слово „*τὸ βέϑρον*“?

— *Τὸ βέϑρον* буде по-книжному, а *τὸ βέϑρο* — по-хохлацькому, — знов авторітетно пояснив Андропуло своєю влучною термінологією тай по-

прощався з новими сусїдами. Всї зачали розходитися. Стара Андропулова на прощанне зірвала для генеральші рожу.

— А як по вашому рожа? *ῥόδος*? — спитав по-французьки молодий Шмідт у Зої, аби ще раз зустрітися з її очима. Вона й це реченне зрозуміла.

— Нї, тріяндáфілльо... — кинула вона на нього свій оксамітний погляд... — бо в неї листків — *τριάντα*.. трицятеро... або й більше! — Вона зареготалася. Цї слова долетїли до професора, що вже був вийшов із подвіръя на шлях.

— Тріяндáфілльо... — думав він. По староруському теж трандáфиль, по-українськи єсть і оця фонема „трандáфилъ“.. це у Глїбова так?.. і єсть „троя́нда“, себто *τριάντα*. — За цією філологічною думою з його голови геть безсьлїдно вилетїла й сама Зоя.

VI.

Того самого дня вони й перенеслися до Андропулів. Генеральша, поки-що, зайняла найдальший покоїк, а її син з професором розложилися в першому. Втомлені з великого сьогоднїшнього ходїння (вони ходили були з генеральшою ще й на „участок“ і по крамницях), нові пожильцї Андропулів усї троє заранї полягали спати. Але знадвору із садочку до них доносилася весела розмова сїмї Андропулів, і чулися звуки гітари, чи мандолїни.

Ворушачись на своєму топчанї, бо лїжок у Туапсї не було звідки дістати, молодий Шмідт частенько забалакував до Лаговського і дїлився з ним своїми вражїннями.

— Кажіть собі що хочете проти арістократізму породи, — міркував він: — я лиш теоретично згоджуватимусь із вами, бо й ми самі-Шмідти, хоч тепер і генерали, та роду ми не дуже-то високого. Тілки ж із практики я не можу не бачити, що стародавній арістократізм має за собою дещо… Ну, от хоч би ці греки, наші господарі… Хто вони? прості люди, мужики… ну, скажемо навіть: крамарчуки. А порівняйте-но їх з російськими мужиками, або й купцями!… Ті — грубі мугирі, а ці — арістократичні нащадки великого культурного народу, і це видко в них геть в усьому: в благородному обличчю, в кожному жесті, в кожному руху… Чи ви завважили, я́к у них скрізь чисто та охайно?… А естетики скільки!…

— Дивно тілки, — перебив його професор, — що ота ваша арістократично-естетична грецька нація, відколи відродилася, не ви́дала з себе жадного справді талановитого письменника, жадного маляра, жадного музиканта… бо ви-ж не залічите до сьвітових геніїв якого-нибудь Карері, отого що написав оперу „Марко Боцаріс“.

— Тай отой Карері, може бути, як-раз є італьянець, а не грек, — згодився Володимир: — Ні, я не спорюся, нація грецька переродилася й звелася на ніщо, і самостійної творчости в ній уже немає… Тілки-ж арістократична стародавня кров зосталася та сама арістократична… І естетика через те — вроджена навіть таким малоосьвіченим людям, як наші хазяї. Візьміть їх подвіръячко: вибрукувано воно білими й чорними кремінцями, з яких виходять орігінальні взори — якісь квіти та арабески.. Тут же й фонтанчик… Коло нього дві пальми-латанії, „срібні латанії“, як кажуть поети… і аравійська фінікова пальма.

— Аби ви знали, то то не латанії, — лагідно осьміхнувся Лаговський, — а попросту пальми-

хамеропси, і не фінікова пальма, ба прічардія... Себто не високої, а низької марки. Ба й ці пальми мабуть не зімують тут у ґрунті, а викопуються та вносяться в повітку на цілу зіму.

— Ой, який із вас педант-причепа! — гумористично посварився Шмідт: — Коли людина хоче, щоб ви були поетом, то з вас тоді говорить учений професор, а коли од вас сподіваються, що ви поводитиметесь гордим професором, то ви тоді держите себе вільним поетом... Ну, нехай тільки хамеропси та прічардії, але-ж і то пальми, і вони — доказ арістократичної грецької естетичности... А в петлї у кожного — квітка „тріяндáфіллльо“, чи, там, жасмін, чи ще якась. Навіть у Грицька, що служить десь за попихача...

З надвору, до акомпаніямента мандоліни, прилучився й сьпів.

— Про вовка помовка... — сказав Шмідт прислухавшись: — це ж не хто й сьпіває, як Грицько...

— І не еллїнською, а турецькою мовою, — насьмішкувато додав Лаговський: — Чи є на сьвіті гірший символ і епітет варварства, ніж слово „турок“? а отже ваші античні естети-культурники втїшаються не своїми рідними грецькими, а турецькими пісьнями... Та не думайте, що це одиничний випадок: не тілки тут, а й скрізь — греки сьпівають пісень турецьких... Та й пісьня-ж, аби ви знали, гарна!!

Грицько, бренькаючи собі на мандоліні, затинав турецької сьпіванки про елеґантного та ґалантного писаря („кьатїба“). Тая „писарська“ сьпіванка страшенно росповсюднена і в Цароградї і в Азіятській Туреччині і по цїлій Закавказчині. Професор і Шмідт уважно слухали, як Грицько сьпіває.

— Кьатiб терзї дюкьанинда пальто бiчейор, —
Кьатїбiн ґьойнюнден нéлер ґечiйор!
Кьатїб — бенїм, бен — кьатїбiн, —
Ель нé каришир?!

— сьпiвав Грицькiв голос, а Лаговський зареготався, аж душився зо сьмiху. Шмiдт попрохав його дати переклад.

— Оця поетична строфа значить: „Писар прийде до кравця, то каже, щоб йому шили пальто“... розумiєте? Модне ґяўрське пальто, а не азїяцький халат... „Ох, i чого-чого не надумає собi писареве серце!“... А присьпiв, що присьпiвується до кожної строфи, значить: „Писар — мiй, я — писарева, — ну, кому яке дiло?!“... Але, здається, вже музицї конець...

Справдї, почувся гомiн; стало чутно, як люди пiдводяться з мiсьця та розходяться; почулися прощальнi бажання: „калїнїкта“, себто „добранiч“.

Але Грицько, хоч i пiшов iзвiдси з цього обiйстя, не покинув бренькати та сьпiвати. Голос його, за скiлькись хвилин, залунав на сусїдньому подвiръю, де була його хатина. До Лаговського та Шмiдта зовсїм виразно доносилася, через одчиняне вiкно, i мелодiя i навiть слова́ пiсьнї. Мелодiя була тужлива, а що в вiкно падав чарiвничий, широкий снiп мiсячного промiння, то й невiдома чужомовна мелодiя линула до Шмiдта, мов щось гарне-фантастичне...

— Бахчелерде саримсак,
Сарил-сарил-сарилсак.
Iкiмiз бiр дюшекге
Байил-байил-байилсак, —

— сьпiвав, приграваючи собi на струнах, Грицько вже нову пiсьню.

— А це що? — питав Шмiдт.

— А це от що: „На горо́дї росте часник“... Ну, ми-б сказали краще „любисток“... „Ох, щó-б то нам переплестися в обіймах, переплестися в обіймах, переплестися в обіймах!... Ох, щó-б то нам двом на однїй постелї замлїти з такого кохання, замлїти, замлїти!“. Дуже поетично?

— А коли хочете, то й дуже, — весело сказав Шмідт. — Тільки-ж я, слухаючи таку мінорну мелодію, думав був, що слова́ мають бути сумні... аж вони он які!... О, а це вже він знов нової сьпіванки втнув!... І знов щось смутне...

— Рушниця — набита, дак тра розрядити.
Продав би, — не куплять таку дороженну..
Ах, тяжко самому без любки заснути
В цю темную нічку, в цю нічку довженну! —

— висьпівував по-турецьки тим часом Грицько. На Шмідтове бажаннє, професор мусїв переложити ще й цю строфу.

— Що це ви? одягаєтеся? — здивований спитав він, почувши, що Шмідт шелестить одежею.

— Хочу побродити трохи та повітрям подихати... Спати ще не хочеться, а через той концерт однаково спання не буде. До речі, як вийду, то попрохаю Грицька, щоб покинув свою музику. Скажу, що сюди чисто все чути...

Він одягся й вийшов. Незабаром бреньканнє й сьпів справдї замовкли. А як вернув Шмідт до хати, то професор уже міцно спав.

VII.

— Ходїмо, скупаймося, — запрохав Шмідта на другий день у ранцї Лаговський.

— Ходїмо, — сухо одказав той. Він чогось був не в гуморі. Вони пішли. Професор згадав учорашнє сьпіваннє.

— У Даля єсть російський анекдот про грецьку пісьню, — весело сказав він. — Сидів один грек коло моря в Одесї, засьпівав пісьню тай заплакав. — „Чого ти плачеш?“ питає його руський. — „Дуже жалісна пісьня!“ — „А ну, скажи її по-нашому“. — „По-вашому?.. Прилетїла одна пташина, не знаю, я́к вона зветься по-вашому, тай сїла на дерево, знов не знаю, я́к воно зветься по вашому. Посидїла, посидїла, тай полетїла... По-руськи нїчого не виходить, а по-грецьки — дуже жалісливо, аж плакати хочеться!“ Я думаю, що цей анекдот не видумано... Візьміть українське „любисток“ та „зозуленька“; — хіба українця ці слова́ не можуть навести на дуже поетичні асоціяції ідей? А котрий наш братчик більше сентіментальний, то той, нагадавши собі на чужинї рідну пісьню, де є слово „любисток“ та „зозуленька“, зможе й заплакати, — отак само як отой грек. Спитаєте-ж його, чого плаче, то скаже знов так само, як грек: „Прилетїла пташина, не знаю, я́к вона буде по-вашому, сїла коло трави, не знаю, я́к по-вашому, тай знов полетїла на Вкраїну... По-вашому — нїчого не виходить, а по-українськи — дуже жалісливо“... Та хоч би він і з найбільшою научною точністю пояснив, що „любисток“ — то levisticum officinale, а — „зозуленька“ — то cuculus, дак хіба хто його зрозуміє?... Це я подумав тому, що пригадалася вчорашня Грицькова пісьня... Там поезією має дихати слово „саримсак“, себто „часник“. По-нашому „часник“ — щось дуже не поетичне, а по-турецки „саримсак“ рімується з глагольною формою „сарилсак“, себто: „Ах, коли-б нам переплестися в обіймах!“...

— Ми вже коло купальнї, — раптом перебив його Шмідт, ніби й не слухав нїчого.

Коло дверей купальнї висїло оголошеннє, писане лихою російською мовою; бо держав ку-

пальню грек. Оголошенне оповіщало публїку, що тут у купальнї можна мати й каву й пиво; далї йшов такий таріф на пиво:

Пензинскй	. .	15 к. за будил.
Венскай	. . .	13 к. за будил.
Чарскій	. . .	15 к. за будил.
Лимонадь	. . .	9 к. за будил.

а в кінці додано було примітку: „За казьтый будилокь залокь 5 капп“.

— Ну „будилокь“ це зовсїм ясно: це російська „бутылка“. „Пиво Венскай“ і „пиво Чарскій“ — це „пиво Вѣнское“ і якесь „Царское“, — казав професор, спинившись коло вивіски: — ...Але „пензенське“ пиво... Відколи це в расєйській Пензї позаводилися такі бровари, що аж сюди з них пиво вивозять?... Ах, та це має бути „Пільзеньске пиво!“ — весело доміркувався він: — не з російської Пензи, тілки з чеського Пільзна!...

— Чого йому весело?! — з досадою думав Шмідт, що вже ввійшов був до купальнї і мовчки роздягався на лавцї під деревъяним причілком.

— Що це з моїм приятелем сталося?! — думав і собі професор, ввійшовши і роздягаючись там само.

Вони поскидали з себе одїж і сидїли на лавцї так, як мати породила. Якось мимоволї погляд Лаговського склизьнув по голому тїлї й животї молодого Шмідта. Той разом різко шарпнувся, підвівся та й прудко спустився по деревъяних сходах у воду в море.

— Що з ним? — не міг додуматися професор.

Як скупалися, Шмідт трохи нїби повеселїйшав. Обидва ще сидїли невдягнені, загорнуті в простирядна, тай сушилися. Загадали вони слузї

дати собі кави. Він приніс, поставив коло них на столику.

— Хто держить купальню? — запитався Шмідт у слуги.

— Сідїрбпуло — одказав той і зупинився, не одійшов, ждучи дальших наказів.

Шмідт обернувся до Лаговського:

— Ви не знаете, щó то за слово „пýло“, яке додаеться в греків до їх прізвищ?

— Я думаю, що це стародавнє *πῶλος*. Тільки-ж по-старогрецьки *πῶλος* значить „лоша“, або „молодий жеребець“, — ну, а в теперішній грецькій мові це, певне, значить „молодий хлопець“ або, може, „син“... Виходить, що ваші культурні греки, скоро поробилися християнами, потроху позабували, чи єсть яка одміна між молодим жеребцем та молодим парнем... — зажартував він.

— Чого стоїш? іди! — грубо напавсь Шмідт на слугу, що все стояв коло них і ще не пішов собі.

— Що з ним коїться? — метикував Лаговський.

Вони повдягалися тай пішли, щоб проходитися, на нововибудований мол, — довгу камъяну морську гать, що далеко випинається в море тай загороджує, як стінами, Туапсинську сагу проти бурхливих морських хвиль і хуртовин. Дійшовши по молові аж до його кінця, вони оглянулися назад на панораму чудового Туапсинського берега тай сіли спочити на молý, повернувшись спиною до безбережного моря, а лицем до тієї берегової панорами, — сіли не на якійсь лавці, бо такої там і не було, а просто на краєчку тієї камъяної гаті, і позвісювали ноги вниз над воду. Перед ними амфітеатром лежала, як на долоні, вся Туапсиньска сага; і справа й зліва од них — зелені гірські береги, наче стіни ступіні того велетенського амфітеатру; а в глибу саги, наче на театральній сцені, розложилося гарне містечко Туапсé; воно на тій

сцені стояло, наче окрема острівна гора, бо вирізувалося споміж лївого й правого берега саги, бай виглядало, наче окремий острів, зелений, повний росистої сьвіжости і багатих соків; здавалося, що той острів тілки-що оце виринув з глибокого морського дна тай спинився серед саги, наче заквічаний корабель, і вода з нього ще не стїкла, і пливає він і хитається серед саги на водї. Іллюзія, що мов це пливучий острів, була тим більшою, що й праворуч і лїворуч од містечка лежать дві долинї, і серед тих долин срібними лентами вливаються в море дві річки — Паюк та Туапсинка, од яких пішло й саме назвище того містечка; бо „т'уапсé" по-черкеськи значить „дві води". А там ще глибше на сценї, десь далеко од моря поза Туапсéм, синїла на високому обрії нова ни́зка гір, а за нею ще далї од моря — знов нова гірська низка, ще вища од першої; на деяких горах гнїздилися сиві хмари.

Професор і Шмідт довго мовчали. Професор, захоплений чудовим крайовидом, почував, що йому аж плакати хочется. Та на кінцї перевівши очі на свого сопутника, він побачив, що той не дивиться на Туапсе, а понуро втупив очі вниз у морську загату, куди звисають його ноги.

— Що з вами, Володимире Ростиславовичу? — делїкатно позвідомився професор. — Чого ви сумний?

— Не сумний, а нудний... Бо й тут моя завсїгдня нудьга не кидає мене, — од скуки здуріти можна!... Я був думав, що новітнї враження з цієї Кавказької подорожі на довго підживлять мене, аж бачу що нї... Дивлюся на цї гарні крайовиди, а самому хочеться позїхати... Все надбридло... Скрізь скучно...

— Але-ж учора ви були такі веселі!...

— Справдї? ще вчора? — Він іронїчно осьміхнувся... — Гм! Дак то-ж було вчора... Але

ви забуваєте, де ми опинилися. Ми опинилися, тай уже зовсім мабуть знатуралїзувалися, в стороні на-пів грецькій, де, сами кажете, ніхто не знає, чим одрізняється „молодий парубок“ од „молодого жеребця“...

Професор допитливо подивився на Шмідта. Той помовчав тай з лїнивою іронїєю протяг далї:

— А вже давненько один з гуманїстів, або може Валькенаріус, або взагалї хтось із нових латинщиків, встановив був закон: Omne animal post coitum triste est.

І він росказав Лаговському, як ото вчора, наслухавшись Грицькових пісень, він вийшов на подвірья до Грицька тай сказав йому привести дївку. Той привів; се була та сама Амалїя, що в Андропулів служить. Грицько й покинув їх у двох серед гущавини тих велетенських акацій-ґледічій, які ростуть недалеко коло дому. А сьогоднї йому на сьвіт дивитися бридко..., до всього якась апатія, нїщо не цікавить..., душу — мов тошнить. Взагалї це кожен раз у нього буває пісьля таких еротичних пригод.

— То нащо-ж ті пригоди? — тихо перебив його професор, силуючись, щоб у тонї його голосу Шмідт не почув докору.

— Нащо? А памъятаєте може вірш англійського поета:

How bad, how sad, how mad, how fad was it,
But how was sweet!?...

— Ви мною тепер не гордуватимете? — закінчив він запитом, не знати чи фанфаронсько-іронїчним, чи щирим.

— Я — вами гордуватиму?!... Що правда, сам я людина хоровита, ледві животїю, мінї жадних таких авантур не треба, — але-ж через те я й не беруся бути чиїмсь судцем в отаких-о спра-

вах... Я можу вас тільки жалїти, бо ви сами собі кару завдаєте. Оцей песїмістичний настрій, оця апатія до всього, оце taedium vitae — хіба-ж то все маленька ще кара?... Дивуватимусь я, хіба, з того, як це ви́ можете шукати продажного кохання!... ви́!... коли-б хто иньший, а то ви́!...

— Бо для непродажного кохання я рилом не вийшов.

— Як треба розуміти оцей ваш енергічний вислов?

— Буквально, дословно... так і розумійте!... рилом не вийшов... Погляньте лишень на мою пику.

Лаговський скоса глипнув очима на невродливе Шмідтове обличче.

— Аполлоном Бельведерським вас не назву, але й особливої некраси теж не бачу... Людина — як людина.

— Ваша правда: шаблонна людина, з шаблонним обличчем, яких є тисячі, де ни ступнеш... А братів моїх бачили? Хіба не гарненькі мордочки?

— Бачив... Хорошуни. Щ́о й казати!

— Ну, то поруч них, через контраст, моя шаблонна пика здається просто рилом... А той контраст усї бачуть завсїгди, бо ми троє живемо разом.

— Але-ж хіба саме обличчя... — хтїв щось заперечити йому Лаговський.

— Знаю, знаю! — перебив Шмідт: — Хочете сказати, що людину можна любити й не за обличче, а за душу... Ну, то знайте, хоч ви мене й ідеалїзуєте: з мене найпервійший еґоїст, а за еґоїзм нїхто любити мене не хоче й не схоче...

— Ви не еґоїст!... — пересьвідченим тоном перебив Лаговський, що саме тепер набрався ще більшої сімпатії до Шмідта за його довірчиву сповідь: — Ви дуже гарна людина!

— Бо ви ще мене не розібрали, як сьлїд... Нї, з мене еґоїст, і я нїкого не люблю... Хто до мене добре відноситься, ну, от як ви, — до тих я ще можу мати якусь сімпатію, тай то не дуже глибоку. Так-так! еґоїст, еґоїст... А звісно, що еґоїстичних людей і другі не люблять.. Правда, бувають на сьвітї талановиті еґоїсти, то їх часом люблять не за душу, а за талан. Але-ж я — нездара... Шаблонна моя пика, - шаблонний і талан, — се в мене йде рівнобіжно, параллельно... Кажу вам такий суд про себе без усякої пересади, бо я зовсім не хочу сказати, буцїм я дурень або ідїот, — нї, цього немає, тілки-ж я і не талан, а так собі середня, пересїчна, сїренька людина...

Тут він на хвилинку був спинився; але, передше нїж Лаговський встиг що-небудь йому одмовити, він уже казав далї:

— А в тім, не думайте, прошу вас, наче-б то бажаю я перед вами поскаржитися на те, що мене нїхто любити не хоче!... Чиясь любов чи нелюбов — це справдї байдуже для мене, і ми навіть киньмо цю тему тай, коли ще не скучно вам, перейдїмо до другої, цікавійшої й болючійшої для мене, яку я несподївано тепер зачепив... Коли я над чим серіознїйше задумуюся супроти себе, дак хіба от над чим... Хоч і знаю я про себе, що сам я — то та́к-собі шаблонна, пересїчна людина, — ну, але-ж і ті люди всї-всї, яких я бачу навкруги, хто́ вони? Адже всї вони тріміяльні, банальні, безбарвні, неорігінальні. Як я маю дивитися на них? Я дивлюся на них згорда, з презирством... І от, коли з чого досадно буває і на що́ я можу щиро скаржитися перед вами, дак се тільки на одну річ: завсїгди я добре знаю й добре почуваю, що, дивлючись на людей згорда, сам я — анї трохи не лїпший од тих безбарвних людей!... не лїпший анї на цяточку!... Отож заразом злість бере, що́, безпідставної ам-

біції та честолюбивих потягів єсть у мене чималенько. Иноді хтїлося б так: бути великим сьвітовим таланом саме для того, щоб висловити всїм людям свою погорду, тай щоб ощасливити їх, кидаючи їм якусь одробинку од своєї геніяльности... Гарно було-б — кинути тую одробину з погордою і, по-наполеоновськи, зневажливо гукнути: Crrrêvez, chiens, si vous ne le voulez pas!... Тілки-ж ізнов кажу: у мене єсть іще настілки критичности, щоб знати, що сього не буде, бо я анї трошечки не генїй: що найбільше, я — буйнїйша, крупнїйша величина поміж другими бездарностями, тай тілки! Розумієте? не талан, а буйна, крупна бездарність!... А коли це знаєш сьвідомо, то тілки нудьга бере, і думаєш: „чого жити на сьвітї?"

— Я не розумію насамперед, яка мета вашого самокопирсання, — тихо перебив Лаговський саркастичну й нервову Шмідтову сповідь: — І не радив би вам завдаватися марними питаннями, про те, чи ви генїй, чи не генїй. Може, другі люди й захтять розібрати, хтó ви, та нá-що вам самому це знати? Будьте тим, чим ви можете бути, до чого ви здатні, до чого вас тягне ваша природа, і не питайтеся, чи у вас виходить із вашої любої для вас праці щось генїяльне, чи не генїяльне. Он-от ѝвілга сьпіває дуже не зле, тай горобчикове щебетання буває любе, і вони щасливі собі. А якбищо горобчик або ѝвілга захтїли були неодмінно поставати генїяльними соловъями, то певне що й другим сьмішні були-б іхнї силування, тай вони сами були-б нещасливі... ...Що до мене особисто, то я радий, що я анї трохи не цїкавлюся знати про себе, чи талан я, чи так собі середнїй робітник. І вам даю пораду: робіть, як я роблю. У вас же єсть научні інтереси, — ну, й працюйте над наукою, і будете спокійні духом. От побачите, що тодї і другі люди, а не ви самі,

вам на несподівану втїху скажуть, що в вас і талан є і що ваша праця — комусь другому також корисна або комусь люба; а коли того люди й не скажуть, то принаймнї вам самим зостанеться невідклична втїха, що ви працювали над цікавою для вас працею і не скучали, не нудили тодї сьвітом... Та от же й про вас мінї ваш меценат-професор казав, що ви йому подали дуже добре написану статтю: „Звичаєве право у Кабардинців", і що в вас добрий научний талан.

— Ґуано перувіяньське моя стаття! он що! — саркастично вимовив Шмідт: — То ви думаєте, що юрідичні науки — моє покликаннє?!

— А то нї?!

— А нї! В тій історії моєї юрідичної карйери моя неорігінальність і крупна бездарність аж виблискують. Батьки мої спершу були хтїли, щоб я пішов на математичний факультет або в інженери, бо я бувши гімназїстом мав нахил до механїки... Але я, попросту на злість їм, пішов на юрідичний факультет. Незабаром той факультет мінї розлюбився; тільки-ж я, ганчіркообразний, все таки не кинув того факультету, але, без усякої сїмпатії до правничих наук, блискуче перейшов усї чотирі роки унїверсїтетського курсу!

— Ну, то, значиться, у вас був таки талан до юрідичних наук!

— Ну, нї!.... Ви в гімназії любили грецьку та латинську мову?

— Нї, — одвітив Лаговський.

— А яку одмітку мали?

— Найвищу.

— Я так і думав. Дак ви мусите зрозуміти мої юрідичні усьпіхи... Иноді, правда, мінї й здавалося, що я вроджений правник, але от зараз бачу особливо ясно, що це не моє покликаннє... Так!... Ну, слухайте далї. Відбув я, значиться, унїверсїтецький курс. Потім, отак само, без любови

до вибраної теми, я совісно написав компілятівну статтю про звичаєве право у Кабардинців, за яку мене запрохано зостатися при катедрі. Тепер я готуюся до антипатичного міні маґістерського правничого іспиту, — і, через свою бездарність, мабуть блискуче здам його. Рівночасно пишу діссертацію на тему: „Закони про спадщину в старомосковському праві XV—XVII віку і в тодішніх народніх поглядах“. Тема ця — міні така цікава, як торішній сьніг. Але, побачите, я — через свою шаблонність і бездарність — знаю вже, що дуже добре напишу й оборону цю діссертацію... тай засяду на професорській катедрі... і поважно викладатиму студентам тую науку, до якої сам відносюся з презирством!... „Закони про спадщину“.. це щó-ж таке? Це — виясненнє того питання, я́к треба поділити поміж насьлїдниками подерті штани... Господи, Господи!... Невже нас, проти нашої волї, іще мало давить буденщина, щоб я і в своїй духовій працї не хтів од неї одірватися?! Адже й без того всяка буденщина насильно вдирається в наше життя, буденні дрібницї силоміццю заїдають нас, од тих спірок про „подерті штани“ і таке инше вже й так нікуди втекти не можна!... В души я — радий був би, щоб міг хоч на хвилину забутися про щоденну мізерію й дрібъязки; раднїйший бувби одірватися од неї, одірватися од усяких таких банальностей життя, як дїленина, то щó... Се в души, в теорії. А на дїлї, в практицї — от бачите, щó роблю! Сам, добровільно, без чужого примусу, обібрав собі спеціяльність: — виясьняти, я́к треба дїлити подерті штани!... І для кого виясьняти! Адже кому треба буває ті штани дїлити? Саме таким людям, яких я зневажаю з цїлого серця!...

— То киньте таку нелюбу спеціяльність! — зачу́дувався Лаговський: — Змініть її на таку,

котра вам до вподоби..., на таку, що ви до неї здатні і прихильні.

— А котра спеціяльність мінї до вподоби? До котрої я здатний і прихильний?...

— Ну-у-у, Володимире Ростиславовичу! Чи мінї це знати, чи вам?... Може прикладна математїка, механїка...

— Ат! Нема такої спеціяльности, щоб мінї подобалася... Всї спеціяльности — банальні, всї вони — нудні, всї нїчого не варті... Ще юрідична — ніби трохи цїкавійша.

Лаговський задумався, але зараз пригадав, що й давнійш, у Криму, і оце недавнечко на пароплаві Шмідт залюбки перегортав лїберальну часопись „Право" і, здається щиро, казав, що ця часопись просто аж будить його до боротьби проти сучасного несправедливого сьвітового ладу, і що він радий із своїх юрідичних інтересів, бо вони дозволяють йому сьвідомо дивитися на сьвіт і на його суспільний лад... Він голосно нагадав це й Шмідтові.

— Може, я це й був казав, — сумрачно одмовив той, — але тепер того не скажу. Бо сьогоднї з самісїнького ранку якась огида мене взяла до всяких життєвих трівог... До чого всї ті пориви, всї ті протести, всї ті невдоволення з сучасного ладу?... Хіба не краще — втїкти кудись геть од усяких „треволненій" і закопатися кудись у таке місце, де жадних ідей немає!... Ат! — махнув він нарештї рукою: — Мізерія — ім'я мінї, мізерія!

Несподїваний здогад разом просьвітлив професора. Він притяг до себе Шмідтове обличче і скількись разів нїжно й жалісно поцїлував.

— Слухайте, дорогий мій Володимире, — шептав він, ласкаючи його голову... — ах, вибачайте, що вас так коротко зву, але-ж ви мабуть дозволите мінї звати вас попросту Володимиром?...

Ну, то слухайте, дорогий мій, щó я скажу: вірте мінї, що жадних серіозних розчарувань у вас немає і не повинно бути. Бо я тепер зрозумів, щó з вами діється. Все те, що я чую од вас, се — кажучи вашими таки словами — tristitia omnis animalis post coitum. Але-ж треба думати, що вчорашньої авантури у вас не буде вже знов анї сьогоднї, анї взавтра, анї сiсьля взавтрього... Так? Ну, то в такім разї... Тільки-ж простїть, що я зараз торкнуся грубого й цїнїчного пункту... Фізіологія каже: „щó із свого орґанїзму чоловік оддає жінцї, те в нїм фізіологічно поновлюється за три днї"; а коли так, то... це як раз із вашого-таки матеріялїстичного погляду... — повинен буде й ваш лихий настрій за три днї знов статися гарним... Ви вже вибачайте, що я вам плещу такі грубі трівіяльности, — перепрошував він Володимира, зовсїм наївно тай по-дитячому дивлючись йому в вічі... — Але, справдї, як-раз отаке враженнє я виніс із цїлої нашої розмови; і думаю тепер, що ваш оцей настрій не може тягтися довго: він тимчасовий. Та ще от моя рада вам: ви вже й тепер своєю сповіддю на половину очистили свою душу, а...

— Еге-ж, еге-ж, очистив! — буркнув Володимир, перебиваючи його: — тепер душа в мене стала така чистенька, наче недавнечко вичищена клозетна яма, що позбулася свого золотистого, делїкатного змісту і стоїть уже порожня і готова служити й на-далї свойому високому призначенню.

Лаговський розсьміявся.

— Бодай вас! Чого тілки ви на себе не наклеплете! — лагідно дорікнув він: — А видалї вже не поганьте себе знову: тікайте од зносин із жіноцтвом, то все й буде гаразд... Знаєте, щó прийшло мінї зараз на думку? Ми, люди, певне скидаємося на отой молодий кущ зїлля, що якось виріс отут на молу́ (він показав на зїлля в розщілинї поміж камінням): глядїть, зараз він

— сьвіжий, зелений, і буде таким аж доки не дасть насіння; тоді — всихає, бо вся сила витрачена. Отак мабуть і чоловік: доки береже свою продуктивну силу тай не витрачає себе, — доти він зостається сьвіжий, необезсилений... Але простіть... Які наївні дурниці знов я плещу!...

Володимир помовчав. Йому хтїлося про щось звідомитися, але він не зважувався, задля дражливої делїкатности тієї речі.

— А скажіть, Herr Professor, — насьмілився він нарештї: — ви... жінок таки не знаєте? живете справдї аскетом?

— Що-ж тут дивного? — без манїрности, зовсім природно й попросту сказав Лаговський: — Адже мінї три чісницї до смерти. Я слабий, не до жінок мінї... Знов же й науцї своїй, сухій науцї, я оддаюся так силне, що всякі похоті мусять пропадати... Це мабуть усім відома річ. Чув я був колись із народнїх уст, що в жидівському Талмудї точно визначено, скільки разів на тиждень, чи на місяць, чи на рік, кожна жінка сьміє не то щоб бажати, а попросту аж вимагати од свого чоловіка, щоб він неодмінно прийшов на ніч до неї; ну, дак для купця — одна норма, для ремісника — знов друга, і так далї, а вченому рабинові норма — один раз на рік, один однісінький раз; і більше, ніж один раз на рік, рабинова жінка не сьміє й добиватися законних подружнїх любощів од свого чоловіка, коли він сам не схоче... Такий закон — навіть для здорового рабина... А для хоровитого — ну, тому жінок очевидячки не треба!...

— Ах, цé я розумію, бо й сам помічав, що книжкою або розумовою роботою геть проганяються всякі сексуальні забаги. Але-ж ви не тільки вчений..., ви-ж і поет!

— То що?

— Ваші вірші — гарні пісьні про кохання... Невже вони не мають реальної підстави?... Тай узагалі це, здається, псіхологічний закон такий для кожної поетичної вдачі — мати собі даму серця, висьпівувати радість од зустрічі з нею, або горе од розлуки з нею. А ваша вдача — поетична.

— То ви думаєте, що кохати даму серця — це значить бажати грішних відносин із нею?! На вашу думку, кохання веде, будь що-будь, до блудодійства?! — згукнув професор, аж обурений: — Ідеального, чистого кохання немає?!

— Я в ідеальне кохання не вірю, тай завсіди був думав, що поети брешуть, коли про нього сьпівають. Або роблять так, як Данте: висьпівують Беатріче, а сплять із своєю правною подругою Джеммою.

— Ну, коли не вірите, то краще покиньмо цю розмову, — сухо сказав Лаговський підводячися: — Та вже час іти додому...

— Але сидіть, сидіть! — придержав його Володимир: — Не сердьтеся на мене, бо це я свою власну погану мірку прикладаю до всіх. Я був колись страшенно закоханий, готовий був плазувати перед дамою свого серця, мов найпосьлідніїший раб; я мучився, чому вона мене не любить, нудився, страждав гірше од усяких друкованих поетів... Тілки-ж, пам'ятаю, ніколи мене не кидала одна гадка, одно бажання: зменшити віддаль між мною і дамою мого серця на мінус три вершки... Ет, поганець з мене, он що! — махнув він рукою: — Ви сьвятий, а я поганець!

— На що ви клеплете на себе всячину? — сказав порушений, засоромлений Лаговський, притягуючи Володимирову голову до себе на груди. — Хіба-ж я не бачу, що ви не такий, як кажете про себе, а попросту хочеться вам себе сьогодні бичувати? Бідний хлопче мій!

Він ще дужче пригорнув його голову до себе тай обцілував її... Потім вони підвелися й пішли з молу.

— Чудний отой народ — поети! — думав собі Володимир, ідучи поруч професора і скоса дивлячись на його бліде, виснажене обличчя, що задумливо глядїло на гарне Туапсе: — Невже я себе не знаю, а він мене знає? Невже я справдї такий, яким він мене ідеалїзує? Ох, недурно кажуть, що поети — братѝ божевільних... А подивіться на його: — от хто щасливий дак щасливий! іде — та й жадібно вдихує в себе повітре, аж пйе його, і нюхає його, і задушується з поетичного впою та захвату. Таки так: коли хто щасливий на сьвітї, дак то запевне він!... Слабий, хоровитий, на ладан дише, — а душа його життєвою гармонїєю тїшиться що-найповнїйшою, бо має він для життя свої виразні, сьвідомі завдачі.. сьвідомі, органїчно відчуті... не знає жадних рефлексій та душевних дїссонансів. На здоровйе занепадає він аж так, що смерть не сьогоднї-взавтра вирве його мабуть геть із сього сьвіту, — але дивіть: поки-що, він весь — щасливо сполучений із сьвітовим життям,... звязаний із життям і з цім сьвігом органїчно, кожним своїм фібром, кожним почуванием, кожним заміром, думкою і вчинком; бо не почуває себе зайвою людиною на сьвітї... А я?.. Між мною і життям — самісїнька дїсгармонїя!...

А Лаговський, що справдї дорбгою впивав у себе й гарне морське повітря і чудову красу кавказької природи і взагалї почував себе зараз дуже до ладу, ійшов та думав про те, яка гарна людина з отого Володимира та на скільки Володимир переважає його морально. Через свою сповідь, через усї ті гріхи, які — думав професор — Володимир навмисне на себе наклепав, піднявся Володимир у професорових очах на висо-

кий пйедесталь, мов яке божество, і професор раднійший був служити тому свойому ідолові, мов вірний раб панові. Ранні дитячі й хлоп'ячі літа Лаговського уплили самотою; од людей через свою убогість він і в гімназиї і в універсітеті зазнав був чимало кривд і образ, взагалі нечасто бачив ласку; самотливий, він звичайно міг шукати розваги тілки в книжках та в поезиї та в музиці; дуже рідко блиснув був йому промінь людської прихильности. Потім, несподівано для себе вибившись як стій на професорське станови-ще, міг він душею субйективно заспокоїтися тільки проти суспільних людських образ, які давнійше були падали на нього часто; його плебейську амбіцію вже від тепер люди не кривдили, його поважали, нервам його стало легко; але самота як гірко була давила його передше, так гірко иноді давила й тепер, і зовсім до кінця її вигнати не могла ані наука ані поезія... І от оце тепер приходить йому таке щасте: він більше вже не сам, у нього єсть брат, тай який брат! людина, що такої ідеальної нема й на сьвіті, — така людина, що сам він не вартий отрѣшити ремень сапогу ея...

Генеральша сиділа в своїй сьвітлиці й переглядала якусь „смѣту“, що їй написала для її участка туапсинська будовельна комісія, коли це увійшли Володимир та Лаговський. Володимир сїв на стільчику, трохи підтомляний з ходїння по сонцю, а професор став позаду нього тай зіпершися ліктями на його плечі, мов на поручата, притиснувся своєю щокою до його голови. Потім він підійшов до генеральші, що бачив у ній тепера втілену добрість, і, нїчого не кажучи, підніс і притулив до своїх губів її руку; вона тихо поголубила його по голові. Потім Лаговський ізнов пішов до сидячого Володимира і, щасливий, сперся ліктями об його плечі.

— Що за мила дитина отой Лаговський! — думала генеральша з лагідним осьміхом дивлячись на нього й на свого сина.

— Поет! — міркував Володимир, почуваючи теплу професорову щоку коло свого виска.

А щасливий Лаговський думав собі: — В Ґётевому „Фавстові“ єсть в одному місьці питанне: Kannst du dem Augenblicke sagen: Verweile doch! du bist so schön!“ Ну, я для себе сьмію гордовито перевернути цей вірш інакше: Ich kann dem Augenblicke sagen: Verweile doch! du bist so schön..

...»Постій, хвилино, ти — така прекрасна!«

VIII.

Трохи обговтавшись та оглядівшись у Туапсї за два дні свого побуту, і професор і Володимир засїли кожен до своєї повсякчасної роботи. Професор писав для Академії Наук рецензію на одну математичну розвідку, що прислана була на премію, і багацько порався коло всяких інтеґральних вичислювань, а Володимир копався в Судебнику царя Йвана III та в Уложенії царя Олексїя Михайловича. За роботою розмовляти їм доводилося мало, а в тім Лаговський помічав, що Володимир іще смутний і не має великої охоти розбалакуватися.

На четвертий день пісьля того, як вони були сидїли на молу́, їм захтїлося піти зоглядїти дуже гарну на крайовиди шосейну бруковану дорогу, що йде з Туапса повздовж морського берега, роблячи зїґзаґи серед прибережних гір, — іде вона на північ, до Новоросійського. Сонце

ще не вечоріло і сильно припікало, та за прохолодною брізою, себто вітрецем, що подихав з моря, йти було не важко. Там і сям, серед битого шосейного шляху, на сонці грілися жовті гадюки і, зачувши тупіт од ніг наших пішоходців, із шелестом тїкали з битого шляху набік, поміж темну лїсову непроглядну гущавину; а вжеж туди нїхто не міг би продертися за ними крізь шпалерну стїну велетенських товстенних лїян, завгрубшки з людську руку, які міцно пообплїталися навкруг деревних стовбурів і суків і перекидáлися з одного дерева на друге; а де не видко було лїян, там густо-густо повився на деревах плющ та позаростав усе волохатий сивий ломоніс-клематїс і непролазний, дуже чіпкий і колючий paliurus aculeatus, трохи схожий наче-б то із акацією; по тутешньому він зветься „держидерево“. Колись давнїйше отаких гущавин тут не було, ще тодї як жили тут Черкеси-Шапсуги; тодї були тут славні сади та городи та виноградники; бо Черкещина вела жваву торговлю овощами з Туреччиною, що присилала в черкеські порти безлїч торгових кораблїв та фелюк; але тепер, за чверть столїття, відколи кавказьке побережже спустїло, воно геть позаростало буйною, могутньою порослю тай нагадувало непроглядні дївичі лїси та пущі південної Америки; тепер важко навіть хоч трохи розпізнати які-небудь сьлїди од колишньої дуже високої хлїборобської культури, що цвіла тутечки. Нікого з людей на шляху не зустрівалося, бо яких-небудь новітнїх осад та колонїй намість покинутих черкеських áулів іще тут обмаль. З гущавини часом чути було рохкання: десь поблизу бродив дикий вепр.

Коли шлях піднїмався на гору, то злїва внизу раз-у-раз посеред зелених дерев блищало перед нашими пішоходцями море; зправа внизу одкривалися чудові долини, а за ними маячіли

вкриті лїсом гори, наче велетенські зелені смушеві кучеряві шапки. В обох парубків на душі настав гарний настрій. Професор раднїйший був би мовчати та тілки любуватися на ту прекрасну дївичу природу, але Володимирові хтїлося балакати, і він щебетав про аби-що Дуже часто він росповідав Лаговському цікаві, на його думку, юридичні випадки, які він познаходив у Судебнику Ивана III і які торкалися подїлу спадщини. Лаговський з увічливости слухав його привітно, але нехотячи згадував собі не дуже давнї власні слова Володимирові: „Дїлять подерті штани“. А мрійлива його думка сама собою линула кудись у надхмарну височінь, або ген-ген за синє море. В усякім разї він був радий, що Володимирова похмурність пропала.

Несподїванo Володимирова розмова звернулася на цікавійшу тему. Вони саме були спинилися, щоб посидїти, коло одного джерела, під навислими скелями. Ті скелї були, як узагалї на прибережній Закавказчинї, з лімкого каміння, що зветься тріскун.

— Гранїтів, як у Криму або в Фінляндії, тут щось не видко, — завважив Володимир... — Ах, про Фінляндію... В остатньому числї „Права“ є страшні звістки про нові утиски й самовправства нашого правительства в Фінляндії.

Він з гарячим обуренням зачав росповідати Лаговському факти. А той, хоч йому лїкарі задля нервів рішуче заборонили інтересуватися полїтикою ба навіть читати щоденні часописи, зачав жадібно його слухати і обурювався ще більше, ніж Володимир. Нарештї, задихуючись од гніву, він крикнув:

— І коли Фінляндцї додумаються тай убъють російського генерал-губернатора?! Один однїсінький є лїк проти всїх тих бюрократичних виродків: террор! Проти августѣйших, самодержавних

бюрократів нехай працює й воюється августѣйший, самодержавний дінаміт!

— Ого, пане професоре! — здивувався Володимир: — Що правда, сам я, як і всї благополучні російські горожани, нічогісінько не маю проти террора. Нехай гинуть бюрократи всякими способами... — особливо, коли не сам я, але другі люди вбиватимуть їх і ріскуватимуть собою... Тільки-ж для мене це великий сюрпріз — чути цеє саме з **в а ш и х** уст. А хіба ви забули, як ви в Криму були хвалилися мінї, що вам байдуже до полїтики і що ви хочете знати тільки чисту науку та чисту поезію? Звідки-ж тепер такий радікалїзм?

Лаговський, заклопотаний, заходився був докладно поясьняти свойому молодому приятелеві, що політичні пересьвідчення се одна річ, а активна полїтика та аґітація — се друга річ, і що, хоч утїкати од полїтики він мусить, та робить се тілки через свою хоробу, але-ж зовсїм викоренити свої органїчні полїтичні симпатії і антїпатії він не може. Підступив він до цієї теми здалека, бо хотїв її виясннти як найширше, — а Володимир, знов, не хотїв розуміти, що то за полїтичні пересьвідчення, які активно не виявляються, а тільки десь платонїчно ховаються. Роспочалася спірка, Володимир незвичайно захопився всією тою розмовою, тай доводив, що кожна поступова людина повинна чинити щось рішуче, а не обмежатися голими та ще й потайними пересьвідченнями, — коли це несподївано зачулося кінське тупотїння тай с-поза скали виїхало двоє кавказців-верхівців, а з ними жінка, тож верхи. В усїх трох були горді й вродливі обличчя, — не ті засмагляні й дикі обличчя, які бувають, примірой, у грузинів. Нї, лиця в цїх гордих людей були делїкатно білї, аристократично білі, навіть трошки блїдні, з дуже тонкими рисами, чи-

сто европейського, інтелліґентного типу. Це були нащадки тисячолїтніх кавказьких піратів — черкеси-шапсуги з недалекого новітнього аўлу Георгіївського, де російське правительство поосаджувало трохи чи не всїх тих нечисленних шапсугів, котрі не схотїли йти з рідного краю в Туреччину. Вони прямували тепер до Туапса.

На Кавказї воду з гірських річок та течій не пъють, бо бояться захопити болотну пропасницю; але просто з джерел пити можна. Шапсуги на часину злїзли з коней, підійшли до джерела, де сидїли Лаговський з Володимиром, і перебили їм розмову. Ті розбалакалися з ними, потім прохали їх вимовити щось по-черкеськи, чудувалися з численних трудних звуків шапсугської мови, де часом важко буває одрізнити примірои *х*, *ш* та *с*; бо от „дочка“ буде по-шапсугськи щось середнє між *хїпхахун*, *сїпсасун* і *шїпшасун*; „кінь“ — не знати, чи *шы*, чи *хы*, чи *сы*; „100“ — чи *шшо*ⁿ, чи *ссо*ⁿ, чи *хъхо*ⁿ. З дальших роспитувань виявилося, що „2“ буде по-шапсугському щось середнє між *тку* і *т'у*, а „7“ — зветься по-шапсугськи таким словом, де чується звук середнїй між *л* и *р*: ніби *бло*ⁿ, ніби *бро*ⁿ, та ще й з гугнивим *н* на кінцї слóва, на лад французького носового n. Чи єсть яка неоднаковість поміж „4“ та „10“, того анї професор анї Володимир спершу довго не могли пізнати, аж доки розібрали, що „4“ — то буде *пгѳо*ⁿ, а „10“ — *псо*ⁿ, з дуже твердим *с*. Черкеси охоче, з легким усьміхом, вимовляли перед ними всї отї круті слóва; часом злегка сьміялися, коли ті не могли вимовити їх за ними.

Таким способом розмова про невикоріниний органїчний, але мовчўщий радікалїзм Лаговського, перервана черкеським підйіздом, зовсім позабулася тай не поновилася вже й тодї, як шапсуги одйіхали од джерела тай побасували шляхом до

Туапса. Володимир і Лаговський підвелися і, собі, потихеньку почвалали назад до Туапса. Тілки дивлячися всьлід добрим черкеським коням, що мчалися галопом і потрохи зчезали з очей, Володимир знов згадав остатнє число часописи „Права", через яку саме була й почалася в нього розмова з Лаговським, тай весело розсьміявся здоровим грудним сьміхом.

— А от іще згадав: у рубриці „Дрібних вістей" я вичитав у „Праві" під научно термінологічним соусом один трошки пікантний анекдот, — жартовливо сказав він до Лаговського. — В табуні пасся добрий жеребець, а з чужого сусїднього табуна пустили до того жеребця свою кобилу. Тоді хазяїн жеребця запозвав того другого хазяїна до суду. Одбулася росправа, — і оффіціяльний правничий заголовок, який надано тій росправі, був такий: „Дѣло о растратѣ сѣмени чужаго жеребца"...

Оповівши це, Володимир наївно і безжурно зареготався.

— Ах, чудовий крайовид!! дивіть! — раптом перебив він сам себе: — Як вертати назад та спускатися з гори, то виглядає він іще краще, ніж був тодї, як ми йшли туди, на гору...

Потім він безжурно засвистав оперову мелодію:

Pâle et blonde
Dort sous l' eau profonde
La Willis au regard de feu.
Que Dieu garde
Celui qui s' attarde
Dans la nuit au bord du lac bleu!

Видко було, що він забувся вже й за той „трошки пікантний" анекдот, який оце зараз був росказав, забувся і про все инче, а тілки мав потребу: радісно дивитися на сьвіт.

Лаговський, скоро вчув од Володимира анекдот, миттю згадав собі й недавню любовну його пригоду із служницею і тую довгу сумовиту бесіду, що три дні тому одбулася в них на молу́; згадав і свої власні слова́ до Володимира про те, що витрачена чоловіча енергія повинна фізіологічно поновитися за три дні. І не міг він тепер не порівняти тодїшнього пессімістично-смутного Володимирового настрою до теперішньої безжурної його сангвінічної веселости та життєвої радости або до того міцного ентузіязму, з яким він оце недавнечко доводив, що, мовляв, треба не голих ліберальних сімпатій, тільки фактичної боротьби проти сучасного політичного неладу. — Отже виходить правда, — думав професор, — що, доки людина тікає жіноцтва, доти в неї й енергія ціла, і снага єсть, і життя їй на радість... А ще-ж виходить і те, що вся Володимирова сповідь, отоді на молу́, була його вмисним поклепом та клеветою на самого себе. Справжній, дійсний Володимир — оце зараз передо мною; а все те, що він мінї тоді казав був про себе, то була — коли держатися Володимирового терміну — так собі tristitia omnis animalis post coitum.., то було явище тимчасове, а не справжні, постійні ознаки Володимирові. Тепер, по трьох днях, як привернулася вся тая сила, що він у собі був зруйнував, я бачу саме-такого Володимира, яким він буває нормально.

Лаговський ще раз подивився на веселого, оживілого парубка, що йшов коло нього, тай узявся з ним по-під руку. Отак вони йшли якийсь час. Лаговський чув себе безмірно щасливим, що його приятель, його побратим — знов такий самий, який був давнїйше. Далї він на хвилину спинив Володимира, щиро подивився йому в вічі і напечатлїв на його лобі довгий поцілунок.

— Що це з ним одразу сталося? — міркував собі той, але вже не дивувався, бо потроху звик до професорових чудацтв: — Яка він іще дитина, отой учений професор!

В тій братерській приязні, яка між ними зав'язалася, пануючою стороною був він, а не професор, і це йому підлестювало. Він догадувався, що він міг би, аби схотів, і командувати Лаговським, наче хазяїн. І це тож його тішило.

IX.

Над вечір того самого дня прийшов пароплав із Росії. Генеральша, Володимир і Лаговський вийшли на пристань, бо знали, що з цім пароплавом приїде генерал Шмідт та два другі його сини, середній — Аполлон, та наймолодший — Константин. З ними мала приїхати ще й стара компаньйонка генеральші Шмідтової, колишня бонна її дітей.

І справді вони приїхали. Обидва брати́ були ще студенти; мовчаливий Аполлон — лікар, жвавий Константин — філолог-словесник; Лаговський чув про нього, що він пише непогані вірші, але чомусь прихиляється він до незрозумілого декадентства. З Володимиром у обох братів не було нічого схожого в їхньому типі, бо вони вдалися вродою з батька-німця, а не в матїр московку; обидва були гарні блондини, з виразистими, мрійливими, навіть трохи сентіментальними очима.

Володимир поздоровкавсь із своїми молодшими братами доволї холодно або байдужно, бо йому ніколи не любо було, що вони зовсім не признаю́ть за ним жадного авторітету. Тай вони зустрілися з ним без особливої радости; видко

було, що їхньою сімпатією він не тішиться. Навпаки, з Лаговським вони привіталися дуже прихильно, хоч знали його досі більше з оповідань, ніж особисто. Прихильно й щиро привітався з ним генерал Шмідт.

— Ну, що? вдоволені з Туапса? не жалієте, що поїхали сюди, а не в свій порохни́й Крим? — запитався він: — жінка каже, що ви себе почуваєте тут à votre aise.

— Я вдоволений не стілки з самого Кавказу..., хоч який Кавказ гарний..., — тихенько проказав йому Лаговський... — скілки з того безтурботного душевного спокою і з того щастя, що я побачив тут, дякуючи вашому Володимирові та вашій жінці. Щасливий ви батько, що маєте таку сім'ю!...

Вони щиро обійнялися. Генерал дружелюбно поплескав молодого професора по плечу, і всі разом пішли з пристані. Два турчини потягли їхні чемодани та скрині та всякі клуночки. Генеральша з компаньйонкою пішли з турками до кватирі, себто до школи, щоб росташувати все привезяне. А генерал із синами та з професором піднялися на церковний горбок тай посідавши на лавці задивилися на прекрасний вид, що простелявся перед іми.

— А це що? гармата! — скрикнув жвавий Константин, з'очивши десь поза порослю, серед кущів волохатого ломоноса, заржавілу гармату, не дуже й далеко од тієї лавки, де вони посідали.

— Тут, де тепер церква, був колись російський форт, звався Вельяміновським; в ньому сиділа чималенька російська залога, здебільша із кубанських козаків-українців, — сказав генерал, що пам'ятав военну історію Кавказького побережжя. — Та он, дивіть, видко навіть зостанки кріпостної мурованої стіни..., а оце-ж, видко, був вал... Післья замирення Кавказького, вже як роз-

почалася турецька війна 1877 року, самі руські зруйнували цей форт, щоб тут не могли вкріпитися турки. Але до того часу, себто ще в першій половині 19-го століття, цей Вельяміновський форт був дуже важною бойовою точкою, бо звідси велася боротьба проти черкесів-шапсугів, що сиділи своїми аулами геть навкруги: і отут у Туапсї, і по всїх сусїднїх горах... Російський гарнїзон був тут неначе в облозї. В затоцї завсїди стояли на поготові проти черкесів руські воєнні кораблї... Навіть провіянт підвозився з Росії воєнними кораблями, бо простий корабль були-б перепинили піратські фелюки...

— А де помер приятель Лермонтова та Грибоєдова, поет-князь Одоєвський? — спитав Константин: — Він, здається, мав померти у фортї Вельяміновському, з книжкою Ґёґевих писань у руцї.

— І може бути, що вмер як-раз на тому самому місьцї, де ти сидиш, — осьміхнувся генерал, — бо мабуть отут, де ми зараз сидимо, було вікно, а коло вікна певне стояло його ліжко.. Для твоєї декадентської фантазії це дуже вдячна тема...

— Він помер з малярії? — спитався студент-лікар Аполлон.

— А з малярії... Тут малярія чинила часом такі страшні спустошення, що аж повірити важко... Якось... здається, в весну 1840-го року... шапсуги були енерґічно заатакували кріпость і щасливо вдерлися через кріпостні стїни в форт... То на зустріч їм наші салдати хитаючися, ледві могли підводитися з постелей і дивилися на ворогів каламутними, апатичними очима: цїла залога лежала в недузї..., всїх знесилила кавказька малярія... Та от у „Споминах“ генерала Філіпсона, що був тут у прибережнїй Черкещинї за часів царя Миколи I, я читав, що дуже й дуже

часто російські салдати сами перебігали до черкесів, робилися дезертирами, своєю волею йшли в черкеський полон, аби не зоставатися в малярійному форті, де їм грозила неминуча смерть од болотяної трясьці. Генерал Філіпсон бачив навіть курей, які щоденно трусилися з тої клятованої пропасниці... Бо руські селилися, своїм рідним звичаєм, поблизу річки або де-инде в низьких місьцях... не так, як черкеси, що вміли добірати для людських осель сухійші здорові ґрунта́, і що по нездорових вогких місьцях держали хіба сади, городи та ниви... Тай узагалі тисячолїтня або, може, трохтисячлїтня практика докладно навчила черкесів, якими способами треба боронитися проти місцевої тутешньої малярії... якої гиґієни треба триматися...

З цього приводу роспочалася балачка на обов'язкову кавказьку тему: про малярію та я́к од неї встерегтися. Генерал жартуючи сказав, що російські панії на Кавказї і, за ними, їхня мама виробили собі короткий катехізіс, де є три заповіди: „не сїдай спочивати на вохкій землї", „одягай або напинай пальто, як сонце має заходити", і „не пий непрокипілої води".

— Побачите, професоре, вона ще й вас силуватиме наче школяра, щоб ви затвердили цей катехізм та одповідали їй точно на-пам'ять, — засьміявся він. — Але добре, що згадав про неї, час мінї до неї вже йти... А ви собі тут зоставайтеся, погуляйте...

Лаговський і троє молодих Шмідтів зосталися й сиділи.

— Дак отут, де ми безжурно сидимо, згасло колись поетичне життя: помер князь Одбєвський, „христоподібний" поет, як часом звали його... — задумливо вимовив Лаговський, дивлячись не на Шмідтів, а в голубу безкраю морську далечінь: — Ну, це тема, варта й когось кращого, ніж декадентів... Але вибачайте мої слова! — схопився

він, вдаючися до Константина: — я ж колись чув та тепер забув, що й ви сами — декадент...

— Нічого, нічого! нехай Бог вам простить ваше глузування, — добродушно одборонявся той: — Це ви, десь, дуже загордїли, з остатнїх рецензій на ваші твори...

— Яких рецензій? Я не читав!...

Константин переказав Лаговському зміст двох рецензій на його оповідання й на збірку лірічних віршів. Обидві рецензії були голоси поважних критиків і дуже похваляли письменський талан Лаговського. Той силне засоромився, як почув се од Константина.

— Зацікавлений рецензіями, — казав Константин далї, — я й сам пильно перечитав ваші писання, бо нема де правди дїти: звичайно, як дивився я на вашу вбогу непоказну одежу, то думав собі, що ви — якийсь там учений бурсак, тай тільки... Ну, перечитав, і по щироси скажу: у вас на прочуд гарний лірічний талан. Особливо оті кримські поезії!

— Перестаньте, дорогий Константине! — прохав його засоромлений Лаговський.

— Щаслива ви людина, — казав знов далї Константин: — ійде вам слава за науку, ійде вам слава через поезію.. Tanto giovane — e già tanto celebre!

— Будьте ласкаві, Константине, не кажіть мінї нїколи нїчого такого! — аж розсердився Лаговський, весь спалахнувши: — Я не хочу знати, щó я таке: я працюю над наукою — бо мінї це дає втїху; я пишу вірші або повісти — бо мінї це любо; але не хочу я знати, якого сорту мої вироби, — не хочу знати анї похвал, анї доган.

— Та чого-бо ви сердитеся? — добродушно дражнив його Константин: — Я ж не належу до тих черствйх, непоетичних людей, яким ви гордо забороняєте своїми віршами читати всю свою лї-

рику, повну поетичного огню, тай кажете, що в них серце не з воску, а з тїста:

— Віск — отой ростапе,
Як огонь пригріє.
Ви-ж — пеначе тїсто,
Що з огню черствіє,

продеклямував він строфу із поезій Лаговського тай ненароком зустрівся очима з Володимиром. У того раптом промайнув в очах ворожий вираз.

— Невже Константин оце шпурляє камінцї на мій бік? — сердито подумав Володимир.

— Володимир, здається, приклав цей вірш до себе, — блискавицею перебігла гадка в Константина: — Ну, і нехай! — зневажливо подумав він і голосно казав далї до Лаговського:

— А от, іще хтїв би вам зробити увагу про ваші вірші. Ви зовсім марне одхрещуєтеся од декадентства, бо всяких декадентських настроїв єсть і в вас чимало... І взагалї весь ви — типічний декадент! Адже знаєте що? Навіть оцей ваш стоїчний чи дервішеський одяг — хіба це знов не щось декадентське?

Лаговський запротестував. Зав'язалася довга спірка про те, як розуміти декадентство, та чому, примірон, Гейне не є декадент. Спорилися здебільша Лаговський та Константин у двох, а Володимир і Аполлон більше мовчали та слухали, — от хіба иноді тверезий, розсудливий медик Аполлон докидав свої колючі, насьмішливі коментарії на Константинову декадентську оборону, пособляючи таким чином Лаговському.

— Знаєте що? — надумався нарештї Лаговський до одного жарту: — Що декадентство не є поважне іскуство, а є попросту дурниця й шарлатанство, се легко буде показати чисто емпірично, всім на-віч. Адже декадентські вірші легесенько може написати будь-хто: кожен охочий

і кожної хвилини, аби схотів..., і на тему, на яку хочете, — ну, приміром скажемо, на таку тему, як

Огложные абрикосы
на эмалевой стѣнѣ...

А для проби давайте сами зробімо отут декадентське „радѣніе" тай складімо якусь декадентську поезію... Я нехай придумаю перший рядок;... тоді ви, Аполлоне, швидче, не гаючись придумайте якийсь другий рядок, але не задумуйтесь! кажіть вірш, який скорійше прийде в голову, байдуже, якого він буде змісту, аби формально виходив рімований вірш!... Тоді, знов, ви-Константине, не гайтесь, а складіть на швидку руч третій рядок, знов таки не дбаючи про зміст і про логічність..., тільки аби не задумуватись і не баритись, а казати вірш швидче і аби виходило підріму... А ви, Володимире, так само закінчите строфу.

Константинові з Аполлоном тая жартоблива гадка сподобалася. Тілки Володимир з холодною іронією одрік, що він не візьме участи в забаві:

— Бо я не поет: краще сидітиму простим сьвідком та й послухаю поетів, — вимовив він крізь зуби.

— Ну, Музо! приходь! „Кое странное піянство къ пѣнію мой гласъ бодритъ?" — з комічним патосом проголосив Лаговський архаїчне, псевдо-класічне „стишилище" Тредьяковського, вдаючи, ніби на його надходить од Музи надхнення. — „Ну же, Музо! ну же, ну!"... — знов казав він за Тредьяковським....

— Поблѣднѣвшее дыханье..

— врочисто одкрив він нарешті їхне „радѣніе".

— Умирающей волны,

— підхопив Аполлон, студент-лікар, що готувався до спеціяльности — гоїти вміраючих.

— Затаеннаго страданья
Не приспившіеся сны, —

з великою веселістю швиденько докинув Константин. — А справді добре виходить! — зареготався він: — тай зовсім по-нашому, по декадентському... Ну, тепер складаймо другу строфу, тілки перший рядок подам уже я, а не вн, щоб тон був мій. А, ну: до-мі-соль-до-соль-мі-до! А, ну:

Туберозы, иммортели..
— вимовив він
— ...Замерзають — и поютъ, —

не задумуючись, хоробро підхопив і одрубав Аполлон.

— ...Полинявшія пастели
Изъ фантазій что-то вьютъ, —

— бистро докінчив строфу Лаговський. — Па нове, — додав він, — ви зверніть увагу на той аж геніяльний декадентський тур, який устругнув я... „Пастели“, що пишеться з *а*, — це має бути малюнок, зроблений пастельними фарбами, pastello da pittori, — і ви, запевне, так і зрозуміли оцей мій вірш. Тільки-ж не забувайте, що єсть російське слово „постели“... себ-то тії „ліжка“, що на них сплять люди... Те слово пишеться з *о*, тільки-ж повинно вимовлятися по законам російської фонетики достоту так само, як і слово „пастели“, що пишеться з *а*. В такім разї наша поезія, в нашім устнім виголошуванню, набирає особливого, потайного, містичного настрою:

»Полинявшія постели
Изъ фантазій что-то вьютъ«.

...Може бути, що тут, у цім вірші, мова йде про якийсь покинутий або збіднілий „брачный чертогъ“ „$\vartheta\acute{\alpha}\lambda\alpha\mu o\varsigma$“, де стоїть цілий ряд полинялих ліжок, що на них одбувалися „орґіястичні втїхи“... Се я промовляю, знов, щиро-декадентським стильом, бо в декадентів терміни: „орґіясм“, „орґіястичний“ — одні з найбілш улюблених...

Гучний реґіт був йому відповідю. Константин, забувши, що він уже не малесенький хлопчик-пустунчик, а дорослий студент, — з пустотливим театрально-вданим траґізмом здушив професора за горло, ніби хтїв пімститися за поругану декадентську поезію. А в Володимира тим часом перебігла думка: „Про які полинялі постелї з орґіястичними фантазіями казав він? Чи не про доми роспусти?... Невже й він хоче кидати каміньцї в мій город?“

— Тая поезія, що ми зложили, нехай зветься „Capriccio“, — сказав потім Лаговський. — Але в мене з'явилася ще одна, може й дуже щаслива думка. Зложімо якусь довшу річ, вже не коротенький якийсь віршик, але справжню амеопу без музору.

— Яку „амеопу без музору“?! — здивувалися всї.

— Адже кажуть, що поміж инчими декадентськими лїтературними штучками єсть і така, щоб читати слова на вивоpіт і добуватися таким способом до містичного розуміння... Кажуть, що замість „ум“ можна по декадентському вимовляти „му-у-у-у!“... замість „розум“ — „музор“, замість „поема“ — „амеопа“...

— Ах, пам'ятаю! — розсьміявся Константин: — поміж инчими глумами, які сиплються на голову декадентам, один вуличний критик пустив і отсе bon-mot про „му-у-у!“ та про всякі „амеопи без музору“... Ну, що-ж! коли хочете, складімо ще й „амеопу без музору“...

— Тілки-ж не забуваймо, — докинув Аполлон, — що для більшої декадентної колоритности варто буде встромляти в вірші геть усякі незрозумілі ботанічні та зоологічні назви... Бо в декадентів на це мода.

За чверть години вони втрьох, таким самим спільним способом, зовсім легесенько виготували аж п'ять довгих строф; в одній строфі вони, для більшої таємничости, навмисне не зложили одного рядка, а проминули його та́к, незатуленою лакуною Аполлон, що був основнійший і аккуратнійший од усїх, забажав цїм разом іще й на папері записувати все те, що вони накомпонують, бо йому цїкаво було мати перед очима „амеопу" в повній цїлости. Скоро довели вони тую „амеопу" до краю, Аполлон за своєю записсю голосно прочитав усї строфи під-ряд, додавши од себе свій медичний заголовок:

Діаррея.

(Амеопа безъ музора).

Синіе трупы откормленныхъ свиней
Бродятъ въ моей головѣ...
Мракъ непроглядный таинственныхъ скиній,
Точно глаза у подводныхъ актиній,
Тихо скользитъ въ ядовитой травѣ...
Длинныя склизкія руки кальмаровъ
Тянутся, словно слюна...
О, эти руки! то руки кошмаровъ,
Блѣдныхъ, какъ тѣни глухихъ лупанаровъ...
Ихъ озаряетъ луна
Ну! костяки съ искривленными ртами!
Что такъ гогочете вы?!
Адская сила летаетъ надъ нами,
Вѣетъ змѣиными злыми глазами...
Крыльями мертвой совы...
Вотъ треугольные острые круги:
Пестрые рѣютъ ряды.
Эго — невѣсты горбатой подруги
. . . .
Ей лобызаютъ слѣды.

Снова глаза изумленныхъ актиній
Стелятся въ пьяной травѣ..
Вижу я тѣни таинственныхъ скиній...
Темныя вѣтви поникшихъ глициній...
Горе моей головѣ!!

Остатні рядки Аполлон читав сьліпуючи, бо сонце вже зайшло, а сутеніє на півдні не довго: разом настає ніч.

— „Горе моей головѣ!“ — задумливо проказав за Аполлоном і Константин. — Еге, пародія на нас не погана... Ах, який я радий, Андріє Йвановичу, що ви приїхали сюди літувати з нами! Аби ви знали, як ви мінї подобаєтеся!

Він тїснїйше притиснувся до Лаговського і поклав руку йому на шию. Лаговський, щасливий з такої дитячої ласки, поцїлував його, наче рідного малого брата, і погладив по голові. А з другого боку поруч нього сидїв Аполлон; Лаговський притулився й до його. Він не тільки на обох Шмідтів дивився під ту хвилину, як на малих дітей, але й себе самого ще більше почував наївною дитиною, яка бажає приласкатися до когось. В такій щирій братерській позї теє тріо перебуло скількись мінут, серед нїчної сутїнї. Тільки Володимир сидїв с краю, окроме. Він сердився, що брати одібрали в нього Лаговського, якого він уже був призвичаївся вважати за свою власність. Тим часом на небі загорілися зорі і чарівно заглядїлися в море.

— Недвижно ясні зорі
На висоті стоять
Й одна на другу ніжно
Од віку все глядять.
Яка їх мова гарна!...
Яке багацтво слів!... —
Та жаден з філологів
Її не зрозумів.

А я ту мову вивчив
І не забуду в вік:
В очах моеї любки
Знайшов я весь словник, —

— тихо продеклямував Лаговський вірш з Гейне та й несьвідомо зітхнув. Хлопці уважно його слухали. Серед нічної тиші чути було, як плеще море об беріг.

— Ви знаєте Рубінштейнову музику до Гейневого „Озрийця?“ — шопотом спитав у Лаговського Константин.

— Знаю, — тожсамо прошепотів Лаговський, щоб не нарушувати нічної поетичної тихости.

— Ну, то засьпіваймо той романс pianissimo...

Полилося ледві чутне тріо:

Кожним вечером царівна
Дивно-гарної уроди
Похожала близь фонтана
Там, де плещуть ясні води.
І що вечір близь фонтана
Молодий стояв невольник
Там, де плещуть ясні води...
Він марнів, марнів, бездольник.
От, як стій, колись царівні
Забажалося спитати:
»Як зовуть тебе, молодче?
Хто ти родом? Звідкіля ти?«
Одказав на те невольник:
»Могаммедом прозивають...
Я з Ємену, з плем'я Озрів,
Що з кохання помірають«.

Вони досьпівали тай знов затихли. Серед любої нічної тихомирности Лаговський міг навіть чути, як стукотить серце у Константина і Аполлона, що пригорнулися до нього; а здалека знов доносився гармонічний, поетичний плеск морських хвиль.

Володимир підвівся з місця і перейшовся скількись разів по стежці коло теї лави, де сиділи його брати з професором.

— Я з Ємену, з плем'я Озрів,
Що с кохання помирають. . —

саркастично закурникав він собі під ніс... — Так, так!... „З кохання помирають“... А чи знаєте, Андріє Йвановичу, щó за річ направду звалася у Арабів „озрийським коханням?“...

— Я думаю, це само собою видко з Гейневої поезії! Глибока, ідеальна меланхолічна любов, що не сьміє навіть виявити себе, а мовчки вмірає.

— Отже-ж ні! — злісно-тріумфуючи одказав Володимир. — Один із моїх колишніх шкільних товаришів зробивсь арабістом, то я якось, навідавшись до нього, спитав був, звідки міг узяти Гейне тему до свого „Der Asra“ та щó то за назвище. Арабіст міні пояснив, що арабське плім'я Бану-Озре, або Озрийці, справді славилися серед других Арабів своїм гарячим, палючим, безмежним коханням, тай заходився перекладати міні з арабської мови скількись історічних уривків, де оповідається про тих Озрийців. Переслухав я перший уривок: Сказали до одного з Озрів: „Отже в вас серце — наче в горобців: і живе й бéється тільки для кохання, тай не втихомириться, доки не вмре. Чого це так?“ На те Озриєць: „Бо, їй Богу, ніде в дівчат нема таких очей, як у нашому плім'ю!“... — Дак се-ж така любов, яку ми звемо горобцюваннєм! — кажу я до арабіста. — Ну, ні! — говорить він: — у Озрийців коханнє було високоідеальне... Бо, он, другий з Озрийців оповідав у Медіні, що він покинув у свойму плем'ю трицятеро парубків. слабих на сухоти, і всі вони слабі були — з кохання. — То дé-ж тут ідеальність?! — не повірив я: — це-ж у них очевидячки була спинна сухота, tabes dorsalis!... Тоді арабіст, розсердившись на мій глум, перечитав міні ще де-кілька

уривків з арабських істориків... Ну, і що-ж? Звідусіль я виніс враження, що Озрийці справді часто помірали з кохання, тількиж помірали інакше, ніж у Гейне. Очевидячки, часто в арабському побуті бувало так, що Озриєць, допавшись до своєї любки і прийнявши її в свої зовсім неплатонічні обійми, вчиняв неперервну серію любовних сеансів аж доти, доки з надмірного пересилення не вмірав... У героїв це дуже звісна річ... Згадайте, хоч би, французьку Chanson de geste про подорож лицарів Карла Великого до Царгороду... Ба кажуть, що й російський герой Плевни Скобелев умер на таке саме „озрийське кохання", бо забажав сім разів без передиху практично виявити свою любовну силу... Коли хочете, смерть і не погана... Т-а-а-а-к... А в тім, хто зна: може й Гейне розумів „озрийське кохання" отак само, як і з історії виходить?... Адже Гейневський „Озриєць" мабуть чи не хоче сказати царівні, що коли вона йому оддасть себе, то він її не випустить, аж доки не сконає в її обіймах... Гейне був поет, себ то спеціяліст на такі штуки, і мусів добре смакувати всякі неплатонічні любощі.

Лаговський почув, як Константин нетерпляче заворушився коло нього на лаві, очевидячки угніваний на Володимира, що перебив їх гарний поетичний настрій.

— То ви, бачу справді, в платонічні любощі зовсім не вірите? — одмовив Лаговський Володимирові. — Ну, й не вірте: fides — res privata.

— Не вірю, бо платонічного кохання навіть і не може бути.

— Чому так думаєте?

— Тому, що знаю. Та ми вже з вами колись про це й балакали. З досьвіду ми всі знаємо, що той, хто бува закоханий, думає тілки

про одно, яким би способом довести віддаль між собою та любкою на мінус три вершки. А коли хто каже, що він любить тілки ідеально і більш нічого не бажає, як ідеальности, то він очевидячки бреше, і я йому не повірю.

— І всі, геть усі брешуть?... Вся тая безліч поетів, письменників і фільософів, що писали за ідеальне кохання, всї брешуть?!

— „Поети“, „письменники“, „фільософи“ .. — а це щб нам за авторітети!... В Біблії про Немврода десь сказано, що „тдй бѣсть велїй ловець предъ Господомь“: я про кожного поета чи борзописця чи ідеалїстичного фільософа сьміливо скажу: „тдй бѣсть велїй брехоунъ предъ Господомь“.

— Ну, а молитися ви можете? Молитися, себто умилятися душею перед Богом, ви здатні? Плакати з молитви ви можете? — запитав Володимира Лаговський, добре тямлючи, що він атеїст або байдужний.

— Нї, молитися не здатний. Бо самі знаєте, що я в Бога не вірую.

— А другі люди — тожсамо, на вашу думку, не щиро моляться і не умиляються?... вони тілки молитовні слова вимовляють?... Коли вони вам скажуть, що аж плачуть од щирої молитви, то ви, із свого власного досьвіду, хіба й про се скажете, що цього бути не може?... Скажете, що вони тілки одурюють других?...

Константин, у пітьмі, похвально погладив Лаговського по руці, наче мама слухняну дитину. Володимир хвилинку помовчав, а потім насьмішкувато, щоб поглумитися з Лаговського, спитав:

— А ви, ви — молитеся? молитеся і аж плачете?!

Лаговський один момент помовчав.

— Не часто, але молюся і здебільша ще й плачу, — твердо одказав він далї, хоч його й

дуже прикро вразило, що Володимир своє питаннє про таку делікатну, інтімну справу ставить так напрямки і так неделікатно. — Еге ж, — знов твердо додав він, — і щиро молюся, і в чисте коханнє вірю, і вірю, що можна любити без бруду і без думки про мінус три вершки.

— Ну, а я того не розумію, — недбало буркнув Володимир, лїниво позїхнув, підвівся тай повільно пішов додому.

Професор зостався з двома другими братами. Якийсь час усї вони мовчали. Мовчанку перебив Константин.

— Що за гарна людина з вас! — сказав він до Лаговського з гарячим захватом: — і гарна і розумна!... Тільки-ж я думаю, що Володимирові ви могли б дати одсїч і трохи різкійшу, менче церемонну, нїж це ви зробили були!...

— Мінї було-б шкода казати щось різьке Володимирові, бо він дуже довірчиво відноситься до мене. З вами, бачите, він холодно мовчить, а я й сьогоднї од нього чув цїлу сповідь; він розгорнув передо мною свою душу.

— Ат! Володимирова сповідь і Володимирова розгорнута душа — не високу можуть мати цїну! — легкомисно бовкнув Константин. — Він мінї нагадує перегнилого замороженого судака, що, доки холодний та мерзлий, доти й терпіти його можна; коли-ж ви покладете його собі за пазуху та коли він розігріється та ростане, то аж на цїлу хату смород піде..., хоч носа затикай.

Лаговський не згодився з Константином, але думав, що про таку дражливу справу краще й не споритися. Вони підвелися з лави і тожсамо пішли до дому, бо далї-далї час був і спати.

X.

Володимир тим часом уже роздяг ся і лежав був у постелї на свойому топчанї, читаючи якусь маленьку й товстеньку книжку. Професор зайшов до нього, привітно побажав йому доброї ночі, тільки-ж не зараз пішов з його сьвітлички, а сїв коло нього на постелї. Він чогось нїби ждав, бо відчував душею, що між ними двома перебігло щось непомітне, але прикре, і що Володимир трошки невдоволений проти нього, тим часом як Лаговському бажалося, щоб між ним і дорогим його приятелем не було жадних нелагід.

Професор сидїв коло Володимирових ніг і мовчав; Володимир лежав і мовчав; і один на одного не дивилися, а глядїли кудись на бік, на стїнку, де лазила якась сколопендра, невеличка гадинка, нїби тисячоніжка, тілки така, що не кусається. Перший забалакав Володимир, простягаючи до професора оту мінїятюрну книжку, яку був читав перед його приходом. То були „Heine's Werke".

— Перегортаю ваше Євангелїє, — сказав він. — Менї хтїлося щось почитати на ніч, я зайшов до вас і побачив на столї оцю нїмецьку книжицю, що ви, бачу, скрізь возите з собою, мов Євангелїє. Давно я вже не брав її до рук... А справдї нїчого собі писав жидок! От хоч би це...

І він, підвівшись на ліжку і спершись ліктем об подушку, голосно прочитав по нїмецьки про покуту імператора Гейнріха в Каноссї:

»Коло замку у Каноссї —
Гейнріх, цар німецький, — босий
І в сороччинї покутнїй...
Ніч — холодна і дощлива.

А з вікна хтось виглядає.
І, як місяць осияє,
Видко лисину Григора
Та Матильдинії груди.
Цар — блідий; пригасли очі;
»Pater noster« він бурмоче.
Та в глибу в царевім серці
Скреготить інакший голос:
»Ген далеко, в ріднім краї,
»Там стоять великі гори,
»А в горах росте залізо,
»Що придасться на сокиру.
»Ген далеко, в ріднім краї,
„Там могутнії діброви,
»І з найбільшого дубища
»Вийде обух на сокиру,
»Гей, мій краю, рідний краю!
»Ти народиш і людину,
»Що гадюку наших болїв
»Перетне його сокира.

— Оце мінї поезія! — покликнув Володимир, дочитавшись до кінця. — А ви що скажете?

— Скажу, що ще безгранично прекрасна поезія, — одмовив професор, прихильно вглядаючися в Володимира, який йому зараз дуже подобався своїм одушевленнєм і навіть на обличчя здавався гарним. — Тільки-ж і любовна лїрика має свою raison d'être.

— Raison d'être!... — перебив Володимир: — але-ж просто сьміх після „Каносси“ читати в того самого Гейне, ну, хоч-би от що...

Він навманя розгорнув Гейне в другому місьці і вичитав:

Коли настав чудовий май,
Садочків розвиваннє,
Тодї у серденьку моїм
Прокинулось коханнє...

— Спору немає, — казав він далї, — що коли лїпучі роспуколки розвиваються на дере-

вах, особливо на тополях, тоді Венера найлекше ловить людське серце... Але щоб із цього виходила велика поезія, я того не скажу... Сам я людина грішна, — іронїчно вкинув він, — і Венері служу часто, але поезії в тім своїм служенню, простїть, не бачу!

— А ви служіть не Венері, а краще Артеміді або Вестї, — лагідно сказав професор, гладячи Володимира по руцї. — Та я, правду кажучи, всім оцїм вашим бутадам не вірю: ви й самі більше хилитеся до Вести, але перед людьми вам хочеться сказати якийсь дотепний парадокс, то ви й удаєте цїнїка. От хоч би про того Озрийця...

— Про Озрийця? — комічно обурився Володимир. — Нї, нї! про Озрийця я був не парадокси казав, а реальну правду. Признаюся, що тодї, як спорився я з вами, то був спорився ще тілки на злість вам; але оце, без вас, я ще раз, уважно, перечитав Гейневого „Der Asra“, і зараз вам доведу з правничою пунктуальністю, що Озрийця я розумію точно... Хто такі — отії Озрийцї?

— Хто? звісно Араби!

— Так... Ну, а тепер, хоч ви й не правник, розміркуйте: чи міг природний Араб бути чиїмсь невольником за часів арабської імперії, за часів арабського халїфата?

— Ну, — мабуть не міг...

— Таки не міг, це я вже й дійсне знаю... Виходить, що тая Гейнева подія одбувалася вже тодї, як арабський халїфат занепав... себто після X віку... Це terminus a quo... Та в Гейне єсть і точнїйша дата. Царівна в нього зветься Sultans Tochter:

Täglich ging die wunderschöne
Sultanstochter...

...ну, а султани — відколи вони позаводилися на сході? не пам'ятаєте?

— Вибачайте... трохи призабув... Здається, пісьля XI віку...

— Та вже-ж! Бо султанський період — період панування Турків... Арабин-Озриєць міг бути невольником не інакше, як за пізнїйших, турецьких часів, себто за часів широко розвитого гаремного життя. А ходити по турецьких гаремних садах, стояти коло гаремних фонтанів, бувати серед жіноцтва, зустрічатися з турецькими царівнами — вже ж нїкоторим чоловікам Турки цього не дозволяють, хіба що евнухам. Чи так?

— Нехай і так, — згоджувався Лаговський, ще не зовсїм догадуючись, до чого веде Володимир свою казуїстику.

— В такім разї вся Гейнева подія стає зовсїм ясною, наче на долонї. Діло було в султанському гаремному саду, де всї невольники-евнухи. Але туди, через недогляд, попався невольник-Озриєць, що не був евнухом. Гаремна царівна, „Sultanstochter", навіть і здумати собі не могла, щоб до гарему... — розумієте, до гарему!!... — міг затесатися незвалашений чоловік. Вона думала була, що й Озриєць не хто, як евнух; а що всї евнухи народ гладкий, товстий, жирний, рум'яний, то вона здивувалася, чого це наш Озриєць блїдий тай аж схне. Ну, захтїла роспитатися, щó і як. То він їй: „Ба, я не евнух! а коли ти мінї оддаси себе, то я аж замучу тебе своїм юнацьким коханням, бо я — Озриєць, а Озрийцї, як пригорнуть жінку, то вже й випустити не хтять, ба навіть з такого кохання аж поміраютьˮ... Щó далї було, Гейне не каже, та догадатися вже не важко: врадувана царівна, що замкнута в гаремі аж пропадала за мужчиною, кинулася Озрийцеві в обійми... А Озриєць, з любовної голодівки, мабуть таки й помер на її грудях.

— Тю — тю!! — роззявив рота Лаговський. — Оце парадокс — дак парадокс!!... Ну, та й казуїст із вас!

Згодитися з Володимировим толкуваннєм Гейневої поезії він, очевидячки, не міг, але всї ті комічні доводи йому сподобалися через свою казуїстичну дотепність і ще нїби й солїдну наукість. Він зареготався, аж спинитися не міг. Володимир весело поглядав на нього, бо бачив, що проти його жартовливої адвокатської казуїстики Лаговський не може вже нїчого вдїяти.

— Тільки ж ви, поети, такий народ, що жадних доводів не послухаєте, — кепкував Володимир далї. — Ви — наче жіноцтво, що вислухають яквйсь довід і скажуть: „Ваша щира правда, але мінї з д а є т ь с я інакше“... Я певний, що взавтра ви, сидячи коло моря, „там, де плещуть ясні води“, знов сьпіватимете втрох із братами „Озрийця“ і казатимете: „це — платонїчне кохання, бо нам т а к з д а є т ь с я...“

Тут він помовчав. Потім знов забалакав.

— А ви, бачу, з братами швиденько порозумілися..... або, як грубенько мовляють стрільцї, миттю „знюхалися“. Вибачайте мінї за цю мою незвичайну, драстичну термінологію... Та я ж не поет, а цінік... Вони будуть вам добрі слухачі, не споритимуться, як я. Наша з вами приязнь, десь певне, вже роспалася, а з братами у вас вийде чудове, поетичне, естетичне, приятельське тріо, куди прозаїкам краще й не лїзти...

Він говорив це трохи роздратованим і насьмішливим тоном. Де була в нього іронія і де щирість, розібрати було не можна.

— Ваші брати — справдї гарні і на прочуд поетичні люди, — тихенько вимовив Лаговський, з любов'ю дивлячись на Володимира: — але на вас я їх собі не проміняю. Та ви й тала-

новитші од них, а що ви од них старші й розумніші, то ви мінї навіть близчі; до того ж — ви нещасливі... Нехай собі з ваших братів — гарні люди і люблять вони мене, а ви нехай глузуєте з мене та й набріхуєте ще й на себе самого всякі страхіття, — я, однаково, тілки одно почуваю: ви — мінї найдорожчі за всїх людей на світї...

З цїми словами професор схилився й притулився лицем до грудей на-пів лежачого Володимира і прихильно слухав, як у нього бється серце. Самолюбний осьміх промайнув по губах у Володимира, і всякі непорозуміння поміж ним і професором миттю порозвівалися.

— Але ви мене таки дуже ідеалїзуєте, — сказав він нарештї до професора. — Не хочу скривати од вас от чого: ото як ви були зовсїм перейшли до братів, а мене покинули, то це мінї було нелюбо. Я сидів собі збоку од вас, на лавцї, і міркував і аналїзував себе: через щó мінї стає прикро, коли ви од мене одкидаєтеся і звертаєте свою увагу на братів? — „Може я його дуже люблю?“ — міркував я про вас, і одповідав собі: „Нї! я еґоїст і нікого не люблю, і мінї нїчиеї любови не треба“. — „Дак чого-ж мінї прикро, що він од мене одкинувся?“ — питав себе я — і мав тілки одну відповідь: „Хоч я й еґоїст, але я заздрий. Я нікого любити не можу, але ревнувати до когось можу... Чи ви розумієте мої почуття?... Ну, от я вам поясьню це поетично, щоб ви лекше розібрали. Я — отак, як Сьнїгурочка в Островського: бо і в неї серце — з холодної криги, і любити нікого воно не може, а заздрити й ревнувати — може. Отак і я. Як би не було тут братів, що вас од мене одбирають, я б анї трохи був не жалував, що ви мене кидаєте; тілки ж коли я бачу, що вони вас забрали собі і вам з ними весело, мене поривае

досада і стає шкода, чому ви не коло мене... Поганець я, поганець!... так і знайте...

А Лаговський ще дужче тулився своєю щокою до його грудей. Він не вірив нічому тому, що казав Володимир про свій еґоїзм; з усього, що він од Володимира чув, він висновував, що Володимир надзвичайно гарна людина і дуже його любить; правда, що Володимир, може, любить його не так сильне, як він його, та він рівної обопільности й не хоче вимагати: нехай собі Володимирове чуття не таке сильне як у нього, — в усякім разї Володимир — його щирий приятель, і Лаговський на тому вдовольняється.

Міцно поцілувавши свого побратима-Володимира на прощаннє, професор пішов до себе й ліг спати. Рідко коли він почував таке задоволеннє з життя, таку гармонїю в душі. Вся сім'я Шмідтів сяяла в його уяві блискучим сонячним сьвітлом: добра душа генерал..., ще добрійша генеральша..., поетичні Константин і Аполлон,... розумний, сумовито-вдумчивий і сам себе бичуючий Володимир... І всї вони, всї оті чудові, недосяжно гарні люди, всї вони його люблять!... Він більше не сирота!... Чи він вартий того!... Чим він може їм оддячитися, хіба як не собачою вірністю?...

O, Augenblick! verweile doch: du bist so schön!...

XI.

Та відносини його до Володимира иноді ставали скрутні.

За два чи три тижнї професор зробився зовсїм своєю людиною в сїм'ї генерала Шмідта. Кожну вільну хвилинку він неодмінно перебував разом із Шмідтами, ба й обідав і чай пив у купі з ними; а що вже до надвечірньої якої прохідки або екскурсії, то без нього був би й ніхто не схотїв йти чи їхати. Здебільша, правда, він зав-

сїди, чи вдома, чи де, приставав до товариства не батьків, а молодих парубків: Володимира та його братів-студентів, що з ними трома й жив був разом в спільній квартирі, — не до товариства старших, бо у старших, себто в генерала та в генеральші та в їхньої дочки Зинаїди, було багацько свого власного, специяльного дїла. Старі займалися тим, чим займалися й инчі туапсинські піонери на своїх подарованих наділах, або „участках“: доводилося пильно поратися коло свого „участка“ вже й через те, що там уже будувалася в них хата-господа, — а треба ж було наглядати й за будучим садом, що обов'язково мусїв бути заведений на „участку“. Вже робітники повирубували з „участка“ чіпкі товстезні лїяни-сассапарілї, часом з руку завтовшки, що непроглядно були попереплїталися поміж столїтнїми каштанами та волоськими горіхами, і генерал з генеральшою мали тепер доглядати, як вони вирубають на „участку“ іще й карабіч (такий дрібний граб) та викорчовують ще й оту густу й колючкувату кущеву поросль, яку тут на Кавказї звуть держидеревом і яку професор з Аполлоном (вони любили ботанїку) закваліфікували як paliurus aculeatus. Се дерево — з листям наче в білої акациї, а з кущевим гиллям — як у жовтої акациї; тільки ж воно ще густїйше й далеко колючїйше од білої акациї, а вкорінюється в ґрунт гірше, нїж яка дереза; тепер робітники зглибока викорінювали держидерево тай копали натомість ямки під обов'язковий „плантаж“: під овочеві дерева, виноград і таке инче, що мало засадитися з осени. Всї думки, всї інтереси, всї балачки старих Шмідтів з'осереджувалися тепер коло будівлї, коло викорчовування, коло „плантажу“; а се була тема мало цікава як для молодих Шмідтів, так і для професора; через те вони четверко волїли здебільша держатися окро-

ме од батьків. Зинаїда, знов, трималася своєї власної сїмйї, дбала з нянькою про свої малі діти й їх дитячі хороби, і це тожсамо не дуже було цікавим для всього парубочого товариства. Компанійонка генеральшина тулилася навпереміну коло генеральші та коло Зинаїди, а до братів її відносилася з невкритою холодністю, особливо до Володимира, що часто її дражнив; тай професор теж був для неї анї трохи не цікавий. Таким способом усї обставини вели до того, щоб професор разом із трома братами складали свій окремий, тїснійший гурток. Тільки ж неоднаковість характеру Володимирового і двох других братів робила те, що позіція Лаговського супроти Володимира ставала в тому гуртковї иноді не легкою. Трохи не що-дня се виявлялося над вечір, коли всї вони, і старі і молоді, виходили разом погуляти, щоб подихати посьвіжілим повітрям.

В Туапсї є де проходитися, особливо по гарних самітних околицях Туапсиньських; туди ціле поколїннє Шмідтів і прямувало над вечір. Або, з цікавости, ходили вони зоглядати зовсїм негарні порожнї плаци, недбало й на швидку руч обгороджені плотом, з гордими, поки-що невідповідними, написами: „Городской садъ“, що скидався на пастівник, або „Бульваръ“, де ще й дерев не було ніяких. Ходили вони всї гуртом дивитися й на инчі росплановані пустирі, де з напису видко було, що тут має колись лягти „Московская“ або інакша вулиця; але поки-що не малось там нічогісінько, не було жадної хатини, тільки стояли самісінькі квадратні огорожі, зроблені з тину або попросту з дручків та полїн, бо нові володільцї тих „участків“ іще не приступали до роботи над ними.... І на всяких таких надвечірнїх прохідках компанія половинилась: розбивалася на поважну-старшу, з батьками, з компанійонкою, з малими дітьми, і неповажну-молодшу,

з парубками; своїм звичаєм професор завсїди одбігав од старших та од Зинаїдиної сїмйї тай ішов з кимсь із молодих Шмідтів. Але, знов, і ця молода компанїя знов розбивалася на дві ґрупі. Часом Лаговського забірав під руку Володимир і йшов удвох з ним, силуючись йти трохи оддалїк од братів; часом — знов — його брали під обидві руцї Константин та Аполлон тай вели з собою, а Володимир тодї зоставався сам тай ішов побіч, далеченько од них, щоб не слухати балачок професорових з братами на нецїкаві для себе теми. Під такі моменти в душі самітного Володимира повставало потайне невдоволеннє не тілки проти братів, ба й проти професора.

Різнь поміж трома братами зоставляла свій сьлїд на відносинах Володимира до Лаговського ще й у багатьох інакших пригодах, особливо тодї, як доводилося їм поїхати иноді кудись далекійше од містечка Туапсе, всім чотиром укупі на одному возї.

Кожна поїздка, коли казати взагалї, відбувалася дуже жваво й безжурно, і той віз, на якому вони їхали, бував звичайно вмістилищем гомінкого сьміху, реготу та веселости, аж навіть похмуре обличче найнятого погонича з Вельямінівської слободи иноді розхмарювалося й осьміхалося на безжурний галас паничів, що сидїли на возї. Возом у них бував не який фаетон або коляска, а попросту сїльський драбинчак. Фаетонів у Туапсї взагалї не водилося, або, хоч і мавсь один у якогось грека, то однаково, що його й не було: найняти його рідко-кому щастило, бо той одинокий фаетон звичайно знаходився в розїздах. Почтових коней у Туапсї теж було обмаль: кінна почта доціро починала тут заводитися. Отож, щоб кудись поїхати, найлекше можна було роздобути собі хіба драбинчака у поблизькому, напів-російському, напів-українському

селї-слободї Вельяміновському, що стоїть по той бік річки Туапсинки, в глибу́ долини. Вельяміновське славиться своїми лютими пропасницями, бо анї великоруські, анї вкраїнські колонїсти не можуть одкинутися од своєї дїдівської звички — селитися й на Кавказї як раз поблизу річок з їхнїм малярійним повітрям, а не на горі, як це робили Черкеси і як роблять тепер Греки. Через те у всїх Вельямінівцїв блїдї, хоробливі тай виснажені обличчя: таким бував і кожен погонич, у якого собі наймали драбинчак паничі-Шмідти... Та їм до того бувало байдуже. Вигідно підібгавши по під себе ноги або навіть безжурно порозлягавшись на драбинчаку, поверх рясно намощеного сїна та простеляних ряден, молоді Шмідти з професором їхали було верстов за десять-двацять по одному з тих трох прекрасних, але безлюдних, побрукованих шляхів, що вже заздалегідь попрокладані скарбовим коштом до порта Туапсе: один — приморський шлях із півночі, з Новоросійська, другий — приморський шлях із півдня, із Сухума, третїй — неприморський, із середини Кавказьких гір, із сходу, з Кубанського козацького го́рода Майко́па; вже й тепер попрокладано отї бруковані биті шляхи — в надїї на те, що в новозбудованому портї - Туапсї буде колись велика вивозова й привозова торговля. Поки що, на тих шляхах нїчого, окрім чудових, роскішних лїсових та гірських та морських крайовидів не було видко. Инодї хіба є по-за низчих близьких гір на височенному шпилї далекої найвищої гори, – так верстов за двацятеро от Туапса, — здалека виблисне й заманячить перед подорожнїми високе гірське грецьке (колись черкеське) село Макопсе́, де оселилися *"Ελληνες τουρκόφωνοι*; або покажеться висока́ двугорба гора Туиipxo, на якій пороскидалися розлогі виноградники барона Штейнґеля із славною

на всю Росію винарнею, або десь на якомусь зовсім близькому верхогіррю майне перед очима четверокутна прогалина вирубаного лісу, засіяна кукурузою або тютюном, або иноді, — се вже на такій верховині, де нема надмірної вохкости, — засіяна і пшеницею; то знак, що десь там поблизу, по-за велетенськими каштанами чи буками, невидимо притулився хутір. А чий хутір? грецький? український? старий черкеський? німецький? естонський? чи кого инчого з населених тут колоністів? — Про се нема в кого роспитатися, бо на шляху нікого з людей не видко, і зрідка-зрідка хіба проїде тим порожнім брукованим шляхом котрийсь тутешній селянин-колоніст; найчастійше се бува якийсь потурчений грек, в якого тілки віра зосталася православна грецька, а мова — турецька; він везе на буйволах бочки та тюки з Майкопу; часом це бува въюнкий імеретинець. Иноді, та й то вже рідше, драбинчак з нашими подорожніми наткнеться на шляху на ціле товариство захожих турків-камінярів з Анатолії, себто з Малої Азії, що понуро сидять кожен коло своєї купи наваляного каміння тай поважно й повільно стукотять молотками; їх найняла місцева російська адміністрація; вони трощать каміння та лагодять і залáтують шосе, що порозмивалося од частих і силних кавказьких залив. Навіть з побіжного погляду видко, що се — тупа, неповоротлива, солідна нація, яка, коли й научні твори писатиме, то й над тими творами працюватиме так само неорігінально й машінально, наче каміньці молотком товче... І знов тихо, і знов на шляху нічого не видко.

Серед такої дорожньої самоти та безлюддя наші паничі, на своїм драбинчаку, не мали чого стіснятися перед публікою. Константин і Аполлон голосно гукали, коли бачили з одного чи з другого боку дороги якийсь надто-чудовий або ве-

личній крайовид, шарпали Лаговського за руки й повертали за плечі, щоб він, як поет, не проминув котроїсь надмірно гарної картини природи, сьпівали пісьні, реготалися, жартували. Стаючи на спочивок, професор з Аполлоном шукали всякі цікаві, адже підтропічні зілля, тай силувалися дати кожному ботанічну клясіфікацію... Вертаючись аж у поночі додому тією самою дорогою, всї вони, вже притомляні, покотом лежали навзнак на драбинчаку, на настеляних ряднах-„палáсах“, і, вступляючи очі в зоряне небо, задумувалися та мовчки марили, або тихесенько насвистували чи півголосним хором сьпівали якийсь підхожий до їхнього настрою романс з меланхолїчною мелодією: „Через що я люблю тебе, темная нічко?“ або який-инчий. А найчастїйше траплялося так, що професор їм що-небудь оповідав, переважно на лїтературну тему, оповідав тихим, рівним тоном, що „мов течійка журкотить“, як сказав Константин.

І завсїди в усїх тих поїздках Володимир почував, що в професора стає більше спільности з його братами, ніж із ним, і що йому Володимирові краще випадає мовчати серед кожної розмови, коли він не хоче грубо нарушувати той лірічний тон і той сентіментальний настрій, які переймали його братів та Лаговського, а йому органїчно були наполовину чужі.

У вéчері, перед сном, а як иноді — то аж до півночі або й пізнїйше, вони перебували у шкільному саду в павільйончику, що звисав по над самим морем; полягавши грудима на довгому столї та спершись головою на ліктї, вони слухали, як море вночі шумить, плескаючись об беріг. Часом Лаговський, що мав дуже тонкий музикальний слух і гарну музикальну пам'ять, приносив туди свою скрипку і, без доброї технїки, але ж і без фальші, награвав їм усякі знайомі оперові та концертні мелодії,

які кому хтілося згадати собі. Та найчастійше він, як і скрізь, так і тут, над морем, під любий плескіт морських хвиль, „журкотів, як течійка“— і знов, здебільша, на літературні теми. Серед нічної пітьми, лежучи з молодими своїми приятелями на столї, він було знайомив їх з тими европейськими або слов'янськими письменниками, котрих вони не знали, а що мав він добру пам'ять, то колорітно переказував їм зміст усяких писань тих письменників; коли це бували які-небудь гумористичні, то счинявся невимовний регіт. Такі оповідання охоче слухав і Володимир. Але ж иноді розмова переходила на лірічну поезію, починалося цітування всяких віршів, а часом — знов — Константин та Аполлон прохали Лаговського, щоб він читав їм свої власні поезії, що їм дуже припадали до вподоби. Тоді Володимир почував себе чужим, бо поезії Лаговського, хоч деякі подобалися й йому, — особливо за їхню музикальність, коли не за зміст, — але більше того, що не будили в його души жадних почувань..... от хіба іронїчну насьмішку. Бо Лаговський мав чутливу, навіть сентіментальну українську вдачу; сентіментальність його, як звичайно в хоровитої людини, була аж надмірна; Аполлон і Константин були типічні репрезентанти тієї значної, може й переважної частини російської інтеллїґенції, в якої жилах тече примішка романтичної німецької крови і яка більше втїшається російськими перекладами з Гейне, ніж своїм рідними російськими лїриками. В супротивність до братів — в Володимирі воплотилася рельєфно і безмірно більше, ніж, наприклад, в його матері, ота холодна, твереза, розсудлива чиста-великоруська вдача, що не терпить сентіментів і романтичности, а орґанїчно тягнеться тільки до реалїзму. Не можна сказати, щоб і він не міг часом відчути поетичну красу підтропічної ночі, не можна сказати, щоб і він не

міг оцінити гарну картину природи, або втішитися мелодічною музикою, чи що. Ні, естетична осолода була в тім і для Володимира. Тільки ж у нього виходило все те, якось, дуже по розсудливому, не так, як у його братів; а коли одного разу Володимир побачив, що Лаговському аж закрутилися сльози на очах, як задивився він був на сизо-голубі шпилї далеких гір, осяяні рожевим промінням заходячого сонця, — то Володимир міг тільки здвигнути плечима або звалити вину за ті сльози на слабі нерви Лаговського... Так і отут, в ночі коло моря, в павільйончику над береговою кручею, Володимир, довго слухаючи, я́к його браті́ аж упиваються поетично-лїричним патосом разом в Лаговським, починав нудитися з того й зачинав глузувати. Тоді всї вони троє замовкали, і навіть не хтїли споритися проти нього; розмова переривалася, і Володимирові ставало досадно на самого себе.

Він далеко радїйший бував, коли йому траплялося, потай Аполлона та Константина, забрати Лаговського письля вечері самому-одному тай піти з ним кудись, серед нічної пітьми, на таку прогульку, де браті́ не могли б знайти їх двох. Поет - Лаговський, як усї поети, скидався трохи на Еолову гарпу, що з одного подуву вітреця грає на один тон, а з другого подуву — на другий тон; коли зоставався Лаговський сам-на-сам з Володимиром, без братів, то він легко піддавався Володимировому настроєві, і Володимир чувся тодї в його товаристві зовсїм гаразд. Тодї й мефістофелеві Володимирові жарти та глуми могли не вражати Лаговського анї трохи, ба він міг щиро сьміятися навіть і з грубовато-цїнїчних Володимирових дотепів, на які той був чималий майстер, а в натурі Лаговського не лежав цїнїзм. Ба навіть коли піднїмалися й поважні розмови з Володимиром на доволї спеціяльні правничі теми, до яких

професор математик Лаговський вже ж не мав жадного спеціяльного підготовлення, то і такі розмови часом могли Лаговського направду й чимало-таки зацікавити; от, треба було тільки, щоб він зоставався вдвох із Володимиром без нікого третього. Без нікого третього навіть поетичні ремінїсценції, які Лаговського нїколи й нїде не могли кидати і якими він завсїгди мусів із кимсь подїлитися, несьвідомо пристосовувались у нього до Володимирового характеру, бо в товаристві Володимира сами собою приходили Лаговському в голову найбільше такі поетичні згадки, що торкалися бойових суспільних тем; такі ремінїсценції і Володимир слухав охоче. Тільки ж треба сказати, що ті моменти, коли професор і Володимир, без братів, знов могли дихати одним спільним духом, траплялися в них двох уже не часто: адже частїйше виходило так, що Лаговський був скрізь у купі з Константином та Аполлоном і відчужувався од Володимира. А до того часом серед їхнього спільного життя виринали зовсім несподївано декотрі дуже нелюбі події, які прокладали поміж обома приятельми все товстїйшу тай товстїйшу перегорожу. Одна пригода була особливо прикра.

В тій грецькій сїмьї Андропулів, де вони наймали половину господи, повно було всяких чорнявеньких і бистрооких дївчаток-підлїтків, — того віку, що нїмцї прозивають „Backfische“. Звалися ті дївчатка античними еллїнськими йменнями, що вимовлялися на новогрецький лад: Андрома́хі, Еленї, Пенелóпі, Кассандра; а їхня тїтка,—вона тепер, правда, кудись була поїхала, — звалася Зої. Шмідти якось довго не могли собі добре всїх тих античних імень затямити, бо їм що-разу, поруч „Андромахі“, „Еленї“, „Пенельопі“, „Кассандри“ та „Зої“, чомусь нагадувалися ще інакші грецькі жіночі імення, які підходили під аналогію

або під ріму до цїх: і Клеопатра, і Філопатра, і Каллїмахі, і Клеомахі, і Зої, і Хлої, і Іріні, і Катаріні і ще инчі якісь „...іні“, аж у голові все плуталося. Через те Шмідти, коли говорили бува' проміждо собою, попрозивали тих дївчат лекшими для себе, більш оріґінальними іменнями: найстаршу дївчину, Кассандру, звали вони „Трапезунтська наречена“, — се в pendant до лїтературних типів „Мессїнської нареченої“ та „Абідоської нареченої“ та „Коринтської нареченої“ (жартоблива аналогія з „Коринтською нареченою“ їм насувалася в голову найбільше); що ж до трох менчих сеструнь, то їх вони проміждо собою називали попросту одним збірним назвищем: „Backfische“. Ба навіть інтересну Зою, що її йменння всї, дякуючи Байроновій „Maid of Athens“, швидко затямили, краще любили вони звати між собою епітетом: „Трапезунтська вдовичка“, а не „Зої“; а в тім, її давно вже не було тоді в Туапсї. Так само, до речі сказати, вони й молодого хлопця-Андропула, що вчився в Катеринодарській реальній школї, а тепер лїтував удома, нїколи не звали між собою на йменння, а мали його під прізвищем „яралїст“, бо так вимовляла це слово його мати. Великих розмов із сїмйею Андропулів їм не доводилося заводити, бо й розмовитися з тими дївчатками було навіть важко: адже тільки Кассандра, найстарша, вміла говорити по французьки, але ж вона була й найсоромливійша од усїх сестер тай завсїди ховалася в хатї; а менчі дївчата, недавно привезяні з Трапезунту, дуже цїкаві, прудкі, бистроокі, реготухи, цокотїли тільки по-грецьки та по турецьки і, хіба, пару слів могли з'язати тією російсько-українською мішаниною, що чується на туапсинському базарі. Як ішли було молоді Шмідти проз них, то грецькї дївчата вибухали сріблястим сьміхом собі в кулак, потім швиденько ховалися одна за

одну, потім — знов — голосно шопотїли нїби з російська: „какóй красíві!“ тай знов, фуркаючи, тулилися одна за одну. Шмідти з великою веселістю відносилися до тих вибриків, иноді питалися в Лаговського, як треба сказати по турецьки той чи инший жарт, тай голосно вимовляли його; а пустотливий Константин, проходячи коло тих молодих грекинь, патетично мугикав собі пісьню, яку зложив для себе старою грецькою мовою, але про яку сподївався, що й новогрецькі дївчата могтимуть із неї хоч трохи щось уторопати:

„Κασσάνδρα μου, καλλίστη τῶν κορῶν!“...

Пісьля обіду, серед гарячої приморської вохкої спеки,.... — а було настало вже Ивана Купайла..., — і Шмідти й професор примушені бували в своїх сьвітлицях трохи чи не зовсїм пороздягатися та, побравши книжки в руки, трошки полежати напів-голими по своїх тапчанах, щоб відпочити і не загинути з нестерпучої підтропічної спеки. І от, тодї часом двері їхнїх покоїв як стій одчинялися, нїби з вітру; а коли Константин або Аполлон в Адамових костюмах підводилися, щоб їх причинити, разом чулося, що хтось утїкає; чулося швидке тупотїння одбігаючих ніг, лунав здушений регіт, і хлопцям оставалося хіба й самим зареготатися. Иноді так само розчинялися сами собою двері й до Володимирової сьвітлицї, але се бувало рідше, бо він, доки вдягався, щоб піти зачинити їх, невдоволений воркотїв, і того прикрого воркотїння не могли дївчата не чути і мусїли розуміти, що це сердитий панич. Або иноді в запнуте, але одчиняте вікно до Константина та Аполлона летїв нїби ненароком мняч, падав коло постелї котрогось, — і знов чувся дївочий вереск, регіт, тїкання. Молоді обидва Шмідти й собі реготалися тодї: ізнов мусїв або Аполлон, або Кон-

стантин підводитися і, силкуючись, щоб грецькі панночки не бачили слов'янської наготи, викидав мняча крізь вікно назад на подвірйе..... Володимир навіть і в таких випадках хоч вони його особисто й не торкалися, теж був трохи воркотїв, але дівчат се вже більше сьмішило, ніж лякало... А то, було раз, пустотниці прибігли до наймички Амалїї і заявили, що паничам треба води вмитися, та швидче, швидче! Амалїя з важким відром води побігла до їхнього покою. Вона раптом розлетілася до них, саме тоді, як на Константині та Аполлоні нічогісінько не було, і мусіла прожогом податися назад; з переполоху вона й двері покинула розчиняні навстяж, та ще й спотикнулася, тай перекинула відро. Вода великою потопою залляла весь покоїк паничів, заливаючи й їхні ботинки та скарпетки, покладяні на підлозї. Галас.... Метушня.... Швидке вдягання в одежу, щоб скочити та й зарятувати себе од потопи.... Гомерічний регіт....

Ἄσβεστον δ᾽ἄρ᾽ ἐνῶρτο γέλως μακάρεσσι θεοῖσιν!

Одного разу, повернувшись у поночі додому, Аполлон і Константин побачили, скоро засьвітили сірник, що в них було нашествіе іноплеменників: бо тих персиків і абрикос, що Шмідти були лишили на столиках коло своїх постелей, не стало, а натомість покладяні були цукерки; — „еллинска прелесть", — заявив Філолог-Константин. Тая самая історія вчинилася й на другий вечір.

— А ми з вами, Володимире, мабуть дуже старі для тих чорнявеньких грекинь! підтопталися!... — зажартував професор. — Нам з вами цукериків або инчої еллинської прелести не підкладають!

— Бо в мене на столї не лежало жадних овочів на взамін їм, — весело сказав Володимир: — Та от я їм узавтра покладу справжню добру

новинку: велике гроно винограду. Тутешнїй туапсинський виноград іще не достоявсь, але на базарі... я сьогоднї бачив... є привезений з Батуму виноград анатолїйський. Побачимо, який за те вони мінї даруночок підкладуть.....

Він так і вчинив; коло свого столику поклав виноград.

У ве́чері вони всї пішли на прохід і вернулися пізно вночі.

— В мене знов цукерики, — розсьміявся Аполлон; — а персики вкрадено.

— Те саме й у мене, — оголосив Константин.

Володимир помацав на свойому столї в по́тїмках і налапав щось велике, якусь палічку.

— Це, мабуть, шоколад, — голосно догадавсь він і засьвітив сьвічку. — Я ж казав, що мінї буде найкращий подарунок, бо дївчатка — народ вдячний... Але що це за знак?! — скрикнув він, обурений, розглядаючи малюнок, що був наліпляний на тому папірчику, в який закручено було палічку шоколаду.

Лаговський взяв у Володимира шоколад і, подившись на наліпляний малюнок, крутнув губою: там намальовано було оранг-утанга, що комічно й сердито надягав на себе штани. Аполлон і Константин, подивившись і собі на оте саме, позаливалися реготом, бо не можна було сумнїватися, що то мала бути каррікатура на їх воркотливого брата.

— Будьте ласкаві, мої дорогі братїки, покиньте реготатися! — розлютований крикнув Володимир, і його сїрі очи засьвітилися якоюсь мишачою злістю. — Радїйте на свої облизані мордочки, що в вас вони дуже гарні!...

Константин і Аполлон, замість одповідати, споважнїли, мовчки вийшли з Володимирової хати й пішли до себе.

— Що за паскудство! Що за нахабність! — аж варився Володимир: — А от я взавтра тим поганим дівчинискам вуха пообриваю!!... Морди їм наб'ю!!...

— Втихомиртеся, Володимире, — вмовляв його Лаговський, якому трохи й шкода було Володимира, але отся похвалка прикро його вразила: — Ви́ — вчините ручну росправу над малими дівчатами??... Ви — битимете нерозумних дітей за їх жарт?!... Та Бог із вами!

— Ні! я зроблю ще краще! сам рук я не паскудитиму, а вдамся до їх матері тай роскажу, я́к вони розчиняють нам двері та підглядають голих кавалерів... Нехай знає мати, — то може натовче їх, наче кошенята, мордами в землю!...

В своїй злости невродливий Володимир став зовсім бридким на вид.

— Ви того не зробите!! — прохав Лаговський.

— Зроблю!... Та ще скажу їй ôт-як: „Хоч із ваших дочок однаково мусять вийти простітутки, але то ще має бути за два роки..., а поки-що нехай не заглядають перед часом до голих парубків“.

Лаговський із жахом подивився на розлютованого Володимира. Володимир під ту хвилину справді й сам вірив, що може взавтра сказати матері таке слово про її дівчата. Лаговському стало болюче й зле на душі.

— Ви мінї дуже не подобаєтеся за те, що кажете зараз, — сухо й холодно сказав він до Володимира: — Я мав про вас досї інакшу думку... Ну, добраніч!...

— Он як! — заіронїзував Володимир, держучи його за простягнуту для прощання руку: — Що ж мінї робити! Чим хто багатий, тим і радий!... Такий я вам не до вподоби, кажете?...

А може б ви згадали собі прислів'є: „Полюбіть нас чорненьких, а біленьких нас усї полюблятимуть“?... Та куди ви? посидьте-бо, не йдіть іще!... Побалакаємо!

— Добраніч! я спати хочу, — сказав Лаговський і пішов до себе.

Він таки справдї хотїв був зараз роздягтися тай лягти спати В хатї в нього було темно. Він постояв скількись секунд у пітьмі, міркуючи, чи варто воловодитись і сьвітити в себе лямпу на одну хвилину, коли він однаково має зараз заснути. Щоб не сьвітити, він розчинив двері до кімнати Аполлона й Константина, аби видко було йому роздягтися. Як розчинив він двері до них, звідти вдарив на нього сніп сьвітла од їхньої лямпи, і він спинився на порозї. Обидва парубки, що вже були лежали по постелях, підвели на нього очі. Професор разом забув, що хтїв був уже роздягатися при тому їхньому сьвітлї; натомість він увійшов до їх кімнати, підсїв до них, і вони незабаром розбалакалися, переходячи з теми на тему. Двері між Володимировим і професоровим покоїками були зачиняні. Та не зминуло й десять мінут, як до Володимирових вух долинув через порожню й темну професорову горницю сріблястий Аполлонів сьміх з тої третьої кімнати, де жили обидва брати́; потім почулося тільки тихе, плавке джуркотїннє професорового голосу: він, очевидячки, оповідав братам щось цїкаве і щось довге, — і спати Лаговському, очевидячки, ще не хтїлося. Чого ж, коли Володимир кликав його посидїти коло себе, то він одмовився?!

До Володимирової душі раптом влилася різька, отруєна течійка ворожнечі проти Лаговського. Досї бувало так, що на всї Володимирові капрісні вибрики та бутади Лаговський тільки лагідно осьміхався та казав Володимирові, що він сам на себе клепле Бо'зна що; а от, цїм разом

такий контраст! Цїм разом професор велично засудив його і навіть балакати з ним більше не схотїв, а пішов собі шукати достойної компанії в його братів!... Володимира взяла досада, нáщо взагалї він роскривав себе перед Лаговським: „Дуже треба росперізувати свою душу перед першою-ліпшою чужою людиною!“ — їдовито подумав собі він. З цього моменту Лаговський став для нього не менч антіпатічною особою, нїж його рідні брати — Аполлон та Константин.

XII.

Молоді люди, як вернулись учора додому дуже пізно, то не встигли ще довідатися, що тим часом, як вони вчора вдома не сидїли, отодї-само вчора знов приїхала до Андропулів Зоя. Її вони не бачили вже буде тому більше, нїж два тижнї. Звістка про її приїзд могла б бути для них цїкавою новиною.

Інтересна „трапезунтська вдовичка“, відколи Шмідти оселилися в Андропулів, була вже сталася справдї інтересною для всїх, — от тільки, що швидко одїхала. А то навіть Володимир дуже дружелюбно до неї був усьміхався та силувався розмовитись із нею і сказати їй якийсь комплїмент або жарт; бо вона не показувала, що, мов, надає його братам перевагу над ним, і однаково сїмпатічно одповідала Володимирові привітним осьміхом і французькою калїченою мовою, — однаково як йому, так і його братам. Тільки ж, як Зоя по французьки лепетала сама зле, а розуміла французьку мову ще гірше, нїж говорила нею, то розмови між нею й пожильцями могли бувати хіба дуже первісні та лаконїчні. Спробувала вона ..... се незадовго перед своїм виїздом ..... заявити їм, що новогрецька мова, кажуть, не дуже

далеко одійшла од старої грецької, — то може б чи не лекше було їм порозумітися по-грецьки? На жаль, усї Шмідти, хоч цілих вісім год трубили в гімназії грецьку мову і писали що тижня в гімназії extemporalia, могли тепер згадати собі самісінькі такі слова́, як „військо“, „похід“, „виступати“ та „начальник“, і пам'ятали, що Еллїни із своїм ватажком Ксенофонтом *ἐντεῦθεν ἐπορεύθησαν σταθμούς δύο παρασάγγας δέκα*, — ну, а с таким рясним словарним засобом вести ґалантну кавалерську розмову з дамами — не так-то воно й легко. Константин, студент-філолог, знав старих грецьких слів трохи більше; але й котрі він знав слова́, то і ті не дуже надавалися до сучасної грецької розмови, бо були надто архаїчні. Якось він у ранцї, виходячи з дому і побачивши „трапезунтську вдовичку“ під пальмами коло фонтану, захтїв був увічливо сказати їй: „вітаю вас“; одваживши поклін, він вимовив: *σὰς ἀσπάζομαι*“; в своїй старанности, сказав він це реченнє навіть не все по старо-давньому, бо не „*ὑμᾶς*“, але по новому „*σάς*“, — аби вдовичка лекше зрозуміла. Отже ж вона, як почула се „*ἀσπάζομαι*“, то швидче затуливши лице руками, втїкла до хати; потім, як спитали Шмідти в „яралїста“, щó воно таке буде по-новогрецькому: „*ἀσπάζομαι*“, то „яралїст“ зареготався, а перекладу не дав... То так навіть філологові - Константинові не щастило на розмову з Зоєю; а Володимирові та Аполлонові — й поготів... Ще важче було, нїж зліпити самому грецьке реченнє, зрозуміти, щó хоче сказати по грецьки Зоя. Бо от, знов таки незадовго перед Зоїним виїздом із Туапса, коли до того самого філолога - Константина і знов коло того самого фонтана під пальмами вдалася була вона одного разу з запитом:

— Туркіка́ вонво́нйа се́лїс? —

то він, хоч і бачив, що вона держить на колїнах коробочку з рахат-лукумом і ще з якимись східнїми ласощами, не міг того доміркуватися, що вона питається в нього, чи не хоче він турецьких цукериків: „*Τουρκικὰ βουβόνια θέλεις?*“ Зрештою, отсе „туркіка́ вонвóнйа céлïс“ так сподобалося пустотливому ухові Константина, що він, чи було того колись треба, чи не треба, раз-у-раз по скількись разів на день питавсь у вдовички проходячи проз неї: „Туркіка́ вонвóнйа céлïс?“, а що він робив при тім дуже поважно-гумористичну міну, то трапезунтська вдовичка ростиналася, аж заливалася сьміхом.

Найчастїйше, коли Шмідти хтїли сказати Зої якийсь дотеп чи комплїмент, вони вдавалися були за підмогою до Лаговського; тодї він, хоч узагалї через свою несьміливість держався осторонь, виступав на сцену і по татарськи переказував трапезунтській вдовичцї те, що було треба. Під такі хвилини він почував себе якось дуже любо, і в душу його, як дивився він на гарні очі та аксамітні вії Зоїні, находило якесь ніжне прихилле до неї; потім, виконавши свою міссію і переложивши чужі слова, він знов усувавсь на бік.

Од себе особисто, з власної ініціятїви, Лаговський нїколи не сказав Зої жадного жарту, жадного комплїменту, коли не лїчити одного випадку, — мабуть чи не за день перед тим, як Зоя була одйіхала з Туапса. Лаговському довелося тодї бути перед Зоєю товмачем Аполлоновим. Було се так. Трапезунтська вдовичка, як звичайно, сидїла була в холодку коло фонтана під пальмами і, серед „солодкого нїчогонероблення“, серед „dolce far niente“, дивилася в далечінь на море; хто мав вийти з хати, мусїв неодмінно перейти проз неї. Аполлон, виходячи з господи разом із Лаговським, держав у руках квітку з рожі, ще доволї сьвіжу й гарну, хоч і вчо-

рашню. — „Ви б мінї не подарували ту квітку?“ — весело крикнула до нього Зоя по-турецьки. Лаговський переложив Аполлонові її прохання. — „Скажіть, що нехай візьме“, — оддав йому Аполлон квітку, — „але мінї сором давати їй прив'ялу рожу, коли вона сама — сьвіжа, цьвітуча рожа“. Професор узяв з Аполлонових рук квітку, але, доручаючи Зої, не переложив їй Аполлонового комплїменту дословно; натомість, згадавши слова́ з турецької пісьнї, тихо вимовив: „Візьміть, він вам дає і хтів би до того сказати, що ви сами квітка; дак не сьміє того сказати, бо не дурно ж у пісьнї сьпівають:

Бен яриме́: „ґюль“ — демем:
Ґюлюн ӧмрю аз олур.

— Не скажу я тому, кого люблю: „Ти — квітка“, бо квітцї жити не довго. — „Але ж ваш приятель турецьких пісень не знає!“ — стрепенулася Зоя і пильно подивилася на професора, що од нього особисто досї вона анї комплїментів і нїчого такого ще не чула: — „Це вже ви од себе кажете, а не од нього?“... Професор відчув, що він під тим поглядом аж паленіє, але вдав, що нїби не розібрав її питання, нїчого на те їй не одмовив тай пішов з Аполлоном своєю дорогою. — „Що вона вам сказала?“ — спитав Аполлон. — „Сказала, що дякує вам“, — коротко одвітив він, не розуміючи, навіщо він говорить неправду. Та за дві хвилинї він забув про трапезунтську вдовичку, а якби хтось йому був сказав, що він нею цікавиться, він зовсім щиро хіба б розсьміявся.

Потім Зої не стало видко в Туапсї, і її ролю для Шмідтів замінили Backfische, аж поки не довели до вчорашньої біди. І от учора знов приїхала Зоя.

Перший, хто про це сьогоднї довідався, був професор, бо вставав ранїйш од своїх молодих

приятелїв; та він же звичайно їх і будив. Устав він, одягся і хтїв був піти їх побудити, коли поглянув на годинник і побачив, що іще не пора. Він вийшов з хати, щоб піти на часинку до моря, коли це на велику собі несподїванку побачив трапезунтську вдовичку, що сидїла, як і колись, на свойому поетичному місьцї: в холодку під пальмами коло фонтану. По такім довгім небаченню професорові не випадало вклонитися тілько головою здалека, — через те він підійшов до фонтану і поздоровкався з Зоєю за руку.

— Ну, я́к вам тут без мене велося? — жваво спитала вона, своєю завсїдньою, сьмішливою маньєрою.

— Спасибі... Жили собі підскокуючи та жартуючи... Ваші небоги — такі самі веселі, як і ви.... — осьміхаючись одмовив професор тай згадав учорашнїй жарт Backfisch-ів:... — Тільки, боюся, що вчора вони розжартувалися, мабуть, собі не на радість... — додав він і коротко росказав Зої усе, щ́о скоїлося, прохаючи, щоб вона перестерегла дївчаток, аби ще вся справа до їх матері не дійшла.

— Нї, до матері не треба доводити, не треба! — запротестувала трапезунтська вдовичка: — та вони вже й не робитимуть того вдруге, бо тепер мене побояться. А пана Володимира я сама, сама попрохаю, щоб не сердився... Він для мене, мабуть, буде більше ввічливий, нїж ви... кинула вона весело.

— Де це ви їздили? — перебив професор, вдаючи, нїби не чув остатнього закиду.

— В Ла́заревське... Не знаєте такого містечка? Черкеси звали його Псезуапе́, — то може та́к знаєте?... Це півсотнї верстов буде звідси од Туапса... Тожсамо коло моря..., туди к Сочі... Наших греків там чимало...

— Що ж ви там робили? веселилися?

— Ат! великих веселощів можна сподіватися з товариства наших греків, що про самісіньку торговлю й думають і балакають?.. До того ж: які втіхи можуть бути в Лазаревському, коли воно — швидче село, а не містечко? В Туапсї — тай то з нудьги можна вмерти!...

— Се, певне, тому, що по-російськи ви не говорите; а то, будь-що-будь, знайшлася б і в Туапсї якась більше чи менче інтересна публїка... ну, хоч би серед чиновників. чи що.. чи взагалї серед тутешньої інтеллїґенції... — Так міркував професор, але Зоя вже його перебила.

— Не говорю по-російськи?... Але ж я дуже хтїла б вивчитися, — та од кого?... Самій не можна, бо важко... Тай книжки нїде такої тут не знайдеш: тут ж й книгарень нема...

— А ви б сказали, щоб вас повчив... той... — Професор хтїв був уже вимовити: „яралїст“, як вимовляла й мадам Андропулова, але побоявся, щоб те слово Зоя не взяла за глум:... — Нехай би вас повчив... той... я́к його!... Георгій! — насилу згадав він „яралїстове“ ім'я.

— Сказали про кого! Одно — що Георгій здебільша цїлий день у крамниці, бо батько сказав, щоб він йому, як приїздить із Катеринодарської школи на лїто додому, пособляв торгувати; а друге — це такий хлопчина - грубіян! нїколи мінї жадної догоди не зробить!...

Вона спинилася.

— А от хіба! — радісно згукнула вона, кокетливо поглянувши на професора; — Може б в и́ схотїли мене навчити?... Окрім вас нема до кого й удатися... Ну, може б, годинку на день... зо мною — старою бабусею...

І вона проникливо й знов кокетливо подивилася на професора. Професор чув, що в нього, мабуть, червонїє корінне кожного волоса на голові.

Та він і сам не знав, чого він соромиться. Конфузячись, він згодився вволити Зоїну волю. Поклали, що займатимуться російською мовою щодня годину, перед вечірньою прохідкою. Як на те, у професора був у чемодані підручник російської мови для татар.

Час був вертати до себе. Професор привітно кивнув до Зої головою і, осьміхаючись, увійшов до Володимирової кімнати, щоб процедуру щоденного будіння почати з Володимира.

Молодих Шмідтів побудити бувало не легко, а надто Володимира, що ніколи не хтів прокида́тися. Знаючи це за собою, Володимир давно вже, із своїм грубим юмором, який професорові, зрештою, тоді дуже сподобався, прохав його раз на завсіди: „Ви мене будіть, будіть тай будіть, не вважаючи на ніщо... Може бути, що я с-просоння зачну лаятися і посилати того, хто будить мене, в усякі далекі й близькі місця... — а ви не вважайте, тай будіть!... Може бути, що я с-просоння схоплю чобіт і швиргону в вас, — а ви не вважайте тай будіть!... Може бути, що я кину в вас оцім мідним підсьвічником і провалю вам голову, — а ви таки не вважайте тай будіть, аж доки я зовсім не підведуся на ліжку та не запалю папіроску... Тó вже буде знак, що я зовсім прокинувся... В крайнім разі можете на мене вилляти трошки холодної води“... Делікатні Аполлон і Константин отак грубо воюватись не обіцялися, але застерігали, що з ними буде інакша трудність: їм не можна в ранці вірити. І справді, коли хто приходив їх будити, — вони, прокинувшись, починали його с-просоння серіозно впевнювати, що вони, буцім-то, прохали його розбудити їх не сьогодні, але взавтра, і що він помилився; на доказ щирої правди своїх завірень вони навіть давали йому слово чести, тай знов засинали.

Хоч досї Володимир нї разу ще не шпурнув у професора анї чоботом, анї ліхтарем, той будь-що-будь мав завсїди з ним чималеньку мороку, доки всьпівав збудити його. Так було й сьогоднї. Всунувши Володимирові нарештї в рот цигарку, сам запаливши йому сїрник і діждавшись, щоб він потяг дим в себе, професор пішов-побудив Аполлона з Константином і знов вернув до Володимира, щоб пересьвідчитися, чи встає вже він. Жадного сьлїду с того нелюбого враження, яке він дістав був од Володимира вчора, в Лаговському сьогоднї вже не зоставалося. Не можна було того самого сказати про Володимира: в нього на днї душі лихий осадок проти професора залїг добре; тільки він того не виявляв. і розмова поміж ним і Лаговським повелася сьогоднї так само спокійно, як і колись.

Кинувши Володимирови, який лежучи курив, скількись незначних уваг про гарну сьогоднїшню днину, Лаговський далї сповістив його, що трапезунтська вдовичка обіцялася подбати, щоб дївчата не чинили нїкому жадних пустот.

— Трапезунтська вдовичка?! — втїшно спитав Володимир, який до неї відносився прихильно. — То вона приїхала?

— Приїхала й житиме тут довго... Навіть російську мову хоче вивчити... Прохала мене, щоб я був її вчителем...

— Прохала вас?!.. От дак так!... Дивіть на нього: смирненький, плохенький, нїби-то закопався в науку та ховається од дам, а тим часом дамські серця заполонює!... Ох, чому я не знаю турецької мови, щоб одбити в вас вашу вченицю!...

— Покиньте се глузування, Володимире, — прохав Лаговський, вже й не радий, що похвалився йому.

— Тільки ж стережіться — учений пане професоре! — шуткував Володимир, напускаючи

на себе тон зловіщого пророка: — Utinam falsus vates sim, але мінї здається що ви в своїй учениці закохаетеся!.. Пильнуйте добре свого серденька!...

— Та ви вже й зараз закохані! — почувся через розчиняні двері жартовливий голос Аполлона з його сьвітлиці. — Хіба це не видко з того радісного тону, яким ви сповістили Володимира про своє щасте?

— Ат! — безнадійно махнув рукою професор:... — Глузуйте!... Ну, та ви собі одягайтесь самі, а я піду каву пити.

Вийшов і покинув реготунів.

XIII.

Відколи розпочалися в професора щоденні лекції російської мови з Зоєю, вона, тая „трапезунтська вдовичка“, значно поінтереснїйшала і для всїх Шмідтів, бо тепер було їм навіть більше приключок, щоб і між собою балакати про неї. Лаговський, примірои, дуже хвалив її усьпіхи і охоче про них балакав. Тай до неї безпосередно вдаватися доводилося їм тепер частїйше, ну от хочби тодї, як Шмідти юрмою входили до вітальнї Андропулів, щоб сказати професорові (а лекція одбувалася саме там, у вітальнї), що всї йдуть уже на прохідку, — то чи не час би йому скінчити свою лекцію з Зоєю? З Лаговського не переставали дрочитися, що він, мовляв, закохався в трапезунтській вдовицї по самі вуха; він с того дрочіння тільки сьміявся, але одно було таки правда: лекція з Зоєю зробилася для нього дуже важною точкою його щоденного життя; вже зранку, навіть серед пильних своїх учених занять, він, з якоюсь несьвідомою нетерплячкою, аж дочекатися не міг, чи скоро надійде четверта година,

— бо тодї він ішов на лекцію до Зої. Одбувалися заняття спокійно, дїловито, трохи чи не геть без усяких сторонніх балачок; але для Лаговського було й у тім щось любе.

Із Шмідтів, — а вони надскокували коло Зої всї охоче, — найбільше цікавився гарною вченицею Лаговського молодий Константин. Він так пильно роспитував було в Лаговського про всякі подробицї кожної лекції, що той починав підозрівати, чи не закохавсь у нїй Константин на правду. Лаговському здавалося, що й сама трапезунтська вдовичка більше дивиться на Константина, нїж на кого инчого. А один раз у Лаговського не зісталося вже жадних сумнївів, що його здогад — справедливий. Було се як раз на прикінцї їхньої лекції. Тихим, рівним, щиро-професорським безстрастним тоном силувався Лаговський виясните перед Зоєю одно важне граматичне питаннє; взявши за підставу турецькі глагольні форми: „алы́рым" і „аладжа́уым" він силувався виясните, яка єсть одміна між російськими „братиму" і „візьму". Але що згадані турецькі форми самі собою дуже збивчиві та невиразні, то й російських форм Зоя од Лаговського не зрозуміла, і на її обличчю майнула навіть легенька кисла мина, що виявляла скуку чи втому. Саме тодї розчинилися двері і, як стій, вбіг жвавий Константин, щоб забрати Лаговського й потягти на спільну прохідку. Маленька собачка, що була лежала тут коло Зої та куняла, з несподіванки прокинулася; спершу вона одскочила, потім метнулась до Константина тай задзявкала на нього з усії моці, намагаючись при тім схопити його за ногу й укусити.

— Цить! — тупнув на неї Константин. Собачка задзявкала ще гірше, ще тонкійшим гавканнєм. Зручним рухом Константин уловив її за спину. Вона бурхалася, звивалася та все дзявкотїла,

а Константин побідоносно підніс свій „голосний“ трофей до Зої і, ґалантно по-лицарському роскланявшись, він запрезентував їй собачку з таким елеґантним жестом, наче Зоя була його „дама серця“, а він подавав її букет або розкішну бонбоньєрку із смачними цукерками...; на жаль тільки, він мусїв держати й простягати непокірну, гавкаючу собачку хвостиком наперед, а не головою, а це вже виходило не зовсїм естетично. Презентуючи Зої таким способом собачку, Констан-стантин церемонно вимовив те грецьке реченнє, яке скрізь пхав перед Зоєю чи до речі, чи не до речі:

»Τουρκικὰ βουβόνια θέλεις?»...

Чи тому, що вся сцена була справдї грубовато-комічна, чи тому, що в грецькій Зоїній крові лежало вроджене презирство й огида до турків, тільки ж вона зареготалася з Константинових слів так сильно, що здавалося, наче її істеріка вхопила. Контраст їз тим нудьгуватим обличчем, яке в неї було на лекції, був для Лаговського дуже різький. Далї вона вдарила пустотливого студента по руцї, аж він упустив собачку на землю Їхнї погляди бистро зустрілися, і Лаговському побачилося, що і в Константина і в Зої в очах засьвітилося обопільне кохання. Якесь болюче почуття, наче заздрість, шпорнуло на один момент професорову душу, та зараз же й заспокоїлося.

На прохідцї з Шмідтами він був уже зовсїм спокійний, привітно балакав з усїма, а коли в голову приходили якісь думки про Константина та Зою, то це були думки мирні й іділлїчні. Йому марилося, що Константин оженився з Зоєю, що в них єсть дїти, і що й тії дїти й Константин і Зоя — всї дуже люблять його, свого давнього знайомого, доброго дядька і вірного приятеля сїмйї.

XIV.

Коли вже й досі на лекціях із Зоєю професор не дозволяв собі жадного злишнього слова, то відтепер увесь тон його мови зробився вкрай академічним, обиєктивним до що-найвищої міри. З його лагідного, але німого й безстрастного обличча — думалось йому — Зоя ніколи вже не зможе відтепер упізнати, що вона якийсь час була для нього хоч трохи інтереснійша, ніж зараз. Та тепер, знов, вона навіть м у с і л а статися для нього не інтересною: адже він мав тепер зовсім тверде пересьвідченнє, що сам він для неї не цікавий, бо вона прихильна до Константина. Через те не випадало й виявляти перед нею якусь особливійшу прихильність.

Та Лаговський помилявся про Зою с Константином. Ніяких таких спільних сімпатій з Константином у Зої не було. Навпаки, саме отепер найбільше її зацікавив не хто, як професор; бо тим часом, як усі Шмідти люб'язно надскакували та впадали коло неї, професор мовчав, і теє мовчаннє Зою з кожним днем дратувало більше й більше. На всі її забалакування серед лекцій професор одповідав дуже коротко й діловито, хоч і ввічливо, і зручно переводив розмову на граматику, та все бідкався, що часу в них мало, а лекція затого кінчиться.

Дійшли вони в своїй граматиці до оддїлу особистих містойменників, і не можна було перекладати дальших практичних діалогів, доки Зоя не навчиться без помилок склоняти: „меня, тебя, себя, мнѣ, тебѣ“ і т. д. Професор сказав їй, щоб вона вивчила склонення не сама з книжки, а туттаки на лекції при ньому, під його проводом і контролем, тай терпеливо поправляв її, коли вона російську форму „тебя“, що повинна вимовлятись „тьебьа“, вимовляла або „тйебйа́“, або „тїба́“.

— Т-е-б-я, — поволї сказав він.

— Т-йе-бйа́.... — нї! тїба́... — силувалася проказати Зоя... — Ат!... — скрикнула вона нарештї з жалісливим комізмом: — та яка ж вона важка російська вимова!...

— А от же вивчитись її треба, — з поблажливим, тільки дуже легесеньким і зовсїм олїмпійським осьміхом сказав професор, — бо саме оця падежна форма од „ты“ занадто часто вживається в живій розмові. Адже „тебя́“ — це буде й genitivus і accusativus; це буде й турецьке „сені́н“, і турецьке „сені“... Наприклад „сені́н ічюн“ — „для тебя“, „сені́ севе́рім“ — „люблю тебя“.

— „Льублїйу́ тїба́“... — задумчиво сказала за ним Зоя... — „Льублїйу́ тїба́“... — знов вимовила вона.

— „Люблю́ тебя́“ — терпеливо поправив професор: — Це вимовляється в два склади, а не в три: „люблю́“, а не „люблїю́“...

Зоя того наче й не чула.

— „Льублїйу́ тїба́! льублїйу́!!“ — як стій розсьміялася вона, наче щось пригадала, і, одкинувши книжку, сьміливо зачала дивитися професорові в вічі: — „Льублїйу́!!!“ — каприсно тупнула вона ногою, ще раз мовчки на нього подивившися.

Під її оксамітним, хоч і надто сьміленьким для дами поглядом професор почув, що він навіть не червонїє, а блїднїє.

— Ну, тепер візьмімося й за діалоги, — сказав він, стараючись не виявляти свого заклопотання.

— Але ж „льублїйу́ тїба́!“, — уперто й з натиском сказала знов те саме Зоя.

Професор був нї в сих, нї в тих.

— Ну, коли хочеш, і по-турецьки скажу: Бен сені́ севе́рім...

Лаговський не міг нічого второпати: де тут кінчається граматика, де починається жарт! а вже ж подумати, щоб Зоя могла йому говорити оце серіозно, а не на жарт, сього він навіть і на думку не припускав. В усякім разї цей жарт нервував його. Він сперся на ліктї і затулив облич че руками.

— Чуєш, по-турецькому кажу, а не по московському і не по арабському: я люблю тебе, бо ти мене любиш іще більше, — сказала Зоя трохи поважнїйш, але все ще весело.

Лаговський не вірив і мав на те свої рацiї. Що правда: коли б він, наприклад, Константинові, або комусь із европейцїв, був дословно переложив те турецьке Зоїне реченнє: „люблю тебе“, то европеєць міг би хіба здивуватися, чого це професор не хоче іще вірити своїй дамі: адже слово „ти“, „тебе“ вказують для европейця на інтімність. Та дїло в тім, що Лаговський і Зоя, говорячи досї по турецьки, були таким способом між собою на „ти“ вже давно, з найпершого дня своєї зустрічі; ба в турецькій розмові вони й не могли говорити інакше, як на „ти“, бо анатолїйські турки й греки не кажуть до єдиної людини „ви“ (сїз), тільки „ти“ (сен). Таке саме „ти“ Зоя казала турецькою мовою і до всїх молодих Шмідтів, тільки що Лаговський, одбуваючи ролю товмача, мусїв перекладати її турецьке „ти“ через російське „вы“. Дак очевидячки й тепер ота завсїдня Зоїна балачка на „ти“ не могла ще йому нїчогісїнько собою виявити; і він, держачи обличчя затулене, не розумів, як він має приймати остатнї Зоїнї слова.

— Невже ж ти мене не любиш? — смутно прошептала Зоя, міняючи тон.

Професор одтулив обличчя і підвів очі. Зоя знов осьміхалася й ласкала його своїм чарівним

поглядом. Лаговський притяг до себе її руку і міцно поцілував.

Та десь зарипіли двері в однім із сусідніх покоїв, і зачулося тупотїння. То йшли Константин з Аполлоном. Професор швидче випустив руку своєї вчениці і споважнів. Зоя перестріла їх, як і завсїди, жартом:

— А оце я сьогоднї допиталася в пана Андрія, — калїченою французчиною силувалася виговоритись вона: — Питала, чому мене ненавидить... Сказав, що любитиме.

І вона зареготалася, так само, як і Шмідти.

— Вона зо мною шуткувала, а не щиро казала! — подумав „пан Андрій“; — а я вже був повірив!...—Але, маючи вийти з покою, він на момент оглянувсь і підхопив бистрий погляд Зоїн, кинутий наздогін йому. В тім поглядї прочитав він тужливу ласку.

-- „Любить!“ — подумав він виходячи, і ніжна радість розлилася по всїй його істотї.

XV.

Через свою природну несьміливість супроти жіноцтва професор, однак, знов не довго міг вірити, щоб Зоя його полюбила. Ще того самого вечора на прохідцї він покинув про се думку. І відбулася в ньому ся переміна зовсїм легко.

Він із усїма трома молодшими Шмідтами одійшли були од Туапса далеченько, аж на Кадошський маяк, і стомлені з ходїння порокладалися там на спочинок коло моря. Саме тодї зійшов молодик і кинув блїде, фантастичне сьвітло на їхню сидячу чи півлежачу группу, що згуртувалася на високій прибережній скелї. Під тим чарівним місячним сьвітлом професор задивився на своїх молодих приятелїв, тай нїколи вони не

здавалися йому такі прекрасні на вроду, як оце тепер; навіть Володимир — і той виглядав ефектно, — в усякім разї елеґантно, чого професор не зважився б був сказати про свій власний ростріпаний одяг. А Аполлон з Константином дивилися красавцями просто надземними, поетично-етерними, або принаймнї середньо-віковими лицарями.

— Нї! — сказав собі Лаговський на думці: — Це сьвідчило б дуже зле про Зоїн смак, коли б вона, маючи перед очима отаких чудових, поетичних та ще й блискуче талановитих хлопців, спинила свою увагу на моїй хоровитій, непоказній, сїренькій і скромній фіґурці!... Попросту, вона бачить, що вони всї до мене прихильні, то й сама милосердно зглянулася на мене: захтїла дружелюбно зашуткувати, аби я на неї вовком не дивив, як досї... А я вже Бо'зна що посьмів був собі з того жарту виснувати, — трубадуром або хоч Абеляром себе возмнив, а її Елоїзою!...

Се подумавши, він з полекшеним серцем осьміхнувся, наче тягар який з себе звалив. Правда, Зоїн образ та її солодке: „по турецьки кажу, що люблю тебе“ — раз-у-раз не переставали знов виринати в його пам'ятї, під цїм чарівним місячним сьвітлом; і той привид був йому любим, і теє „люблю тебе“ бренїло в вухах, як небесна музика. Тільки ж усе те було дуже далеким од яких-небудь амурних іллюзій і не викликало в душі Лаговського жадних особистих бажань.

— Зоя шуткувала, — думалося йому, — Зоя тільки пустувала. Але ж пустувала вона сердечно й миленько, без злости й без глуму, і тая пустотниця є взагалї чудова і дуже сімпатична людина. — Строїти собі з тих пустот якісь надії — думав він — було б мінї й сьмішно й нерозумно: доволї й того, що і мінї, нехай і через свою прихильність до Шмідтів, Зоя кидає хоч

одробинку прихильности... Ну, що ж! Одробинку,... — а більш і не треба! Бо й за тую одробину Зоїної ласки він готовий одтепер чинити для Зої всяку служ́бу, яку тільки вона загадає.

І Лаговський і Шмідти пiвлежали на скелях мовчки, без розмови. А чим більше сутеніло, тим виразнійшим і яснійшим ставало місячне сьвітло, тим рельєфнійше вирізувалися прекрасні, мов виточені з мармуру, германські профілї Аполлона й Константина; і тим виразнійше почував професор, я́к далеко йому, засохлому книжному черваковi, рівнятися до них.

— Дорогі мої друзї!! — з любов'ю думав він, радіючи, що не чує в собі жадної заздрости проти них: — Дорогі мої!! — аж прошепотїв він.

— Що ви шепочете, наче волхвуєте, Андрію Йвановичу? — спитав Володимир.

— Шепочу собі, я́к люблю я всю вашу сім'ю, — попросту, без вимушеної манїрности, одмовив професор і, присунувшись близче до Володимира погладив його по голові, як дорогого свого молодшого брата. Потім пересунувся до Аполлона з Константином і так само поласкав їх, а Константина навіть обійняв І коли б хтось спитав його під ту хвилину, кого він більше любить: чи цїх хлопцїв, побратимів своїх, чи Зою? — то він не вагаючись міг би одказати, що — або всїх однаково, або Константина навіть більше.

З таким самим пересьвідченнєм він і взавтра пішов на лекцію і не зважився Зої анї слівцем нагадати про те, що балакалося на їхнїй лекції вчора. Привітний, наскрізь прихильний, він держав себе однак дуже обережно й делікатно, і жадним словом не вийшов поза межі своєї лекції. В серце здивованої й ображеної Зої набігла пекуча досада, та вона гордо тую досаду затаїла і силувалася держати себе перед Лаговським тільки доброю, покірною вченицею.

Одійшла лекція. Ніхто із Шмідтів іще не заходив за Лаговським. Він сам підвівся, щоб попрощатися з Зоєю, і єдина вільність, яку він собі дозволив, була тая, що він поцїлував їй руку: досї він цього не робив. Зоїна рука затремтїла, — затремтїли й його губи, як він цїлував руку. Обидва це запримітили; Зоя однак нїчого не сказала. Лаговський пішов.

І на другий і на третїй і на четвертий день лекція одбувалася тим самим, повним, ученим порядком, без одбігання од речі на-бік, с тією хіба одміною, що Зоя, наче нїчого й не бувало, взяла-покинула невластиву їй поважність, і знов почала весело сьміятися до Лаговського та щебетливо шуткувати, як і колись.

— А признайтеся таки, що ви мене любите? — кинула вона йому на прощаннє в остатнїй із цїх чотирох днїв, та й так безжурно засьміялася, що для професора цїм разом умисний жарт її був більше, ніж очевидний: ніяких зарозумілих іллюзій такий жарт і такий тон вже ж не міг збудити анї в ньому і в нікому. Тому-то професор, замість відповіди, поцїлував щиро й безбоязко, по-братерському, Зоїну руку, яка до того й не тремтїла: Зоя держалася спокійно. Тільки ж через свою вдану спокійність і через досаду, яка в Зої ще трохи таїлася, Зоя не помітила однієї речі, що була б підлестила її жіночу самолюбивість: професор, ідучи од неї, аж сияв своїм обличчям тай — се їй видко було б — опинився мало не на сьомому небі. Бо йому більше нічого й не треба було, як тільки те, щоб їхнї відносини з Зоєю налагодилися більше-менче по давньому, себ-то, щоб він сьмів спокійно, здалека обожати Зою, а вона щоб на те не сердилася і дозволяла йому її обожати, а сама нехай би була дивилася на кого-завгодно: чи на Константина, чи на кого инчого, — байдуже!

Зовсім утихомирений, повний тихих, безтурботних радощів, Лаговський спробував написати вірші про своє, хоч безнадійне, та щасливе через його ідиллічність, кохання. Жадних путніх віршів, правда, не вийшло: писалося щось таке через лад наївне, що навіть маленькому школяреві сором булоб таке писати. Та щасливий настрій Лаговського через те не простиг. У вечері, в шкільній альтанці над морем, під промінням ясного молодика, він балакав із Шмідтами на всякі теми так сильно жваво і сипав такою безліччю гумористичних уваг, що всім це навіть кинулося в вічі. А як вернув він до себе в хату і, лігши в постіль, згадував усю сьогоднішню днину, то нічого окрім сьвідомости свого щастя не міг у собі розібрати: сім'я любих Шмідтів і божество-Зоя поспліталися в один суцільний образ, в одну спільну чудову китицю прекрасних і бездоганних людей, і всі ті люди ласкаво відносилися до нього, всі вони не тільки позволяли йому любити їх, але й самі платили прихиллям. Маючу таку щасливу сьвідомість, Лаговський аж раював, — він сьміливо міг сказати, що для нього більше вже немає на сьвіті ніяких бажань і, крізь сон, прошептав:

— „O Augenblick! verweile doch! du bist so schön!"...

Він не знав, що в той самий час Зоя, теж лежачи в постелі, роздумувала як-раз про нього — і роздумувала не дуже весело. Бо жартовлива трапезунтська вдовичка, хоч мусіла сьогодні на лекції остаточно і, так сказати, офіціяльно сконстатувати перед Лаговським, що недавній їхній мадрігальній розмові вона не надає жадної серіозної ваги, але зробила се не з доброї волі, і се гризло її... Правда, їй сьогодні пощастило замаскувати перед Лаговським свою ображену жіночу амбіцію; вона знала, що Лаговський од сьогодні

повинен думати, ніби їй байдуже до сердечних його почувань; він од сьогодні повинен думати, ніби вона охоче вважає натуральною і зовсім зрозумілою річчю той факт, що Лаговський у ній не закохався; ба їй, начеб то, й не треба його закохання. Виходило б таким побутом, що Зоїна жіноча самолюбивість може зоставатися спокійною: професор не має права іронїзувати з неї. Тільки ж направду Зоя чулася всї оті чотирі дни болюче ображеною в своїм кокетстві і не переставала міркувати про байдужність Лаговського. Так, байдужність!... Він зовсім до неї байдужний!... Бо того, що справдї творилося в душі Лаговського, Зоя не знала. Та колиб і знала, то второпати й розміркувати тих почувань вона була б не могла. А от, що закохані люди поводяться не так, як Лаговський, — оце вона розуміла. — „Нї, нї! він анї трошечки мене не кохає!“ — товкла вона собі після кожної лекції одну й ту саму прикру, образливу думку. Ба їй здавалося навіть, чи часом професор з неї не глузує. Так само і тепер, оце зараз, лежучи в пітьмі на постелї, Зоя обурювалася на непіддатливого свого вчителя. Вона згадувала остатнї його чотирі лекції — і вся амбіція покривдженої красунї-кокетки аж страждала з такої зневаги. Їй аж до божевілля бажалося тепер дати Лаговському добру научку: бажалося зробити так, щоб він упав перед нею на колїна і, цілуючи край її одежі, слізно благав в неї кохання, — а вона щоб гордо могла гнати його геть од себе і з висока сказати: „Нї! страждай, страждай!“ Але що на се не було надїї, то Зої хотїлося плакати.

— Яка я нещаслива! — думалося їй. — Усї, на кого я було погляну, млїли й пропадали, а він сьміє дражнитися!... Чи може очі мої ясні пригасли? чи чорні брови вилиняли? чи личко моє

змарніло?... Він мене анї трошечки не любить, а я — нещаслива!...

. . . .

— Який я щасливий, що можу вірно любити навіть того, хто мене не любить! — раював тим часом Лаговський.

XVI.

Старі Шмідти познайомилися з Туапсинським „городським головою“, і він їх запросив до себе в гостї на вечір, разом із синами й з професором. Молодим Шмідтам візїт до голови не здавався анї трохи цікавим, але що для властителїв Туапсинських „участків“ голова був дуже потрібна особа, то генерал рішуче сказав синам, щоб і вони йшли з ним і з матїррю в гостї. Поворкотївши трохи, — а Володимир — то й чималенько, — вони згодилися. Професора нїхто не силував, бо знали, що він у чужім неінтересним товаристві попросту мучиться.

Через той візїт щоденна надвечірня прогулька сімиї Шмідтів не могла відбутися. Зоставшися самотою, професор надумався тай пішов навідати художницю Петрову. Її участок був далеченько; а вона, відколи всї Шмідти позйіздилися, анї разу більше не заходила до них.

— От, милу несподїванку зробили мінї! — привітала його Петрова. — А я скількись разів про вас собі згадувала... Не раз бажалося розбалакатися з такою інтересною людиною... Недавно, знов, прийшла книжка журналу, де про вас — критика.

— Ну, — засьміявся професор: — коли вам цікаво було побачити „таку інтересну людину“, то треба було не полїнуватися та хоч разочок за цїле лїто навідати Шмідтів... Ба там ви побачили б

були цілу пригорщу далеко інтереснійших людин, ніж мене... Але справді, скажіть на милість: чого ви до наших не були заходили? Вони аж дивуються, що ви їх призабули.

— А чи знаєте ви, щб далї сталося з тим бідним, нещасливим учителем? — спиталася Петрова замість просто відповідати на його запит. — Може б хотіли послухати?

— Ах, ні! не кажіть нічого, не кажіть! — як стій затурбувався професор: — Коли це має бути щось проти сїмйі Шмідтів, то я й слухати не хочу... Вони прекрасні люди — це я дійсне знаю; сьвідомо нічого лихого нікому вони зробити не можуть — це я теж дуже добре знаю... Я їх незвичайно люблю... А що вони мене люблять як рідного, то я не можу... не то, що не хочу, але органічно не можу слухати що-небудь проти них...

Художниця іронічно скривила губу.

— Добре! нічого про вчителя не казатиму, — згодилася вона: — тільки ж у такім разї не одвічу й на ваше питаннє, чому я не заходила ввесь час до ваших Шмідтів... Або ні, одкажу загально: як ви органічно не можете слухати чогось проти своїх Шмідтів, так само й я органічно не мала охоти йти до їх... Опроче, їх сім'я ніколи мене не цікавила... Люди собі, як люди...

— Ну, це вже ні! — заспорився професор: — Шмідти не просто „люди собі, як люди!"... ...Вони. . вони...

Він слів не знаходив, щоб виснити свою думку. Художниця скількись хвилин не одповідала; потім повільно сказала, не без очевидної іронії:

— А в тім... Хоч і здавалося мінї, що знаю Шмідтів, як свої п'ять пучок, та мабуть я їх досї ще не розпізнала... Мабуть, це справдї якісь

екстраординарні та ідеальні люди, коли в них закохалася така людина, як ви...

— Чи не сором вам отак глузувати, Ганна Володимирівно? — докірливо сказав професор:... — Що воно має значити: „така людина, як ви“!... Тай здається, що ми помінялися ролями, — додав він весело, бажаючи перевести розмову на жарт: — Мав би я, кавалер, казати вам компліменти, та натомість чую їх од вас, од дами!

— З мене стара дївуля, то сьмію казати молодим паничам які хочу компліменти..., а надто, коли передо мною не кавалер, а поетичний професор-панночка... — зареготалася Петрова. — А свою увагу: „така людина, як ви“ я охоче поясьню, коли ви мінї скажете, куди ви поділи свою місячну платню, свої гроші за цей місяць...

І вона з усьмішкою чекала на його відповідь...

— В цьому Туапсї, здається, не можна в одному кутку плюнути, щоб у другому кутку зараз того не впізнали, — сухо одрізав Лаговський.

Дїло було в тім, що саме в той день, як пішов він на почту одібрати своє місячне „жалування“, переслане в Туапсе, він чогось із самісінького ранку чувся в дуже й дуже іділлїчному настрої: гарні відносини до Шмідтів, повна сердечна втїха, повна душевна рівновага, з якої він уже цїлий місяць не виходив, робили Лаговського таким щасливим, що йому аж молитися хтїлося. Одібрав він свої гроші з почти, пішов посидїти до моря і побачив, що в холодку сидять і сьнїдають з десятеро теслей та мулярів. Це були українцї і, очевидячки, недавно ще й приїхали сюди, в Туапсе, бо розмовляли всї не туапсинською мішаниною, а чистою українщиною. Одягнені вони були страшенно вбого, в якісь дранки, а сьнїдали самий хліб та часник. Лаговський витяг з кишенї свої гроші, що оце одержав був із почти, тай,

лишивши собі карбованців трийцятеро на прожиток, решту оддав тим людям і прохав, щоб нікому про це не плескали. Але один з тих теслїв робив тепер на участку в Петрової і росказав їй про цю подію.

Розмова, що розпочалася в професора́ з Петровою с цього дражливого поводу, була спершу професорові дуже не до серця. Тільки ж Петрова своїм художницьким тактом повела справу так делїкатно, що професор за скількись хвилин заспокоївся і забалакав з Петровою зовсїм щиро:

— Ви тільки з непорозуміння можете дивитися на такі мої вчинки, мов на добродїйство, — довірчиво казав він до художницї: — Ви забули євангельску приповість про тую вдовичину лепту, яка єдино може мати моральну цїну... Ат! уже бачу, що на мою згадку про християнство у вас на обличчї перебіг осьміх... Ну, то знайте: звичайного християнства з його трома богами та з попівством я й сам у загалї дуже не люблю; але ж наївні й правдиві євангельські притчі мінї силне подобаються. Особливо ж мінї здається незаперечимо-справедливою тая цїна, яку складає Йсус усяким що так звуться добродїйним жертвам: все, що подавали багатирі із свого багацтва, він назвав нїчим, бо ті великі гроші, що вони їх давали, не були їм потрібні; а от хіба вдовича вбога лепта була справжньою жертвою... Що ж до мене, то ви бачите, хто́ я та які в мене можуть бути потреби: з мене — вчений книжковий черв-робак, що не має дбати анї про гарну одїж, анї про инчі такі вигоди, бо ті вигоди однаково йому не потрібні й не тїшать його; а коли так, то гроші тож йому не потрібні. Ну, от я їх охоче й роздаю, бо сподіваюся, хоч таким механїчним способом, трохи загладити своє паразїтне істнїннє...

— Ваше істнїннє — паразїтне?! — зачудувалася Петрова: — Талановитий учений, талановитий поет — і... паразїтне істнїннє?

— А ви як думали? Все моє життя складається з того, що я насолоджуюся наукою та поезією та естетикою — тим часом, як другі без хлїба пропадають, а на мене працюють. Це не є трутневе життя?

— Ну, в такім разї й моє життя — паразїтне, - розсьміялася художниця; — тільки ж я його змінити не захочу. Правда, я нїколи не забуваю, що сучасний лад не справедливий... я з цїлого серця спочуваю і соціялїстам і инчим радікалам, ба навіть анархістам;... я й сама силуюся сїяти поміж усїми людьми, з ким зустрічаюся, лїберальні, визвільні думки,.. думки про то, що треба соціяльної революції... Але кинути живопись і естетику я й не можу й не хочу, бо це — моє покликаннє.

— Коли хочете од мене правду знати, то більше менче паразїт і ви, — не вагаючись і не церемонячись одказав професор: — Тільки ж у вас єсть супроти мене один козир, якого я не маю. Бо хоч ви через свою прівілєґійовану естетичну професію й сидите трутнем на шиї в тих бідних людей, яким нема жадного дїла до ваших естетичних художних творів, то ви рівночасно добре-таки цїкавитеся долею тих самих бідаків тай приносите, яку можете, свою ідейну і практичну працю проти сучасного несправедливого суспільного ладу... Ви хоч протестуєте... А я й того робити не можу!

— Чому?

— Бо я - жмут вимотаних нервів, жмут напружених струн, а не нормальна людина, як усї. Доки нїхто не шарпає того жмута струн, доти він лежить спокійно і нїкому не шкодить, і дісгармонії з нього не чути; а иноді навіть, наче

Еолова арфа, звучить він непоганими якимись аккордами, що нікому вух не ріжуть. Але нехайно мінї доведеться хоч легесенько схвилюватися, заколотитися, — вже я й лягаю слабий, вже мало-мало не вмираю!... Через те я й газет не сьмію читати: це мінї й лікарі заборонили; бо скоро прочитаєш про яку-небудь нову людську кривду та сильне обуришся — от уже й заслабнеш... А коли я слабий, то я й сам мучуся і другим людям прикрий стаю, є ким тільки маю відносини, бо стаю й каприсний і несправедливий до людей... а деякі з тих людей од мене навіть залежні, — приміром студенти...; — а вже ж марну й велику муку завдаю я тим, котрі пораються коло мене, щоб мене погоїти... Та се ще не все лихо, бо найважнїйша біда — от яка: скоро я заслаб і втратив душевну рівновагу, я вже і до жадної працї стаю нездатний,... — ну, а щó таке я без працї?! Чого я вартий без працї?!... Або розгляньте попереду, щó таке моя ...вибачайте... „праця“!...

Він спинився, тай швидко, ніби боючись, що художниця перебйе його мову, сам одказав собі:

— Моя „праця“ — се наука та естетичне писання... Вони, коли нікому й не йдуть на безпосередну користь, то принаймнї дають певну втїху невеличкій жміньцї людей — учених та естетиків. Нехай тих людей і не багато, та все ж, доки я працюю, доти я почуваю, що працюю не виключно для своєї особистої втїхи й спокою, ба ще й для втїхи других людей. Правда також, що ідея „втїха“ не те саме, що „безпосередна користь“: тільки ж обидві ідеї, робити „на втїху людям“ і „на користь людям“, мають між собою деяку спільність, і точну межу проміж ними прокласти не можна; через те я дозволяю собі більще-менче ідентіфікувати обидві ідеї. Ну, дак от: доки я працюю, доти я маю іллюзію, що комусь

моя праця здасться і буде, може, й користна... Покладімо навіть, шо скептіцїзм прожене мою іллюзію, буцїм з моєї працї приходить комусь дійсна користь, дак і тодї, я сьмітиму своїй совісті шепнути принаймнї от що: „Добре! моя праця йде тільки на втїху декому, а не справдї на користь. Ну, але той, хто декільком другим людям подає якусь утїху, чи то своєю наукою, чи естетикою, — той, в усякім разї, не належить до ворогів суспільности; бо він ще не робить сьвітові активної шкоди, хоч і не чинить активної - позїтивної користи“... Ну, дак от розумієте моє становище?... Тільки доти, доки я не ляжу вкрай слабий і вкрай розбитий, можу я мати оту потрібну для моєї совісти іллюзію, що моє трутневе істнїннє не є нїкому активно шкодливе... або, скажемо, не є надмірно шкодливе. Коли ж я, хоч би навіть з дуже благородного обурення, заслабну і стану нездатним до нїчого і зроблюся тягарем для других, то тодї вже й іллюзії в мене не може бути, бо я тодї на-віч бачу, що з мене стався для сьвіту вже активно-шкодливий паразїт і більш нїчого...

Він знов спинився тай широко втяг в себе повітря, щоб дихнути, бо грудям стало важко. Художниця все пильно слухала, то і тепер не перебивала йому, сподіваючися, що він поведе мову ще далї. Професор хвилину помовчав, а потім тихо й смутливо казав далї:

— А в тім, навіть тодї, коли я маю силу до найпильнїйшої працї, мене не може зовсім покинути проклята, влїзлива думка про те, що життя моє, яке тече далеко од полїтики і суспільного руху, завсїгди неодмінно мусить бути й а к т и в н о - шкодливим для громади... Громада страждає й стогне під ярмом деспотизму. Тому-то кожний учений або поет, що знаходить у собі силу щиро працювати при нашому деспотичному ладї, а не йде протестувати й боротися проти того ладу, він своєю совісною

працею просто осьвячує деспотизм та й скріпляє його. Бо хоч такий учений або поет сам мовчить і тихо собі працює оддалік од сьвіту, дак його ж мовчазна праця голосно ніби кричить перед цілим сьвітом: „Сучасний лад зовсім не поганий! Адже, дивіть, і наука і поезія і культурна праця бн як гарно розвиваються й процьвітають при сучасному ладї!“ Праця пассівних учених, поетів, художників — дуже велика підпора деспотизмові проти тих, хто бореться за волю... А бути не пассівним я, слабий, не можу...

Художниця вжахнулась:

— Але ж тодї й жити страшно, коли думати так, як думаєте ви! — скрикнула вона.

— Ну, а я докінчу вашу гадку тай виразно вимовлю те, чого ви не захтїли сами вимовити, — смутно осьміхаючись одказав професор. — Ви мали б сказати: „ну, то щоб не животїти на сьвітї шкодливим паразїтом, ти мусиш смерть собі заподїяти тай перервати своє непотрібне й шкідне істнїннє“... Що ж! я й про се думав не раз. Дак рука чогось не піднїмається проти себе .. Тай однаково: я вже сам собою помру незабаром... за два-три роки... ну, нехай за п'ять... Сам собою марний трутень із сьвіту зникне...

Він замовк. Петрова тож мовчала й про щось задумалася. Хоч професор обвинувачував і звав трутнем здебілша тільки собе, а для неї-художницї знаходив деякі виправдання, вона в душі не могла згодитися навіть з таким, уже необразливим для неї, формулюванням цього питання і не згоджувалася з самообвинуваченнєм Лаговського. Мовчки подивилася вона на блїду, хоч заразом інтересно-блїду, фіґуру того чоловіка, що недалечко стояв уже й од смерти, та мусів з безнадїйним спокоєм вважати цїле своє перебуте життя за паразїтізм. І згадувалися їй деякі його поезії, наведені в тій журнальній статтї про нього,

що вона недавнечко була прочитала: з тих поезій віяло на художницю тихою благородною елеґійностю, і пливла з них до її артистичного серця якась ніжна жаліслива чутливість. — Ні, такі люди не паразіти, — подумала собі Петрова; тільки ж вона не вимовила тієї своєї думки перед Лаговським, а лиш тихо сказала:

— Як мінї вас жалько!... Ви — такий чуткий на все... Скільки ж ви повинні мучитися!... Завсїгди аналїзуєте себе там, де другий і не поподумав би себе аналїзувати, — ну, і завсїгди страждаєте душею!...

— Ідеалїзуєте! — перебив її швидко професор: — Се тільки зараз, у розмові з вами, мінї стало так-о гірко! А звичайно жадних душевних мук і рефлексій у мене не буває, коли я можу працювати, себто коли я не буваю вкрай недужим. Ви не забувайте, що всяка праця, хоч і еґоістична, дає людинї великий душевний спокій і вдоволенне, дає вона велику осолоду й забуття. Одгородившись за лїкарським наказом од усяких болячок життєвих-суспільних, од усяких темних боків життя, од усякого життєвого бруду, я — хоч і слабий і пів-умерлий — залюбки працюю з-рана до вечора над любою мінї наукою. Захочу спочити, то спочивок знаходю собі в тім, що втїшаюся поетичним письменством та музикою, або сам пишу поезії. І ото ж тая поділеная з естетикою моя праця, як іде далеко од життєвих скорбот, „средь сладкихъ звуковъ и молитвъ“, то дає мінї-півмертвому таку велику осолоду, таку душевну гармонїю, якої запевне не має жаден із живих людей, котрі товчуться в вирі суспільного життя... Нї, нї! хоч у загалї я маю про себе тверду сьвідомість, що з мене — трутень, але звичайно серед працї я про те забуваю, і душа моя зістається спокійна... Чи ви розумієте тепер мою еґоістичну псїхологію під той час, як я роздаю

свої гроші бідним?... це я часто роблю... Не зовсім може розумієте?... Ну, дак уявіть собі таку картину: от сидїв я тихомирно в ученому кабінеті далеко од життєвого бруду, або ходив-тїшився гарною природою.., раював.. потім вийшов на биту дорогу, де бачу живий сьвіт; — аж гульк, передо мною стає на шляху нещасливе убожество, що бється як риба об кригу, аби заробити дрібну копійчину на хліб насущний... А в мене гроші єсть, і тих грошей мінї не треба, бо я й без них маю геть повне щастє із своєї трутневої працї; а зайвих потреб, які вимагали б росходів, у мене й немає. То я с потайним еґоїзмом і кажу собі тодї: „Хоч моє щастє й одбувається коштом тих-он убогих людей, тільки ж нехай нїхто не скаже, що з мене сріболюб. З тієї душевної гармонії й рівноваги, яка мінї дісталася через мою працю, я вже зовсім щасливий, — ну, то ті гроші, які мінї прийшли за любу для мене працю, себто за моє щастє, я оце охоче вертаю вбогому людові, що гірко робить на мене чорну роботу під той час, доки я витаю в блаженних емпіреях моєї научної та поетичної діяльности. Дивиж, моя совісте, — кажу собі: — адже, оддаючи цім бідакам свої гроші, я стаю тепер такий самий убогий, які вбогі — вони. Диви на се, моя совісте! диви — і лицемірно заспокійся. Адже бідна суспільно-покривджена верства простого люду мусить собі про мене сказати, що я — трохи добрійший і трохи лекший трутень, ніж бувають другі трутнї, — я трохи менчий дармоїд, нїж вичі пани“... Отак уговкуючи свою покладливу совість, я швидче оддаю біднякам ті гроші, яких мінї й не треба. От совість і заспокоюється трошки, і засинає в дрімотї; а я вертаю додому, щоб спокійнісінько бути й на далї паразітом убогої суспільности; та ще й почуваю себе немало виправданим... „Хитро, мудро і невеликим коштом“,

як каже возьний у Котляревського... Ну, то я́к же наректи мою псїхіку?... Хіба це не простїсінький еґоїзм?... Та що ж ви мовчите, як у рот води набрали, Ганно Володимирівно?!

— Я мовчу тому, що думаю, я́к гарно було б, колиб усї еґоїсти думали й робили так, як ви... Тільки ж, вибачайте мінї, я вашому щастю не дуже й вірю... На вашому дитячо-радісному обличчю скільки перебутої меланхолїї видко!

Професор задумався.

— Ваша правда..., — поволї протяг він. — Тепер я забувся про тую меланхолїю, але вона в мене єсть, або була. Тільки ж причина їй була не в тім, щоб я мучився думками про свій паразїтізм... Меланхолїя завсїгди находила на мене з самоти... і серце болїло не раз без видимої причини... Єсть у людини, мабуть, вроджена потреба, щоб до когось прив'язатися душею, і коли нема до кого, то душа заниває... Але тепер я й забув про те занивання. бо я — не сам, а маю цїлу сїм'ю, де мене люблять.

— Ви вірите, що тая ідїллїя довго тягтиметься, — сказала Петрова, не помічаючи, що вона одбігає од теми. Та професор і не хтїв уже вертати її до перерваної теми. — Ох, не вірте самому собі, — казала вона вже без іронїї: — в кожній приязнї єсть свій період сьвіжої, нової весни і гарячого лїта, а за ними — неминучий період слотливої осени й холодної зїми...

Лаговський недовірчиво слухав її, — нїби хтїв своїм мовчаннєм сказати: „Цього бути не може: я Шмідтів любитиму до віку, а вони мене“. Та нїчого того не вимовив, а натомість безжурно проказав вірш із Гейне:

— „Нехай мене взавтра ти й зрадиш,
Сьогоднї ж іще ти моя,
І тим-то в обіймах у тебе
Подвійно втїшаюся я...

Але з його безжурного тону в.дко було, що оцей Гейнів вірш виплив зовсім не з серця його, бо він сподівається вдержати своє щастє і сьогодні і взавтра і пісьля-взавтрього, і сподівається повік не дізнати жадної зіми для своєї приязні з Шмідтами.

Розмова таким способом зовсім одбігла од міркувань про особу Лаговського. Потроху темою стали всякі туапсинські враження; розмова доторкнулася тих греків - Андросулів, у яких жив Лаговський із молодими Шмідтами. Він оповідав про них Петровій з великою сімпатією, казав, що попереду вони йому самому були не подобалися, а тепер — дуже до вподоби.

— А спитаєте, чим вони викликають сімпатію до себе оті не дуже осьвічені греки? Може, вони прості, безпосередні діти природи, не зачеплені антіпатичною цївілїзаційною гнилизною? — оповідав він; — Дак ні, не те! Бо хоч не видко в них великої осьвіти, але рівночасно бачиш в них цілу безліч вродженої глибокої культурности, якої нема, наприклад, у завсїднїх сусїдів грецької нації — в турків та татар: бо і ті — дуже й дуже сімпатичні, але видко, що варвари. А греки?... Комерсанти, практикани, а заразом естетики, поети!... Давнійше я не хтів був згоджуватися з Володимиром Ростиславовичом, коли він казав, що нащадки тисячолїтньої культурної нації, серед усяких несприяючих обставин, серед повного занепаду, задержують у своїй крові дещо таке, що їх одрізняє вигідно й арістократично од простих варварів... Я спорився був проти нього, а отже потроху я з практики несьвідомо прийшов до такого самого пересьвідчення... Скільки поетичних вражінь викликують собою ті греки!... І їхня мова, хоч і змінилася вже супроти класічної старовини, завсїди ще нагадує античну еллїнську..., і їхні рухи дуже часто страх-які антично-плястичні еллїнські!..

і в їхньому побуті, поруч меркантільности, скільки єсть поезії!... А от як би ви побачили мою вченицю, коли вона сидить попід пальмами коло фонтану!... — і вона і вся картина аж проситься на полотно!... Артеміда та й годі!

— Може ви в ній закохалися? — зашуткувала художниця, — і тому вам усї греки поетичні?

— Ет!... комічно одмахнувся рукою професор: — попросту бачу поетичність, через те й кажу, що це — поезія... А ото ще, пам'ятаю, бачив я раз, як на горі сидїв один тутешнїй грек з фесом на голові... — дак сидїв він у такій мальовничій позї, і мав таке обличча, що мінї зараз нагадалися клефти і їх пісьнї, що инодї — лицарсько-гайдамацькі, а инодї — лицарсько-трубадурські... І я зовсїм легко вірю, що отой мій грек... а він простий крамарчук... потрапить складати такі самі гарні пісьнї, які є в клефтів... ... Ах! от іще згадав про грецьку народню поезію: недавнечко я й сам пізнав од наших хазяїв одну сьпіванку..., простенька вона, а скільки в ній кольористичности! —

„*Χαρῶ τό κεῖνα στόμα σου*
„*Τὸ μοσχομυροδάτο*,
„*Ποὺ μ'ἔκαμε γκιουλὲ-γκιουλὲ*
„*Τὸν νοῦν μου κ'ἔχασα τό.*

... Один із моїх приятелів - Шмідтів переложив се по-російськи он як:

О, дай вкусить съ прелестныхъ устъ
Цвѣтокъ благоуханный,
Который свелъ моня съ ума
Улыбкой непрестанной...

— А один раз бачив я, як наш господар пив вино на бальконї над морем і спорився про щось...

не скажу, може навіть і грубо лаявся... Дак я аж заглядівся на нього! сердиться, махає руками, стукає кулаком об стіл, щось белькоче. Скажете, це дуже неелеґантно? -- ну, а повірте, що збоку на се дивитися — виходить любо! Бо жести його — такі вимовні і красиві!... він піднімає серед спору свою чарку і випиває, — то й це виходить у нього так елеґантно, що аж еффектно!... Чую, кричить він щось, кричить сердито, мабуть лається,... — дак щó ж міні робити, коли я раптом виразно розчуваю спосеред його сердитої мови одну прекрасну, дуже архаїчну, ще аж гомерівську граматичну форму! такої форми не було вже й у аттицькому наріччю, бо вона й там уже затратилася; — але, бачимо, вона ще й досі в живій мові Малої Азії не вимерла!... Чую сей античний архаїзм, що знаю його тільки з Іліяди та Одіссеї, тай почуваю: себе самого — варваром, а того грека — елліном... А на фоні тієї сцени — голубе море...

— Вибачайте, професоре, що вас переб'ю, — з тонким осьміхом перервала його патетичну мову художниця: — тілки ж, хоч і я саму себе вважаю за людину естетичну, в міні не викликають греки такого самого екстатичного подиву, який викликають вони в вас... Ой, глядіть, чи справді не закохалися ви в своїй грекині, що дивитеся на всіх греків з такою надмірною іллюзією!... Та може б ви згадали собі одну пародію Кузьми Пруткова, яка повинна вас трохи росхолодити!...

Вона витягла з шахви книжку і, одшукавши те, що хтіла, прочитала:

Спитъ заливъ. Эллада дремлетъ.
Подъ портúкъ уходитъ мать
Сокъ гранаты выжимать.
Зоя! намъ никто не внемлетъ!
Зоя! дай себя обнять!

Зоя! утренней порою
Я уйду отсюда прочь..,
Ты смягчись, покуда ночь!...
Зоя! утренней порою
Я уйду отсюда прочь!

Пусть же вихремъ сабля свищетъ!
Мнѣ Костаки не судья:
Правъ Костаки — правъ и я!
Пусть же вихремъ сабля свищетъ!
Мнѣ Костаки не судья!...

Въ полѣ брани Разорваки
Палъ за вольность, какъ герой...
Богъ съ нимъ! Рокъ его такой!
Но зачѣмъ же живъ Костаки,
Когда въ полѣ Разорваки
Палъ за вольность, какъ герой?!

Видѣлъ я вчера въ заливѣ
Восемнадцать кораблей:
Всѣ безъ мачтъ и безъ рулей...
Но султана я счастливѣй!
Лей вина мнѣ, Зоя, лей!

— Хіба не здається вам, що отой ваш п'яний пластичний грек, про якого ви були оповідали міні з таким патосом, страшенно нагадує оцього Разорвакі? — додала Петрова, прочитавши ці вірші.

— Ганно Володимирівно!! — з комічним жалем розсьміявся Лаговський: — На що ви мої поетичні іллюзії силуєтеся розвіяти?

— Вам не завадить трохи позбутися іллюзій, — дражнилася художниця. — Я й сама тямлю, що поетова фантазія — це наче місячне сяйво, що, як упаде на побите шкло та на сьмітник з бур'яном, то людині вночі здається, ніби перед нею алмази й діяманти й перли, розсипані серед чудового, чарівного квітника. Та воно добре так буває марити на один момент,... нехай на один вечір,... — ну, а цілий вік жити поетичними іллю-

зіями на сьмітнику, ідеалізуючи собі той поганенький сьмітник... ні, вибачайте! це „собі дорожче коштує“, як мовляють крамарі... Ранійше чи пізнійше..., вже хоч би й через смород.., ви ж догадаєтесь-таки, що сьмітник є сьмітник, а не той рожевий поетичний квітник, на якому феї мали порозсипати алмази та перли;... — тому-то треба иноді заздалегідь розвіяти свої іллюзії, розвіяти їх з цілою сьвідомістю тай оглянутись навкруги тверезійше... Я до вас маю велику сімпатію,... признаюся про це щиро... — через те й дозволяю собі самовільно застерегти вас, що сьмітник завсїгди є тільки сьмітник...

— Що таке вам зробили Андропули, що ви їх звете сьмітником? — смутно спитав Лаговський.

Художниця засоромилася і взяла Лаговського за руку.

— Я не спеціяльно про Андропулів кажу, — щиро пояснила вона: — я їх не знаю, і вони можуть собі бути дуже не погані люди, хоч напевне без тієї надто великої поезії, яку ви в них доглядїли. А я, бачте, тільки взагалї хтїла порадити вам, щоб ви не переборщували, ідеалїзуючи тих людей, котрі вам сподобаються... бо з надмірної ідеалїзації виходить тільки надмірне розчарування, а се вже річ, яка не завсїди легко й безболюче минається для душі людської... Ну, звісне діло, для вас нема ще жадної грізної небезпеки, коли ви, сподобавши собі тепер скількись греків, берете тай ідеалїзуєте цілу грецьку націю; бо хоч би вам і довелося, може, на тій нації сильно колись розчаруватися, то таке розчарування не буде ще для вас дуже гіркою і дуже тяжкою річчю: будь-що-будь, грецька справа не глибоко мабуть запала в вашу душу... вона для вас справа стороння, далека. Але подумайте, яке страшне горе ви почуватимете, коли пере-

сьвідчитеся, що, наприклад, оті Шмідти, яких ви так ідеалізуєте, зовсім не ідеальні люди?!... Не думайте буцім я хочу вам сказати щось погане проти Шмідтів! ні! Бо що ж тії Шмідти?... Знаю я їх давно: люди з них — як люди: не кращі тай не гірші од загалу людей... ну, а коли вони, до того, люблять вас, то чому б справді не приятелювати вам з ними?... Але я бажала б тілки порадити вам, щоб ви ані їх, ані других людей не ставили ні сіло ні впало на високий пиєдестал, а щоб одразу придивилися до них з більшою критичністю... Се ж і для них безпечніш, бо з пиєдесталу легко полетїти й розбитися...

Лаговському не любо було слухати все те, що хоч-трохи вимірено було проти Шмідтів. Незабаром він попрощався з художницею і пішов додому.

XVII.

Молоді Шмідти ще не вернули з гостей додому од туапсинського пана-голови, коли професор вернув до хати. Здається, нікого й з Андропулів не було вдома: була сама-но служанка Амалїя, — та й та́ Лаговського не побачила, як він прийшов. Уже посутеніло. Він став серед Володимирової хати. Тиша в хаті була така, що аж в вухах чулося якесь бренїнне. Порожня сьвітличка, без своїх пожильців — Шмідтів, виглядала і мовчазно й понуро й спрітливо.

Професор постояв, постояв... Вечірнє місячне сяйво, ще бліде, а не ярке, смутно заглядало в вікна... Перший раз за ввесь час свого побуту в Туапсї серце йому вколола самота. Він та́к уже звик був, працюючи навіть сам на-сам у своїм покоїку, знати, що тут поблизу в сусїднїх покоях сидять його молоді приятелї, — та́к до сього звик, що тепер, глядючи на порожню Володимирову кімнатку, раднїй-

ший був з нудьги утікти геть ізвідси тай піти посидіти навіть у неінтересного голови в гостях, аби не зіставатися тут самотою. Та подумавши трохи, Лаговський таки не пішов з дому нікуди, а увійшов до себе, зачинив двері тай, не запалюючи сьвітла, ліг на ліжку. Він на половину роздягся й розувся... лежав і думав.

Думав він про художницю. — „Добряча з неї людина“, — міркував він, — „та не розуміє вона людей: ані мене, ані Шмідтів. Мене — бере тай ідеалїзує, а проти Шмідтів має либонь якесь особисте невдоволеннє“...

В Володимировій сьвітлиці раптом зарипіли і, се чути було, розчинилися двері з сіней. Лаговський хтів був уже підвестися з ліжка та піти-розчинити й свої двері, між своєю хатою й Володимировою, щоб перестріти свого приятеля; тільки ж почув він, що з Володимиром пошепки розмовляє чийсь голос... Здається, жіночий?... А так, жіночий!.. Лаговський попереду не зміркував, в чому тут діло, а вже потім розібрав, що то була Амалїя.

— Ох, ні, ні! — пручалася вона: — Не хочу, не хочу!... Незабаром усі ваші поприходять, застукають тут нас.

— Але ж не бійся! — вмовляв її Володимир. — Всї наші допіру ще засїли там у голови вечеряти... Я сказав, що в мене мабуть легенька пропасниця, і пішов сам додому, а вони не прийдуть скорійше як за годину.

— А професор? боязко шопотїла Амалїя.

— А професор теж кудись далеко повіявсь. Та чого тобі його боятися? Адже я візьму — замкну свої обидві двері: і оті, що йдуть сюди з сіней, і ті, що йдуть сюди із професорового покою, — і нема тобі чого лякатися!... Одно — що він раз-у-раз увіходить до себе не через мою хату, а через хату братів. Друге — коли-б він сьо-

годні й зламав свою звичку і постукався був до мене, щоб я пропустив його через свою сьвітлицю, то я ж не одчиню!... гукну крізь зачинені двері, що вже ліг спати і підвестися не хочу, бо голова болить, — і нехай він увійде до себе через сьвітлицю братів, а не через мою... Будь що будь, він сюдою однаково не могтиме ввійти, хочби й захтїв... обидві ж двері, кажу будуть замкнуті!..

— Нї, нї! — пручалася Амалі́я. Але Володимир швидче, раптово, замкнув обидві двері і присилував її тут зостатися. Лаговський, почувши брязкання од клямок і защіпок, аж остовпів, а далї швидко підвівся, щоб вийти на другі свої двері, через кімнату Константина та Аполлона; тільки ж треба було попереду вдягти на себе одежу та взутися. Доки він одягавсь, почув у Володимировій кімнатцї якийсь глухий гуркіт і шелест од боротьби, потім почув, що Володимир уже звалив Амалі́ю до себе на ліжко. Професорові зробилося бридко, бридко! аж якийсь переляк обгорнув його!...

Він як найшвидче доодягся й узувся і страшенно жалів, чому він одразу не обізвавсь і не перервав розмову Володимира з Амалі́єю: не був би попався в теперішній клопіт! А тепер треба було втїкти вже нишком, тихенько. Лаговський, ступаючи навшпиньки, подався до виходу, щоб видобутися геть із хати на свої другі двері — через сьвітлицю Константина та Аполлона. Тільки ж, торгнувши злегенька ті двері, він на свій жах пересьвідчився, що вони з того боку зачиняні! Він згадав навіть, я́к це сталося: адже Андропули сказали їм, що нїкого з хазяїв сьогоднї ввечері не буде вдома, — то обидва молоді Шмідти, щоб менче дверей зоставалося незапертих, — як виходили, умисне були зачинили двері між своєю а професоровою хатою од себе на защіпку,

а свої сінешні двері замкнули знадвору на ключ... Що ж тепер чинити?!... Постукатися до сьвітлиці Володимирової та перейти через неї? се тож не випадало, бо там уже розпочалася така інтімна сцена, що сторонньому сьвідкові краще до неї й не підступатися... Професорові нічого інакшого не зоставалося, як лягти на своє ліжко і мовчки, сціпивши зуби, терпеливо ждати, доки Володимир випустить Амалію.

Але ж якої він гидоти мусів бути невидимим сьвідком! Одностайне рипіннє деревʼяного тапчана, що служив Володимирові за ліжко..., чмоканнє од поцілунків,... переривисте дихання,... деякі відривочні речення... — все теє до вух Лаговського доносилося зовсім виразно; він наче сам там був у Володимировій кімнаті, він наче сам бачив, щб там продіялося. Щоб нічого не чути, Лаговський засунув голову під подушку і міцно притиснув подушку руками; тай тоді йому трохи здавалося, ніби він ізнов чує всю мерзоту, що коїться в сусідньому покою. Вражіннє було страшенно нелюбе та ще й двоїлося: були моменти, що він ніби бажав опинитися сам на Володимировому місьці й миттю забрати в нього Амалію собі; але зараз таке бажаннє зникало і замінялося болючим почуттєм несьвіцького стида, і серце з сорому стискалося цупкими залізними кліщима. По довгих пʼятьох-шістьох мінутах професор спробував був визволити голову с по-під подушки, під якою важко було дихати. Та ледві він одтулив подушку, до одтулених вух його раптом доринула гучна хвиля мішаного, невиразного гомону: одразу донеслося і рипаннє топчана, і якийсь міцний, аж мокрий поцілунок і... се було найогиднійше!.. наче якесь склизьке хлюпаннє. Лаговський швидко, як блискавиця, знов притиснув свою голову тією подушкою, а в серці заклекотіла аж ненависть

проти Володимира за всеньку сітуацію, яку він з його вини мусів оце перебувати.

Після того Лаговський не одтуляв подушки дуже довгий час. Коли нарешті він насьміливсь і визволив свою голову, в сусїдньому покою вже було тихесенько: не чути були анї Амалїї, анї Володимира. Двері були вже одімкнуті. Професор вийшов на сьвіже повітрє, втяг його в себе повним ротом і пішов, тяжко задуманий, повільною ходою на вулицю. В своїй задумі він побрів, без шапки, куди очі глядять: щоки йому так сильно пашіли, що бажалося тілки йти та йти, під подувом сьвіжого приморського вітреця-брізи. Вернув він додому вже зовсїм пізно в ночі. Молодші Шмідти вже поснули, а в Володимира сьвітилося сьвітло: він лежачи ще був читав книжку. Лаговський, замість перейти до своєї хати, як воно було б натурально, осьвітленою кімнаткою Володимировою, прокрався тихесенько, навшпиньки, через темну, неосьвітлену кімнату поснулих Константина та Аполлона. Скоро він заснув.

XVIII.

Володимир встав другого дня не в гуморі: професор помітив се ще тодї, як будив його. І цїлий день Володимир кис, а над вечір, як надіходив був конець лекції Лаговського з Зоєю, то Володимир, передше за братів, сам без них, увійшов до вітальнї Андропулів, де тая лекція одбувалася, і приніс туди з собою капелюш і ковіньку Лаговського. Се він зробив на те, щоб Лаговський не мав уже чого заходити по капелюх та по ковіньку до себе в кімнату тай щоб не зустрівся там з Константином і Аполлоном. Таким способом Володимир потяг його проходитися тільки вдвох із собою.

— Думаю, що для вас особливої великої шкоди с того не буде, коли недоведеться вам один якийсь вечір у своєму життю вести з братами патетичну-декадентську балачку про красу Туапсинської природи,... природи, яка запевне всім уже нав'язла в зубах і надбридла, а вихваляється тільки з прінціпу та з традиції... — так казав він Лаговському, помітивши, що той — чогось не говіркий, йде собі мовчки і ніби нудиться: — Таки бо так! Вам перебутися без тих розмов — великої шкоди не буде;... а міні тії обов'язково-патетичні розмови так уже надбридли, що хоч з Туапса через них утікай!... Тому-то міні й заманулося, хоч на сьогодні, трохи од них одпочити.. А чи знаєте що? Зараз прийде пароплав. Замість блукати по горах, по лонах природи, ходім подивимося на пароплав та на живих людей...

Вони пішли на пристань. Як звичайно буває перед приходом пароплаву в Туапсе, тут коло пристані згуртувалося багацько люду, багацько всяких типів, і европейських і східніх. Володимир з професором стали собі трохи оддалік і приглядалися до всієї тієї публіки та до міцних турків-човникарів, що виряжали свої каюки й спускали в море. Обидва мовчали.

— Знаєте, щó я думаю, коли дивлюся на цю людську массу? — ліниво й повільно проказав Володимир. — Дивлюся тай думаю: скільки тут народу крутиться — то кожен-кожен із тих людей був колись бездушною, мінеральною краплиною сперми... Кажу: „мінеральною“, хоч напевне не знаю, чи се так,... бо я не натураліст і не лікар... але пригадую, що сперма складається, ніби то, переважно з фосфору... Т-а-а-а-к...

Володимир нудно позіхнув. Професор мовчав. В душу його набігала іронія: проти волі, згадувалася вчорашня антипатична сцена, якої він був близьким, сусіднім сьвідком.

— Подивіться на всіх оціх людей, що тут погуртувалися, — тяг далї Володимир: — Невже й вам не приходить у голову думка: кожен-кожен з них є ніщо, як результат акту спарування?... Невже вам не здається, що над головою кожного з них мріє високо в повітрі переплетена в обіймах пара його батьків, au flagrant délit, і... наче благодатне ореолове сяєво на іконах... ллється звідти фосфорічний, спермовий дощ... — просто на голову кожному з цїх людей, що отут стоять?... Мінї зараз здається, що цїлий сьвіт — неначе велетеньский, колоссальний лупанар...

— Такий настрій у вас тягтиметься не більше й не менче, як три днї, — з наче-б-то байдужною іронїчною усьмішкою, але навмисне дуже впевненим, тямущим тоном озвався професор. Він, хоч і розумів, що не варто було б пускати сю іронїю та не міг удержатися, бо був проти Володимира трохи вже роздратований.

— Що ви хочете сказати?... Чому три днї, а не три годинї і не три місяцї? — різко спитав Володимир.

— За три днї,... так каже відомий вам фізіологічний закон,... те, що ви в своїй любові витратили, мусить поновитися, а тодї і оця ваша „tristitia omnis animalis post coitum“ зникне, — одвітив професор їдовито. Тую вмисну їдовитість зрозумів і Володимир.

— А! ви підглядїли те, що у мене дїялося вчора!.. Нїчого казати! по-джентльменськи!...

— Не підглядів, а ви сами зачинили мене на защіпку і не пустили геть із хати! — закипів обурений професор.

— Ну, та байдуже... Humana non sunt turpia... До того ж ви, як поет, повинні признати, що кохатися кожен має право... Але дивіть: сами рекомендуєте кохання, а потім іронїзуєте!...

— Вибачайте, Володимире, — роздратованим голосом сказав професор: — я ніколи ані вам і нікому не рекомендував того, що ви́ звете коханнем.

— Jedes Thierchen hat sein Manierchen... Кохаюся, як умію... Тай думаю, що на практиці і в вас не може бути інакшого кохання...

— Несправедливо думаєте!... На щастє людям, єсть і инакше коханнє.

— Ох, яка гордовита мова!... Чому ж я́ його не знаю і не розумію, отого „инакшого“ кохання?

— Не скажу... Може бути, що ви свої сексуальні сили так уже розтратили, що инакшого кохання й зрозуміти тепер не можете, — саркастично одрізав професор: — Це вже річ загально відома, що, де роспуста, там не буває щирої любови.

Володимира взяла злість.

— А ви, ви, сьпівець ідеального кохання!... Чого́ ви так до Зої підсипаєтеся?... Не того хіба, щоб одбути таку саму сцену, яку я відбув учора з Амаліє́ю?!

Лаговському з образи сперло дух у горлї.

— Покиньмо усю розмову, — сухо сказав він, силуючися заволодіти собою, щоб не вибухнути гнївом і не посваритися з Володимиром ущерть: — Я вже багацько разів зарікався балакати з вами на цю тему, бо ви мене не розумієте, а тільки нервуєте своїми заявами... Скажу хіба: коли ви не соромитеся мінї підсувати такі інстінкти, то хоч посоромилися б обкида́ти болотом чистий образ дами!

— „Такі інстінкти“... Гм!... — глумливо кахикав Володимир, радий, що добре допік професорові і помсти́вся-таки за його попереднї іронїчні слова... — „Інстінкти“... Гм!... Думаю, що й ви-поети — з того самого тіста зліпляні, що й усї

ми, грішні люди... А вже ж навіть і в семінаріях учать, що всѧкое бо дыханіе любитъ помаханіе. Та це, як мовляє Гоголь, „извѣстно даже неучившимся въ семинаріи“...

Професор не знав, чи піддаватися свойму гнївові, який ізнов починав кипіти в ньому, чи запанувати над собою і обернути все в жарт тай затерти прикру розмову, яка напевне доведе до великої сварки з Володимиром. Він обібрав другий шлях. Щоб повернути балачку на мирний тон, він ладен був розсьміятися з нечестивої Володимирової профанації церковної мови, аби сумирно забалакати про що-небудь друге. Але ще не встиг Лаговський ані осьміхнутись і нічого сказати, як сам Володимир знов забалакав, перебиваючи його:

— Трапезунтська вдовичка... — се ж і справді обйектик непоганий..., і на вас дивиться вона дуже масними очицями... Як би я був на вашому місьці, в нас діло давно б уже дійшло до пуття. Але ви, хоч і бажаєте її, та ждете, щоб вона вам сама на шию кинулася... Що ж!... може бути, що й ся тактїка...

— Годі! - твердо сказав професор, не давши йому доказати: — я не дозволю ані собі, ані вам балакати на сю неблагородну тему!... Коли ви хочете, щоб ми були й далї приятелями, то не поновляйте н і к о л и сієї теми... Та ходїмо краще додому...

Володимир ущух, але тепер його брала чималенька злість проти Лаговського. Пішли вони з пристані додому. — „Він справді вважає себе за якогось ідеального лицаря й трубадура, а мене за смерда!“ — іронїчно думав Володимир ідучи і почував, що радий був би побороти оце зараз Лаговського на землю і потоптати його ногами. А Лаговський, що мовчки ішов поруч Володимира, тожсамо сердився. Він захтів був

вивірити себе, невже Володимир справедливо витолковує його приязнії відносини до Зої; але як спробував на момент уявити собі Зою в такій позіції, як Амалію, то йому стало так соромно, що аж гидко. — „Це брехня й клевета на мене“, — твердо порішив він: „всі мої помисли чисті й ідеальні... Та се знає й Володимир, а тільки дражнить мене“.

Вони все йшли мовчки тай мовчки, і вже малиб підійти додому. Теє мовчаннє лягало прикрою тяготою на професора, бо, хоч і Володимир набалакав йому чимало прикростей, але й професор не міг забути того факту, що іронїзувати почав перший сьогоднї не Володимир, а таки він сам.

— Слухайте, Володимире, — перервав він нарештї мовчанку, пожертвувавши свою амбіцію і бажаючи тільки помиритися з Володимиром: — Ви мінї вибачте, коли я вам щось сказав грубо або нервовим тоном. Я иноді й не хочу нїчого справдї образливого сказати тому, з ким балакаю, — а слухачеві з мого тону здається, нїби я аж киплю ненавистю проти нього... Що й ви своєю дорóгою наказали мінї сьогоднї дечого дуже образливого, на це я не хочу вже звертати уваги, бо ви сьогоднї не в гуморі... а хочу тільки, щоб ви на мене за мої слова не сердились... Не треба нам сваритися... Нехай собі й не багато буде в нас спільних поглядів, все ж не сварімося більше, живімо між собою мирно... Тай чогось спільного між нами є далеко більше, ніж могло б здаватися, бо хоч наші науки й не однакові, тільки ж професія в обох нас більше-менче однакова; ми — кабінетні вчені. Через те псїхіка з нас повинна бути не дуже одмінна... і знайти modus vivendi нам мабуть що не важко...

Та Володимир зовсім не захтїв мати стільки великодушности, щоб скласти цїну примирéннїю

мові Лаговського. Навпаки — він набрався ще більшої злости проти нього і раптом перервав його, з іронічною усьмішкою:

— Ви — дак учений,... ви — великий учений.... Але я́... я́ себе „мужем науки“ вважати не хочу... І признаюся, що взагалі я намислив собі закинути всяку науку тай жити так, як живуть усі люди... себ-то житиму мамоном і більш нічим... Бо щó воно таке: „наука“? Кому вона потрібна? марна іграшка!...

Хоч учора в розмові з Петровою Лаговський сам підносив де-які сумніви про те, чи справді потрібна людям кожна абстрактна наука, чи вона тільки є арістократична роскіш людськости, — тільки ж тепер отой зарозумілий і цінічний тон, з яким говорив про науку Володимир, вразив його зовсім нелюбо. Та будь-що-будь, Лаговський знайшов у собі ще доволі безсторонности, щоб дати одмову Володимирові без надмірного захвалювання своєі професії.

— Може й играшка, не споритимуся, — сказав він, — або, краще вже сказати: наука — се дорогá й благородна играшка й висока втіха... Коли говорити правду, то вона де-кому навіть щось більше, ніж играшка: вона — аж неминуча й тяжка потреба для невеликої упрівілеґійованої групи тих інтеллігентних людей, що мають матеріальну змогу носитися по емпіреях абстрактности тай ширяти-буяти в них та філософувати, бо на них тим часом працює робочий бідний люд... До таких „благородних“ паразітів належу, проти своєі волї, і сам я... Дак може ви своіми словами „житиму мамоном і більш нічого“ хочете сказати, що думаєте взятися замість абстрактної науки за таку практичну працю, з якої піде народу безпосередна користь? Коли так, то я можу й спочувати вам. — Але ж коли ви хочете сказати, що...

— „Користь народу“... — знов гучні фрази!... Нї, я попросту хочу покинути науку, бо думаю, що вона мінї руйнує здоровйе і більш нїчого... Професіональні вчені — се люди, що запрягли сами себе в тачку.... Покину я научну карйеру, зроблюся судією чи товаришем прокурора..., матиму з того тисячі дві-три карбованців на рік, житиму собі спокійно, в доброму здоров'ю, не забиватиму свою голову научними дурницями.... А вчені тимчасом нехай тягнуть свою тачку та сушать собі мозок над своєю дурацькою „наукою“...., recte шарлатанством,... та нехай пишуть книжки мишам на сьнїданнє...

Він, кажучи сеє, єхидкувато дививсь просто на професора, і той зрозумів, що цїлий набій — виміреннй особисто проти нього. Він спалахнув; в його душі накипіло страшенно гірке невдоволеннє і ще гірший гнїв, тай готові були невдержно вибухнути наверх. Тільки ж професор іще раз напружив свою волеву силу, щоб того невдоволення й гнїву не виявити перед своїм супротивником і щоб не дати йому знов затріумфувати. Через те Лаговський удав спокійного, хоч почував, що нерви йому аж тріпотять, наче накручені й порушені струни Щоб краще помститися, він холодно процїдив крізь зуби:

— За три днї у вас знов буде сьвітогляд веселїйший,... за три днї вас і наука знов тїшитиме і буде вона вашим покликаннєм... і нїякого taedium vitae тодї не буде... А сьогоднї — дїло інакшеє: сьогоднї вам неминуча нудьга... Сами ж мінї казали колись: „Omne animal post coitum triste est“... Але ж, знаємо, тая tristitia не вічна: за три днї перeминеться...

— Може бути, високоповажаний професоре! може бути! — з насьмішливим, пересадно-шанобливим поклоном одмовив Володимир. Він люто ненавидїв професора під ту хвилину.

Вони вже дійшли були додому. Володимир пішов до своєї хати і, ставши коло вікна, зачав дивитися на море, де вже сонце підходило до обрія, тай заходи́вся ніби байдужно свистати, навмисне для того, щоб оте, начеб-то безжурнеє, свистїння чулось і в сусїднїх покоях. А професор увійшов до покою його молодших братів. Обидва сиділи вдома, нїкуди не ходили.

— Ото добре, нема чого казати! — взяли вони докоряти Лаговському: — Ми на вас були ждали, на прохідку не пішли, а ви непомітно втікли кудись!...

На серце Лаговського ті прихильні докори впали наче сцїлющий бальзам. Всенькє невдоволеннє й гірке почуття, якого він набрався був од слів Володимирових, вмить розлетїлося, і він, радїючи по-дитячому, згукнув:

— То ходїмо знов гуляти!... ще не пізно, та далї й місяць буде.... чудовий вечір настане....

Володимир, стоячи коло свого вікна і глядючи в морську далечінь, усе чув. Та його нїхто не закли́кав йти разом з ними, і він зоставсь удома. Він чув, як усї троє вийшли з хати, чув їх веселії гомінкії голоси, чув, що вони йдуть до моря на мол..., потім побачив їх трох унизу під своїм вікном, серед дерев, на широкій стежцї, що вела до моря. Вони йшли, побравшися по-під руки; професор йшов по серединї, Аполлон і Константин по боках. От вони спинилися коло якогось шпилькового дерева, ніби сосни, і зачали його розглядати. — „Кріптомерія“, — класїфікує професор, і Володимир се виразно чує. — „Кріптомерія“, — потверджує тую класїфікацію й Аполлон. — „Та це ж ніби проста сосна!!...“ — дивується Константин... — „А отже один із моїх знайомих поетів“, — регочеться він, -- „звідкись почув був цеє ботанїчне слово, тільки не знав, що́ воно таке за поросль „кріптомерія“, тай нарік

збірку своїх декадентських віршів: „Кріптомерії.“ А знаєте чому?“ — „Ні, а чому?“ — „Бо він, десь, пам'ятав по гімназії, що по-грецьки слово *κρυπτός* значить „скритий, схований, потайний“, а *μέρος* — „частина“, тай міркував, що кріптомерії це мають бути якісь сімволїстичні, містичні, дуже поетичні та „орґіястичні“ квітки“... Володимир чує загальний регіт усїх трох. — „Ви, поете, чи не хочете часом, щоб я вам наламав цього містично-орґіястичного гилля на пам'ятку про мене?“ — шуткотливо питає Аполлон і нариває йому скількись віточок з кріптомерії. — „В такім разї візьміть на незабудь про мене оці скількись троянд“, — весело додає Константин, зриваючи їх з куща: — „Ого, та в мене в кишені є нитка!“ — знов додає він: — ходїм на мол, я вам там сплету цїлий вінець із рож та кріптомерій“. — „А поки що, дозвольте уквітчати ваш капелюш кипарисом“, — каже Аполлон і, одламавши кипарисову гилочку, мальовничо встромляє її професорові по-за ленту його капелюша.

Далї Володимир бачить, як його брати́ з професором завертають стежкою вліворуч. Вони зникають з очей; ще скількись секунд він чує самісінькі їх голоси; потім і того не чути...

— Чи вмисне вони мене покинули самого, чи попросту забулися про мене? — подумав Володимир... — Ех!... та хіба мінї не байдуже до всїх вас?... Хіба не краще мінї жити самотою, мов орел, і звисока глядїти на дрібне птаство?...

— А може бути, що я в своїй самотї не орел, який буяє по-над дрібним птаством, а смердючий тхір, од якого всї сахаються за його сморід? — саркастично прошепотїв він до себе, тай одійшов від вікна.

— Може й тхір, цього не знаю, — думав він далї, — але одно знаю — що я, з усїєю мо-

єю нездарностю, сто разів розумнійший за вас, заслинених поетів.... та талановитих дурнїв!...

Засьвітивши лямпу, Володимир лїг на постїль, щоб читати. Голова йому була не сьвіжа, через те він узяв не якусь серіозну книжку, а роман. Часом він рівняв долю героя до своєї — і на губах йому кривився іронїчний осьміх. Часом він залишав читаннє — і тодї в голову лїзли всякі невеселі думи.

За дві години вернули його брати з професором. Крізь зачиняні двері Володимир чув, як професор сказав, що сховає вінок на вічну незабудь про сьогоднїшнїй чудовий і поетичний, а для нього ще й щасливий вечір. Щó на се одрекли Константин з Аполлоном, того Володимир за їх веселим реготом не зміг розчути.

— І чого він сентїменти тії розводить! — злісно думав собі Володимир. — От уже правда дак правда — нїмецький афорізм: „Was heiss die Sentimentalität? Die Sentimentalität ist — Nachts bei dem Mondscheine den Namen seiner Geliebten auf dem Schnee einzupissen“... Я не здивуюся, коли професор дійде щей до такого вияву сентїментальностп... Ач, регочуть як!... Раденькі, що дурненькі!... А заразом, диви, щасливі!... Зневажаю я всїх вас, зневажаю!... Я й сам нїкчемність, але настїльки власної аналїзи та критики маю, щоб зрозуміти, що я нїкчемність..., а в вас і на те розуму не стає!...

— И жизнь, какъ посмотришь съ холоднымъ вниманьемъ вокругъ,
Такая пустая и глупая шутка! —

— згадав він собі вірш Лермонтова і гордо взяв читати знов книжку, силуючись нїчого не чути, про щó там Лаговський перегукуєть ся із своєї кімнатки з його братами.

XIX.

Знов якось трапилося так, що Туапсинський голова запрохав до себе на вечір усю сім'ю Шмідтів. Професор, щоб не зоставатися на той час самому, переніс свою лекцію з „Трапезунтською вдовичкою" замість дня на вечір.

От молоді Шмідти пішли. Професор писав, доки не посутеніло. Тоді він крізь порожню Аполлонову й Константинову кімнату, де все віяло непривітною темною самотою, вийшов з хати і взявся за клямку тих дверей, що вели до господи Андропулів. Підвів клямку і торгнув двері. Двері не розчинялися. В вікнах у Андропулів було чорно, і все мовчало.

Постоявши трохи, професор пильнійше вдивився в темні, понурі вікна, і йому здалося, що через одно з них ніби миготить слабенький промінець, — мабуть, падає на підлогу низом, с-попід дверей якоїсь осьвітляної сусідньої комнати або, може, із ще дальшої, — тай очевидячки, висьвічує на підлозї крізь спідню щелину зачинених дверей. Хтось мусїв бути вдома. Професор голосно застукотїв об сїнешнї двері великою мідною каблучкою, що висїла на дверях замість дзвоника, — і в відповідь на теє грюкання залунали чиїсь ступінї.

— Кім дїр? Хто там? — почувся з середини голос Зоїн. Лаговський назвав себе. Загрімотїв зáсув, сїнешні двері одчинилися, і він у пітьмі поздоровкався з Зоєю, стиснувши її за руку.

— Нїкого вдома немає, — сказала вона, знов зачиняючи двері на засув. — Всї на довгий

час пішли в гості, навіть Амалі́я,... а міні страшно... Яка я рада, що ви прийшли! Попереду я сиділа була в вітальні, як звичайно ждучи вас там... — коли ж у тій просторій салі міні стало здаватися, що аж у вухах щось гуде з боясти... То я перенесла сьвітло в он-той невеличкий далекий покоїк... тай заперлася... А там якось затишнійш і спокійнійш... Ходїмо туди!

Вона, темними горницями, провела професора до того далекого покоїку, тай, увійшовши туди разом з ним, знов зачинила двері. На столї стояла лямпа та лежала розгорнена книжка, з якої вони вчилися.

— Чого ви боялися? -- спитав Лаговський, сідаючи за стіл на кріслї і — по вчительському — беручи в руки книжку; а Зоя тимчасом засїла до того самого столу з другого боку, на широкій кавказькій канапі-тахті́. — Невже тут у Туапсї є розбійники, чи що? — казав він, рівночасно дивлячись у книжці, чи се буде те саме місце, на якому вони були зупинилися вчора.

— Сама не знаю, чого міні так страшно.... Тільки ж я так нетерпляче ждала вас, доки ви прийдете!... Хтїла була засьпівати пісьню, щоб розважити себе та прогнати боясть.. Сьпіваю...

Χαρῇς τὸ κεῖνα στόμα μου
Τὸ μοσχομυροδάτο...

...але пісьня ростинаеться по порожнїх покоях непривітно й понуро..., — я зараз і замовкла...

Лаговському кинулося на увагу, що вона змінила слова пісьні, з першої особи переложила на другу. В пісьні мало бути: »*Χαρῶ τὸ κεῖνα στόμα σου*«, „Най я́ закоштую осолоди з т в о ї х уст, що віють ароматом мошусу та смірни", — тим часом Зоя тепер сказала: „Т и закоштуй осолоди з моїх уст." Професор підвів очі на Зою, що сиділа на тахті, тай, зустрівшись з її очима, побачив, що вони блискають якимсь гарячковим

сьвітлом. Як стій йому пригадалися Володимирові здогади. Йому зробилося ніяково, він швидче схилився над підручником і нервово зачав перегортати його сторінки, хоч не було жадної потреби. Він бачив, що його пальці тріпотять, та не міг того тріпотїння спинити, поки нарештї пальцї самі собою не заспокоїлися.

Далї лекція пішла звичайним ходом. Лекція була сьогоднї не легка, бо треба було сістематично зрезюмувати і наново вияснити, яким способом три вечисленні форми часів російського дїєслова мають відповідати безчисленним турецьким дїєсловним часовим формам, — формам незвичайно складним і з багатьма одтїнками. Треба було з одного боку остаточно витолкувати Зої ту річ, якої вона вже здавна не могла як сьлїд збагнути, а саме-іменно — витолкувати, що російське „буду брать и „возьму“ се не одно й те саме; а з другого боку треба було вияснити ще й нову, також трудну річ — що турецьке „алы́рым“ (беру взагалї) і „алы́йорум“ (беру в оцей момент) треба однаковісїнько перекладати через „беру“, хоч иноді „алы́рым“ має ще також значити „возьму“, а не „беру“. Та знов же, на біду, по-турецьки єсть свій спеціяльно будучий час „аладжáγым“ = „возьму“; і от Лаговському заразом доводилося сьогоднї ще вияснити, яка заходить одміна між „алы́рым“ та „аладжáγым“, щоб Зоя знала, як треба перекладати обидві формі на російську мову.

Професорові була в тім подвійна трудність — і з ученицею і з собою, бо хоч він тепер привчивсь уже балакати в Туапсї чисто по турецько-османському, тільки ж підвалина його тюркської мови була кримсько-татарська, не османська; а поміж тими двома тюркськими наріччями найбільша неоднаковість показується саме в формах дїєсловних. Тому-то, даючи своїй учениці грама-

тичні пояснення, сам професор трохи був плутав. Через оту філологічну трудність, яку треба було тепер сьвідомо побороти, усї його думки незаба ром з'осередилися на самісінькій граматиці, більше на нічім.

— Так бачите? — ще раз силкувався він витолкувати все: — коли ви зараз, саме тоді як ведете мову, берете що-небудь, то кажете: „алы́йорум"; по російськи це буде не інакше, як „беру". — час теперішній. Що ж до загального „алы́рым", то се вже важкійше для російського перекладу, бо иноді треба перекладати турецьке „алы́рым" через „беру", а иноді через „возьму" або „буду брать". Приміром, коли ви маєте взять собі щось у з а в т р а, то, кажучи по турецьки „алы́рым", ви по російськи вживаєте часу не теперішнього, а будучого: „я возьму", або „буду брать". Коли ж ви, вживаючи турецького „алы́рым", хочете тим сказати. що або берете яку-небудь річ часто, або завсїгди можете її взяти, то таке своє турецьке „алы́рым" ви перекладаєте в російській мові через час теперішній: „беру"... Зрозуміли?

Зоя мовчала і дивилася вбік.

— Зрозуміли, що́ значить російське „беру"?

Зоя повернула очі на нього і тихо та повільно, без усякої інтонації, прошептала:

— Що значить... російське „беру"... Що значить? — беззвучно протягла вона знов, тай спинилася... — Ох, Господи! — раптом гукнула вона нетерплячим, істерічним тоном: — та коли ж сьому кінець?!

І вона втупила в Лаговського свій глибокий погляд. Професор забувся про граматику. Скількись моментів їх очі німо дивилися одно на одного. Професор бачив, як Зоїні очі ширшали та робилися чорнійші й блискучійші, а себе почував, що в його тїло вливається наркотична течія і він з неї п'яніє. Нарешті їх довгий обопільний німий

погляд сказав їм обом, що вони одно одного добре зрозуміли. У професора загуло в вухах, і він, сам себе не пам'ятаючи, підвівся з крісла тай дико кинувся в Зоїні обійми. .

. . . .

XX.

Перебігло шестеро таких п'яних днів. Шмідти не могли не завважити, що з професором діється щось особливе, що він од них ніби ховається, мало говорить, сидить зачинившись у своїй сьвітлиці, не хоче над вечір ходити на спільні прохідки з ними. Та вони вірили тому виправданню, яке придумав професор: він, щоб одвернути од себе їх увагу, сказав їм, наче б то він здобув лист од однієї друкарні з Москви, де прохають його вернути як найшвидше корректуру, яку, буцім-то, йому давно прислано, та прохають надіслати також дальший рукопис для друкарського складання, а той рукопис у нього ще не викінчений. Щоденні лекції з „трапезунтською вдовичкою“ в вітальні Андропулів тожсамо про людське око перервалися через оту видуману причину, а направду через те, що Лаговському і Зої не бажалося вже стрічатися прилюдно й балакати в хаті Андропулів, де їх міг би хтось і підслухати. Тепер Лаговський цілий день сидів, або, се частійше, лежав, наче затуманений, у своїй сьвітлиці, од усіх зачинившися, тай тільки марив про сподівану вечірню зустріч; ті нові почуття, яких він досі не знав, зовсім заполонили його; всякі інакші клопоти покинули його; йому здавалося, що він живе в сьвіті єдино для тієї зустрічі. Над вечір Шмідти виходили на

свою щоденну прогульку, а Лаговський, дочекавшись, щоб трохи стемніло, прямував до гаю, до умовленого закутку, де в гущавині за порослю ніхто не міг побачити його з Зоєю. Звичайно він уже заставав там Зою, що ждала його, бо їй вийти з хати було лекше, ніж йому. Він, оп'янілий, кидався до неї, росповідав, як важко йому було цілий день не бачити її та тільки безнастанно думати про ню; те саме вона росповідала йому. Найчастійшою темою для розмов були обопільні запевнення, що вони страшенно кохають одно одного. В тую тему иноді підпускалися варіяції, — приміром, згадки про минулий час їхніх колишніх лекцій: що вони вже й тоді покохали були одно одного, лиш не могли тоді порозумітися тай мовчали. Або виринали якісь інакші згадки, близькі до таких самих. Та взагалі, можна сказати, що нікоторих розмов їм якось і не треба було: адже дуже любо було по скількись мінут зовсім не розмовляти, тілки мовчати закоханим мовчаннєм, вдивляючись одно в одного. До того ж і час гаяти їм не випадало, — і вони здебілша впивалися поцілунками, стисканнями, обіймами та всякими інакшими любовними ласканнями, для яких не треба сьвідків. Потім — треба було вертати додому передше, ніж прийдуть Шмідти.

На шостий день професор, як повернувсь із тих сходин до себе, почув, що його напала якась велика втома, і він, як ліг на ліжко, так і не хтілося підводитись. Незабаром мали прийти Шмідти; — треба-б було заздалегідь засьвітити в себе лямпу, роскласти на столї папір і відповідні готові вже рукописи тай, наче-б-то пильно працюючи, діждатися за своїм столом, аж доки вони ввійдуть до його покою та побачуть, що він сидить обтяжений працею, та побажають йому „добраніч“ тай покинуть його. Однак цім разом

втомленому професорові була неохота й лїнь зробити се; він лежав, лежав, тай не зчувся, як надійшли Шмідти. Всї троє братів заглянули до нього: бо й з Володимиром у професора поновилися добрі відносини на другий - таки день по їх прикрій балачцї. Увійшли. Він лежав у пітьмі. Засьвітили йому лямпу, здивувалися, що досї він її сам не засьвітив, — то як же він працював без сьвітла?... або не працював?... — тай заходилися роспитуватись, чи не заслаб він. Само собою, що заразом вони мусїли пильнїйше вглянутися в його обличчя, — отже ж заявили, що він страшенно змарнїв, схуд і зблїд, а попід очима аж глибокі синцї поробилися. Професор, отак несподївано застуканий, не знав, щó й казати. Він запевнював, що він не слабий, бо й справдї почував себе тільки дуже втомленим, а не слабим; він пояснював свою втому надмірною сьпішливою працею. Вони повірили й спокійно одійшли.

Але професорова втома не переминала. Цїлїсїньку ніч він ворушився по постелї і не міг стулити очей: заснути — йому бажалося страшенно, та дрімоти не було, сон не приходив. Вранцї він підвівся з несьвіжою головою та ще й з якоюсь ревматичною ломотою в кістках. Він почував себе наче одурілим або вчадїлим. Обідаючи, як завсїди, разом із сімиєю Шмідтів, він сьогоднї звернув на себе увагу навіть їхньої дочки, що взагалї рідко коли ним цікавилася. Вона спиталася, щó з ним. Одповідаючи на той її запит про своє здоровиє, професор невмисне впустив ніж на землю. Ніж упав тай забряжчав, а професор с того брязкоту затріпотів, наче доторкнувся до лейденської електрічної банки, тай мимоволї з одчаєм защулив вуха; а руки йому затрусилися так силне, що всї, хто був за столом, хоч і знали його за нервову людину, тепер аж здивувалися.

Втомлений, з такою самою несьвіжою головою, він пішов і на свої любовні сходини та здивував і Зою, бо заявив, що їм можна тілки невинно розмовляти між собою, а нічого більше не сьлїд робити: од палких та тїсних обіймань їм треба попросту втікати, адже мабуть се через них він став сам не свій, і кості нїби оловом поналивалися. Бажаючи якось зажартувати, він зацітував вірш Гейне:

І піп роспустив свою губу:
»Не треба кохатися так,
Щоб шкода була для здоровля.« —
На те йому панна: — »А як?«

Зоя німецької мови не знала. Професор спробував перекласти цілу оту поезію Гейневу з німецької мови на турецьку; але Зоя й тодї не зрозуміла, в чому сіль тих віршів, — бачила вона тілки те, що її коханцеві не треба „кохання“. А йому тепер бажалося тілки одного: покласти, як слабенька дитина, свою голову на коліна Зої, щоб вона його іділлїчно й платонїчно голубила рукою, та щоб вони щиро балакали сьогоднї навіть не про своє вірне кохання, а так собі — про що-небудь стороннє, загальне. Так і зробили. Він лїг, схиливши свою голову в неї на лонї. На превеликий жаль, жадна путня розмова в них не лїпилася, — вони не знаходили теми для розмови; а Зою, до того, прикро вразили професорові слова, що це він, мовляв, заслаб з такого кохання, якого не радить Гейнівський піп. — „І се чоловік-мужчина“! — закрадалася напів-іронїчна думка в голову грекинї. Як розійшлися вони, Зоя почувалася невдоволеною.

Та хоч цім разом їх зустріч була зовсім платонїчна, Лаговський знов не міг у ночі заснути; він аж стогнав з утоми, невимовно бажав, щоб сон прийшов, а натомість почував, що сон

до нього не йде. Тільки к ранку він заснув, наче мертвий, і прокинувся на другий день трохи бадьорійшим.

На вечірній зустрічі із своєю любкою хтїв він був триматися знову вчорашньої платонїчної програми тай мирно, по приятельському, балакати собі з Зоєю на якісь загально-людські інтеллїґентнї теми. І знов нїчого не виходило, — знов нїяка балачка не лїпилася. Не хтїла злїпитися в них навіть така розмова, яка бувала проміж ними давнїйше, ще як Зоя вчилася російської мови в Лаговського. Бо тодї, за часів лекцій, перед очима в них лежала граматика, а в граматицї були й практичні вправи для перекладів, а в тих перекладах були всякі мудрі або дуже немудрі речення, діалоги і т. и.; дак от, з поводу гадок, сентенціонально висловлених у тім чи в иньшім друкованім реченню, між професором і його вченицею иноді повставала коротесенька діскусія. Що правда, діскусія тая бувала дуже прімітивного змісту, а все ж така, що дозволяла хоч трохи, хоч побіжно, обмінюватися думками. Часом те чи инше видруковане реченнє, — дурне, як узагалї в учебниках чужої мови, — давало тодї собою матеріал для гумористичного шуткування; один раз Зоя мало була не вдушилася зо сьміху, вичитавши в підручнику таку розмову: „Чи ви любите червону фарбу? — Я люблю всяку фарбу, аби це не було руде волосся і зелені зуби“ — і в тім сьміху Зоїному професор щиро був їй пособляв. Так отсе було давнїйш. А тепер, на сьогоднїшній зустрічі, коли книжки перед очима не було, жадні теми не приходили їм у голову, — і професор допіро зачав несьміло догадуватися, що нїяких спільних інтеллїґентних інтересів у них і немає, ба й не було. Щоб перервати мовчаннє, яке з прикрістю запанувало проміж ними, він притяг до себе й поцїлував Зоїну

руку. Зоя стрепенулася й оживилася. А потім зіллялися в цілуванню уста їх. А потім.... Ох, Платоне, Платоне! не дивися!

Отак знов переминули дві зустрічі, повні божевільного раювання, серед якого професор забував усю свою денну нудьгу й скорботи. Тільки ж тому раюванню надійшов швидко кінець, і надійшов моментально, ще ранїйше, нїж вони встигли були поросходитися додому з отих остатнїх своїх сходин. Бо саме тоді, як Лаговський держав Зою в своїх обіймах і впивався нею, — раптом, наче блискавиця, щось ударило йому в голову, тай придушив його страшенний пароксїзм задишки, а горло сціпила спазма; рівночасно щось ударило і в груди, наче ножем різонуло, — і він мало не вдушився. З нестерпучого болю Лаговський випустив Зою із своїх обіймів, тай ледві-ледві доплазував до стовбура того розложистого дерева, що під ним вони були лежали. Одкинувши назад голову, схопивсь він руками за виски, бо як стій почув, що його мозок, крізь потилицю й виски, раптово шпорнула нїби роспечена шпилька і розпливлася їдовитим електрічним протоком по цїлій голові, аж понад очі. Біль був страшенний, наче аж скрипучий. З нещасливим, божевільним виглядом, тулився Лаговський одкинутою назад головою до стовбура отого товстого дерева, тай державсь руками за виски. В отакій півсидячій позіції, нервним рухом підібгавши ноги під себе, він важко дихав, аж засапувавсь. Обличчя побілїло, як крейда, і нервово шарпалося... смикалося.

— Нї, так не можна! — нарештї аж простогнав він, дивлячись безсилими очима на Зою. — Я на ролї любовників, десь, нездатний!

Зоя з ледві помітною зневагою дивилася на нього. Розслабілий, знеможений, стогнучий, Лаговський зараз зовсім не відповідав її ідеалові

мужеської краси й сили. Давнійше, доки він був таївся, доки він на лекціях не хтїв виявити своєї любови, доки він соромливо втїкав од Зої, — доти він був для неї цікавий, і їй хтїлося його кохання. Тепер вона наслухалася любовних запевнювань Лаговського вже аж до несхочу, тепер вона знала його юнацьку силу чи краще сказати несилу... — тепер він нагадував їй собою мокру курку, а не героя-лицаря і навіть не трубадура; всенький інтерес до професора пропав у неї.

— Чи не краще було б, щоб ми скількись днїв не бачилися? Ти б трохи одужав тим часом, — спитала вона ніби щиро й ніби турбуючись про нього і не виявляючи своєї внутрішньої холодности та байдужности.

— Я нічого проти того не матиму, — тупо й індіфферентно сказав Лаговський: — Ти сама бачиш, з чим я схожий теперечки... Не то, щоб балакати з кимсь, — на сьвіт дивитися не хочеться!... Знесилений, виснажений...

— Ах!... до того ж мінї й так треба буде цїми днями покинути Туапсе! — ніби згадала Зоя: — Я ж маю знов поїхати в Лазаревське!... Може навіть довго не побачимося... Але час додому посьпішати.... Бувай здоров!...

Вони поцїлувалися, щоб попрощатися, але в обох була в тім цїлуванню байдужність: у неї через розчарування, у нього — через болючу фізичну хворість тай, мабуть, тожсамо через розчарування.

Зоя одійшла. Незабаром перестав чутися й шелест од її ходи. Лаговський зїстався тут, щоб не разом з нею, а трохи пізнійше вийти із схованки, бо не випадало, щоб люди, часом, побачили їх десь у двійзї, в купі.

— Не любить вона мене, і не зустрінемся ми вже ніколи... — подумав він смутно й зовсїм несьвідомо, мов який п'яний, і дивився сьлїдом за

нею. — Але чи люблю і я її?... і чи любив?!... Ет!....

Се питаннє крутилося й виринало в його голові невиразно й темно, без усякого думання й сформулювання, — отак як крутиться й виринає пливаюча дрібна трісочка в збовтаній, скаламученій воді, або як щось верзеться запамороченому. І з такою самою бездумною бблестною каламутністю, наче з болючого просоння, пливла в голову й нудна відповідь на оте безтямне питаннє. Відповідь була: „Ні, ані люблю, ані любив“... Тілки ж усї ті гадки перелїтали в голові Лаговського зовсїм несьвідомо, серед гнїтючого туману. І єдине сьвідоме почуттє, яке міг він зараз виразно в собі розчувати, се був хіба біль, тягучий фізічний біль; а в усякім разї нїяке кохання.

Він ще заждав скількись мінут, щоб дати Зої час одійти. А в голові, знов, каламутно зачав виринати якийсь невідомий вірш, без слів і без змісту і без метру;... потім той вірш повиразнїйшав, зробився метрічним, але ще без слів;... потім метрічне стукотїннє скрісталїзувалося в віршований четверостих, - і от в пам'яти Лаговського сама собою процітувалася епіграмма якогось лубочного російського поета:

— На ложѣ дѣвы молодой
Свою побѣду я возславилъ, —
И всю любовь съ ея тоской
Въ ея объятіяхъ оставилъ....

— Так оце такий кінець і мого роману, — з огидою подумав Лаговський, згадавши собі оце четверостишє. — І чим я, універсітетський професор і естетичний поет і речник ідеалїстичного кохання, одрізняюся од того неінтелїґентного купчини, що зложив той вірш?!... Ну, чим?!... Та нічим!... Мерзота мерзот і всяческая мерзота!....

Він нервово зареготався. Але с того реготу струснулася голова — і йому здалося, що з голови в нього мозок вивалюється. Він разом ущух.

Потім він тихою ходою поволікся додому. Понурий, геть знесилений, він ледві тягся. Добрівши додому, він попросту звалився в ліжко. Ні про що він путтям думати вже більше не міг; всякі гадки й почуття й враження цибали в усї боки, наче перелякані жаби; єдине почуттє, яке держалося в нїм постійно, се було фізічне: ревматична ломота в костях та такий біль з усїх боків, нїби побито камінями шкуру на всїм тїлї,... та ще тягучий, сверлуючий, ниючий туман у голові.

— В мене в голові тепер і дум нема, а тільки якісь обривки, ...шматки... Голова не мозком, а брудними ганчірками та клоччям напхана! саркастично прошепотїв Лаговський, марне силуючися заснути.

XXI.

Лаговський цїм разом заслаб серіозно. Три днї він не вставав із свого ліжка; в день мучився, що все тїло й нерви болять; в ночі мучився, що не може анї заснути, анї задрімати гаразд; — лежав зовсїм знеможений. І до всього того душу гризло невідкличне каяттє: чому він, стрічаючися з Зоєю, не був паном над самим собою, чому він допустив бруд до їхнїх відносин. — „Істерік!“ — лютував він на себе: — „Жадних рефлексій, жадних затримуючих центрів у мене нема!... Навіщо я животїю, коли я не людина з твердою волею, а клубок нервів і стїхія?... Чи

сьмію я відтепер поручитися за себе, що я не здатний і на всяку инчу мерзоту, на всякий навіть найгірший злочин?... До чого всі мої пересьвідчення, коли вчинки мої реґулюються хвилевим аффектом, а не пересьвідченнями?... Чому я животїю ще на сьвіті?!"...

Шмідтів він дуже затрівожив своєю хоробою, якої вони й зрозуміти не могли. Генеральша думала, що це кавказька пропасниця, але професор уперто казав, що він не почуває нічого малярійного, і не хтїв напихатися хінїном, який йому посилала генеральша що дня. Не хтїв він також і лікаря до себе пускати, а казав, що він попросту втомлений.

— Оце так завсїгди роблять учені люди в нашій Росії! — докірливо казав йому генерал Шмідт, бідкаючись коло його ліжка. — Російську людину або й палицею до науки не прижене́ш, або коли вже вона візьметься до науки, то працює без передиху доти, аж доки не впаде знеможена. Он у европейців — сього немає... Англійський учений є заразом і спортсмен, що фізичного здоровля ні за що не занедбає. Ба на що вже в Німеччинї мода на вченість, на ґелертерство — але й там учений працює як раз стільки годин на день, скільки він сам собі акуратно визначив: і хоч би яка була цікава робота, він ніколи не дозволить собі попрацювати й одну годину більше, ніж скільки визначив собі за норму... Через те заграничні вчені — довголітні; через те й робота в них в результатї продуктівнїйша, бо живуть вони більше літ, ніж наші вчені. А наші — не встигли ще й розцвісти, а вже в них сухоти, або так якось груди болять, або астма душить. або перенатуження з надмірної праці надходить.. Ви, Андріє Івановичу, любите науку, то хоч би за для науки пожаліли себе!

Швидче помрете — менче й для науки зробите!... Хіба ж можна так багато працювати, як ви працюєте?!...

Професор мовчки слухав ції тіради, заплющуючи очі й силуючись задрімать. На генерала Шмідта він дививсь як на батька, і тепер з цього прихильного тону йому робилося ще важче, ще соромнійше. – „Щó б він був сказав, коли б довідавсь, через яку причину я слабую?! — з болем думав він, тай до горла йому і до грудей котилося, ніби кулька, якесь спазматичне хлипанне... і він знав, що це globulus hystericus. Він аж лекше оддихав, коли генерал із своєю добрістю одходив ґеть.

Що до молодих Шмідтів, то Константин і Аполлон заходили до професора за тих трох днів не часто. Навідаються було, посидять трохи, бачуть, що він нічого не говорить, тільки мовчить, лежить з виразом німого страждання на лиці, — тай занудяться; а як заплющить він бува очі, то вони тихесенько, навшпиньках, зараз і виходять з його сьвітлиці, наче бояться збудити його... Хоч, правду сказати — вони могли б легко запримітити, що заплющує Лаговський очі зовсім не для спання, а тільки через утому; бо очі йому трохи боліли, коли він довго дивився на денне сьвітло, що падало з вікна. Професора спершу дуже вражала ота їх неохота сидіти коло нього. Бо хоч балакати він і не міг, але він радо бажав би, щоб його приятелі, коли вже не хтять сами щонебудь йому оповідати й розважати своїм оповіданням, то нехай би хоч мовчки сиділи коло нього ... аби він знав, що вони сидять тут поблизу,... аби він знав, що дорогі йому люди не одходять од його ліжка. Він постерігав, що невеселі й гіркі думи менче обгортають його, коли коло нього сидить хтось із його приятелів; та сказати їм се просто — він соромився. Він ду-

мав, що вони сами повинні про це догадатися; але вони не догадувалися, і професор, бачучи, як вони, знудившись з його хворости, посьпішають покинути його покоїк, спершу дуже й дуже с того був смутився. Тільки ж далї, щоб себе потїшити, він силувався вмовити в себе, що, коли він бажає не пускати їх од себе та прикувати до свого ліжка, то се ж еґоїзм, бо нікому ж не весело сидїти коло такого слабого, який мовчить та заплющує очі. Ся думка й справдї його заспокоїла. А до того він знайшов несподївану чималу потїху од Володимира, що першого дня був навідав слабого найпізнїйше від усїх, але далї справдї зачав коло нього поратися.

Не можна сказати, щоб і в Володимира, інакше як у братів, був якийсь природний душевний нахил відбувати наказане Христом „посїщение болящих“; напевне можна сказати, що як би все те дїло було дїялося десь у великій многолюднїй Москві, а не в маленькому безлюдному Туапсї, де Володимир через вічну потайну свою неприязнь до братів чувся зовсїм самітним, — то й він би не дуже охотився ходити до слабого Лаговського. Але тут у Туапсї професор цїле лїто був для нього єдиною людиною, з ким Володимир міг перекинутися розумним словом; хоч иноді не раз уже траплялося серед сього лїта, що ті їхнї „перекидання розумними словами“ кінчалися в них обох мало що не сваркою, все ж Володимир будь-що-будь компанїю Лаговського тут у Туапсї не міг не цїнити; а коли щось йому завсїгди було притім нелюбо — дак се найбільш те, що коло Лаговського раз-у-раз стирчали його братú: при них Володимир нїколи не міг говорити з Лаговським зовсїм вільно... Звістку про те, що Лаговський страшно заслаб, Володимир почув на перший день дуже пізно, бо з ранку прокинувся сам, незбуджений Лаговським, тай задумав пійти

проходитися без нікого, зранку та аж до обіду. Вже за обідом йому сказали, щó з професором. У Володимира спершу не було думки, щоб іти поратися коло слабого. Коли заглянув він по обіді до його сьвітлиці, то зробив це тільки з увічливости, з певної обов'язкової куртоазії. Заглянув — і застав, що Лаговський з заплющеними очима, наче сонний, лежить самотою; звичайної невідлучної його компанії, Константина з Аполлоном, коло постелї немає. Ся обставина, що братів тутечки немає, одразу припала Володимирові дуже до смаку, і він, не з'язаний влізливим братерським товариством, не посьпішив одбути свою кондолєнтну візіту як-найшвидче. Навпаки: хоч Лаговський при йогоході навіть голосу йому не подав і голови не підвів, а лежав мовчки тай із заплющеними очима, Володимир сїв і посидїв коло його постелї довгенько, чекаючи, чи не прокинеться він. І прийшла йому в голову думка: „Добре було б, як би брати́ не плуталися до компанії моєї з Лаговським вже й тодї, як той одужає... Здається, що цю думку не важко здійснити. Можна буде на-віч показати Лаговському, кому з нас має він скласти більшу цїну...“ Володимир пильно поглянув на слабого: той і далї був лежав та мовчав і не подавав знаку, чи пізнає Володимира, хоч раз-у-раз нервово мружив і глипав очима. Абсолютно нїчого цїкавого під ту годину в професорі не було. Володимир, що псіхологію братів своїх легко міг розгадати, добре зрозумів тую причину, через яку вони не сидять коло постелї Лаговського: їм скучно й нудно з ним. Дак от, за для контрасту з братами, Володимир не вчинив, як вони: замість одійти, він таки досидїв і діждався, доки професор справдї росплющив очі, і росплющив їх на довший час. Вони привітно поздоровкались. Лаговський сподівався був, що й Володимир, як усї, почне його докучно роспи-

тувати про важку хоробу. Та Володимир, на втіху йому, ніби й не помітив ніякої хороби, а весело й жваво зачав оповідати одну сьмішну сценку, яка одбулася в Туапсинського голови, тай подав комічну характеристику двох туапсинських обивателів, що зустрів їх тоді в голови. За таку його несподївану тактіку Лаговський був йому тільки вдячний.

— На столї стояла перекуска, — жартобливо оповідав Володимир: — були тут сардини, замариновані миноги, була всяка овощ та виноград. Ото один з тих гостей мінї каже: „А чом не скоштуєте фа-руки?“ — Які фа-руки? — дивуюся я. — „Ну, то ми-ноги!“ — осьміхається радісно він, втішений із свого музикального дотепу. — „Або“, — каже далї, „коли їсти не хочеться, то взяли б собі на закуску горілки-сьнїгу“... А виходить, що „горілка-сьнїг“ — се на його жарґонї „вино-град“... Далї він каже, що й йому сьогоднї прислали три пуди горілки-сьнїгу, та такого чудового, що аж пальцї можна обсмоктати. — По чому ж за пуд? — кажу я. — „Га! по чому за пуд!“ — жваво передражнює він: „анї по чому, а нѣтъ-коньякъ.“ Я мало очі не вподивив: — Що таке „нѣтъ-коньякъ?!“ — питаюся. — Ну, то „да-ромъ“, коли моє „нѣтъ-коньякъ“ вам не до вподоби, — гордо одказав мінї той туапсинський фацеціоніст.

І Володимир зареготався, а Лаговський привітно підвів на нього очі. Тїшився він не з отого Володимирового жарту, бо жарт йому був зовсїм мало цікавий, а попросту в душі наставала якась одрадість, коли він слухав веселого добрячого голосу Володимирового і бачив, що він заходжується, щоб його розвеселити.

— Потім вони повиходили, — сьміщливо казав ізнов Володимир, — а я питаюся в голови: — „Що то за людцї, оті передпотопові іхтїосаври?

Принаймнї, чи порядні люди, чи непорядні?“ А голова мінї: „як на Туапсе, то вони дуже порядні“... Для Туапсинської публїки, бачите, єсть своя окрома мірка, свій особливий крітерій порядности...

Професор осьміхнувся легким блїдим осьміхом, отак наче всьміхається побитий морозом і вкритий инеєм пізнїй осїннїй квіт, як часом упаде на нього ранїшнїй промінь сходячого сонця. В очах йому засьвітилася смутлива вдячність до Володимира. Він поклав собі на груди Володимирову руку і зачав її нїжно гладити; йому хтїлося за Володимирову добрість аж обцїлувати тую руку.

— Гарна в вас душа, Володимире! — гаряче прошепотїв він. — Чутка́ в вас душа... ви тонко розумієте, що можна розважити другу душу, не копаючись у нїй...

— Ага, а я забув ще вам росказати про того шляхового інженера, що так само був тодї в голови! Він тут живе в Туапсї, бо наглядає, як шлях будують... — перебив Володимир, нїби не чуючи професорових слів, хоч добре їх чув і вони його самолюбству припали до вподоби; опроче, він і не зрозумів - таки, про яке можливе „копаннє в души“ згадав був професор... — Той інженер — се тип напів розбишацький, як і взагалї тутешнї піонєри оповідав Володимир далї. — Питаюся я в нього, чи був він на Новому Афонї, бо всї подорожнї кажуть, що в тім новітнїм манастирі дуже гарно, й кажуть, що Новий Афон — перлина прибережної Кавказчини, сьвітич елеґантної й естетичної культури серед окружної безлюдної пустки. — Був, — говорить він, — але був давно, тай, мабуть, уже не швидко навідаюся туди вдруге,... бо з тамошнїми черцями скоїлися в мене деякі дрібні непорозуміння“. — Які? — питаю я. — Ат, маленькі

дрібниці! — каже він, — а все ж нелюбі... Приїхав я до манастиря з пароходу; була ніч. Зустрічає нас на пристані гладкий чернець. Простих прочан він погнав до спільної хати, повної бруду та смороду, щоб вони всї покотом там спали. — Ну, а мінї дé примоститися? — питаюся я, — в цїй норі я вам не спатиму! — „Ну, то спитайте про се отця-економа, коли тут спати вам нелюбо!“ одгризнувся на мене той чернець. Добре, пішов я, одшукав серед ночі отця-економа; — каже: „ідїть до отця-гостиничого, він вам дасть осібний покоїк“. Пішов я шукати отця-гостиничого, — аж то той самий гладкий чернець, що перестрів нас з пароплаву на пристані. Кажу йому: „Отець-економ звелїв, щоб ви дали мінї осібний покоїк на ніч“. — „То йдїть до отця-економа, нехай точно визначить, котрий саме покоїк“. Тодї я подивився, подивився на отця-гостиничого тай кажу: — „Слухайте ви, чортова мордо, сьвятий отче!... Я вам зараз цїлий манастир розвалю, коли не дасте мінї кімнатки на ніч!“ Отець гостиничий чогось дуже вразився, тільки ж зараз таки повів мене до якоїсь порожньої сьвітлички тай мовчки розчинив її передо мною... Другого дня я добре зоглядів увесь манастир, налюбувався на його чудовий тропічний сад, повний пальм, помараньч, маслин та всякої роскішної екзотичної порослї; але с того часу вже більше туди не їздив: так, наче трошки ніяково“...

Переказуючи се інженерове оповідання, Володимир весело й щиро реготався. Слабий професор знов осьміхавсь, але не стільки з грубенького гумору тієї пригоди, скільки знов таки з відрадісного почуття, що коло нього сидить прихильна йому людина. Раз-у-раз він серед оповідання простягався з подушки по Володимирову руку, все ніжнїйше тай ніжнїйше голубив і сти-

скав її, а як Володимир на момент спинявся в своїм оповіданню, щоб передихнути, професор йому шопотів: „Чи є хто на сьвіті кращий душею од вас, дорогий мій Володимире?“ Чуючи безперестанно отаку гарячу мову, Володимир зовсїм забувся, що розважувати слабого він заходився був попереду тільки на злість братам; тепер йому й справдї шкода ставало тієї недужої людини, що не має на своїх устах нїчого, окрім слів подяки, прихильности та гарячого зачудування перед його-Володимировою добрістю.

Отаким-от чином забігав і далї Володимир до професора скількись разів на день і, вмисне вдаючи нїби він і не завважає, що той недвижно лежить, торочив весело перед ним усякі сьміховинні дурницї. Його сьміх иноді долїтав до тієї сусїдньої кімнати, де жили Константин з Аполлоном. — І чого той Володимир радїє та регочеться? — воркотїв иноді Аполлон: — недужому треба дати спокій, а він перед ним тарахкотить своїм язиком, і спочити не дасть!... Ото вже правда, що жадної тактичности в нього нїколи не було тай не буде!“ — „Хіба не знаєш Володимира?“ — зневажливо одказував Константин... Через нехіть до брата їм обом під ту хвилину здавалося, що вони справдї тільки тому не ходять до Лаговського, щоб він міг безтурботно спочити, а не тому, що коло хорого їм самим-таки сидїти нудно.

Але професор не тільки не втомлювався з Володимирового балакання, а навпаки — завсїгди аж завмірав і, здавалося, мало не плакав, скоро бачив, що той підводиться, щоб вийти од нього. По Володимировім одходї Лаговський на самотї знов почував, що на нього находить прострація; і тїло — наче молотком потовчено, і в голові — наче болючий туман та нудний брак

усяких путнїх гадок, і в нервах — тягучий, заниваючий біль.

XXII.

Ось надійшов уже третїй день, відколи Лаговський звалився в постіль. Перебувши знов довгу нудну ніч, серед якої часом дрімав, часом тріножно прокидався, Лаговський нетерпляче ждав ранїшньої візїти Володимира. А той не йшов, чогось забарився, хоч було вже нерано. Нетерплячка Лаговського росла, він нервувався й нудьгував, аж серце гірко занивало з тієї хоробливої нудьги. Тільки ж заразом він, на свою втїху, міг у собі постерегти, що сьогоднї нервується він, начеб-то, не таким болючим нервуваннєм, як учора й позавчора: потроху видужує. Коли це, як стій, розчинилися двері, і на радість йому прилинув Володимир, із надзвичайно сьміхотливим обличчям. В руках у нього була невелика жовта книжка, формату французьких романів, і якась пописана картка паперу.

— Ви мінї вибачайте, що я так спізнився! — весело гукнув він Лаговському, різво стискаючи йому руку:.... — ви тут самотою мабуть аж занудились?... А я ходив був до наших, у школу, щоб напитися кави, а потім заманулося мінї піти на церковний горбок, посидїти на нашій славнозвісній лавцї... Несподївано бачу, сидить там на лавцї отой, що я казав, туапсинський іхтїосавр,... і держить оцю книжку... Ми забалакали..., аж виходить, що він знає французьку мову: ця книжка — Монроєві оповідання... Він мінї дав її з собою, щоб почитати „на сон грядущий,“ як казав він; завіряє, що оповідання надзвичайно гумористичні. Я її злегка вже зараз переглянув

— тай аж здивувався, що таку „скоромну“ книжку цензура пустила в Росію!... Оповідання, що правда, всї дуже сьмішні, але судїть про тон їх, ну, хоч би з гумористики про алжирських стрільців,... гумористики, ще дуже невинної супроти всїх инчих. Стрільцї пішли були в гори на полювання, заблудилися, страшенно зморилися, горло їм пересхло, а нїде — анї течійки анї жадної води.... Та от бачуть, череда кіз пасеться. Кинулися всї вони до тієї череди, підлягли кожен під козу, заходилися смоктати козяче молоко просто з дійок. Усї насмокталися, заспокоїли спрагу, — тільки одному нема щастя: смокче, смокче він свою козу, а молоко не йде! А здивований чередник вирячує на нього очі... Коли це приглянувсь він.. і ох-ох!! Mais c' était un bouc, parbleu!...

І Володимир, впавши на крісло коло постелї, розлїгся таким голосним, невгавучим реготом, як мовляють, „із черева“, — що й сам аж трусився, і пляшечка з валеріяновими краплями на сусїдньому столику дріжала й дзеленькала. Лаговський не мав анї найменчої охоти засьміятися з усього того — і лежав під накривалом мовчки. Та Володимир того не запримітив і простяг йому ще й принесену з собою картку паперу, пописану такими рядками, наче який торговий рахунок.

— Се що? — тихо спитав професор, не беручи того папірця.

— А ви візьміть та прочитайте! — з тріумфально-таємничим комізмом вимовив Володимир: — і цей папірчик я взяв тожсамо в того людця...

Професор простяг руку по папірець і, не підводячи голову з подушки, прочитав не голосом, тілки очима, те, що було там виписано. А там стояло написано от що:

»По случаю продаются любимые романсы и ноты:
»Я поняла, что значитъ жить« для цѣлаго оркестра...за 3 руб.
»Погибла я« для тенора ....за 2 руб.
»Цѣлуй меня, лобзай меня« ....за 30 коп.
То же, безъ словъ ....за двугривенный.
»Ночи безумныя« ....за 70 коп.
»Я тотъ, которому« въ обложкѣ ....за 1 руб.
»Люблю я на зарѣ« ....за 40 коп.
»Подъ березой«, въ четыре руки ....за 1 руб.

— Ну, що скажете?! — реготався, аж за живіт хапавсь Володимир. Професор, щоб якось попасти в тон, силувався напустити на обличчя ухмілку; але це йому важко було: вся його натура фізично тепер протестувала проти осьміху, в потилицю і в виски разом знов шпорнула його відома вже йому роспечена голка; — кожна моментальна згадка й кожен натяк про сексуальні відносини ставали тепер для нього фізично болючими й нестерпуче-огидними. Та, щоб не показати Володимирові того, що коїться в нього в середині, він таки примусив себе розсьміятися, наче б то зовсім щиро.

Розсьміявся силуваним сьміхом, і сьміх той його заболів. Тільки ж заразом не міг він знов не постерегти в своїм здоров'ю деяку переміну на лучче. Бо той біль, що був оце піднявся в висках і в потилиці, не тягся вже довго і незабаром ущух. Не зоставалося сумніву, що сьогодні Лаговському стало краще супроти того, що було вчора й позавчора. А в тім, більше напружувати свої нерви й свою волю зараз і не довелося, бо Володимир перевів дальшу розмову вже на інакші теми, пустяковинні і зовсім невинні. Як виходив Володимир з комнати слабого, то взяв оповідання Монроя з собою: „почитати сьогодні ввечері на сон грядущий“ — пояснив він.

Та ще ж до вечера було далеко. Тим-то ще сьогодні-таки, перед вечером, Володимир знов

був заглянув до Лаговського на часинку. Вся сім'я Шмідтів малася зараз піти на свою надвечірню прохідку; Володимир хтів також піти з усіма, але перед одходом надумавсь навідати слабого Лаговського, щоб він не так нудився, і весело, на мимоході, наплескав йому купу всяких сьмішків. А Лаговському безперечно ставало краще. Як підвівсь Володимир, щоб йти швидче догнати своїх, бо ті вже пішли гуляти, то Лаговський уже не почув у серці того страшенного болю, який хапав його досі перед одходом свого приятеля. І як вийшов Володимир, то самота, в якій опинився професор, тожсамо не дуже прикро вдарила його тепер.

Як би захтів був професор пригадати собі, чи віддавна він заслаб, то мабуть не без декотрого заклопотання був би побачив, що саме тоді, під ту надвечірню годину, минала як-раз третя доба, відколи він мусів положитися в постіль. Та він не мав тепер часу роздумувати про цю обставину, бо, як лишився в сьвітлиці сам без Володимира, то на нього миттю найшов спокійний, міцний сон, — такий сон, якого він досі не мав, відколи заслаб. Ішла година за годиною. Вже стало темно; Шмідти вернули вже з прохідки, — Лаговський мирно спав і того не чув. Вони полягали спати, і перед сном не зовсім тихо балакали, а Володимир довго ще шелестів книжкою, читаючи її в ліжку „на сон грядущий“, — Лаговський і того не чув, бо спав міцно. Аж пізно в ночі його збудило якесь шамотання в Володимировій кімнаті, і він на половину прокинувся.

З просоння Лаговському здалося, що в Володимировій кімнаті рипнули двері, і хтось вийшов на подвір'я. Потім йому наче приснилося, що коло його вікна внизу хтось із кимсь шепочеться. Потім — шепотіннє змовкло, а хтось із

кимсь тихенькою ходою одійшов од його вікна стежкою вниз до моря. — Невже це знов Володимир з Амалією? — пролинула в Лаговського сонна гадка, але зараз він ізнов міцно заснув; а як прокинувся вранції, то зовсім, геть до остатку, забувся за те, що йому в ночі було приснилося.

Найперше вражіннє, яке професор з новою дниною виразно розібрав у собі, була радісна сьвідомість, що в голові нема прикрої, ніби чадної ваготи, — що голова сьвіжа й не запаморочена. Зрадївши, він хтїв устати й одягтися. Чобіт не було видко, — мабуть, завереглися попід ліжко. Професор схилився, щоб видобути їх звідти; та як схилився — раптом у голові і в очах йому закрутився сьвіт; він поточився і ледві не впав зімлїлий. Довелося знов зістатися в ліжку та нетерпляче чекати, чи не зайде хтось його одвідати.

Першими прийшли Константин з Аполлоном, та своїм звичаєм посиділи не довго. А Володимира не було тай не було. Професор не міг зрозуміти сього загаяння. Що Володимир уже не спить, а встав, се він знав, бо чув шелест од його одягання, чув також, як він вийшов і, очевидячки, пішов до школи пити свою раншню каву; а се в нього ніколи не забирало часу довше як на пів години. Пильно надслухуючи, чи не йде Володимир, чи не чути його тупотїння, професор міг нащуленими вухами тільки одно розібрати: що по подвір'ю ходять і товчуться якісь люди, і переносять щось важке, і стоять, фуркаючи, конї. Нарештї увійшов Володимир. Професор надвівся з ліжка, щоб його обійняти і сказати йому новинку, що він одужує.

— Ну, шкода, що я цього не знав — з несподіваною колючою насьмішливістю промовив Володимир; — бо зайшов би до вас трохи передше:

— може б були змоглися, щоб одягтись та вийти на подвір'я тай особисто попрощатися із своєю вченицею, що вже не швидко приїде до Туапса.

— Зоя поїхала? — тихо спитав Лаговський. Йому не було жалько за нею; та́к тільки якась несьвідома меланхолія заторкнула його душу.

— Поїхала,... і не без скандальчика. Старий Андропуло... а се міні зараз росказав Грицько, що стояв там на подвіръю,... дуже сварився з нею, як вона сїдала на воза, і казав, що в лїтку й осені́, доки не одійде купальний й виноградний сезон для приїзжих, вона ніколи вже не житиме в Туапсї, бо через своє кокетування наведе сорому на його хату. Вже давно він був сердився, що вона кокетує, приміром, з вами і хоче вам закрутити голову; ну, та звісно, з вас спеціялїст - обожатель іще не великий, і Андропуло терпів оті ваші лекції мовчки. А оце, як перервалися ваші лекції, наша трапезунтська вдовичка десь певне знайшла собі якогось енерґічнїйшого обожателя, ніж ви, — бо скількись разів над вечір пропадала була кудись години на дві-три... Іще в Трапезунтї в неї була трохи скандальна історія з одним адоратором,... то старий Андропуло боявся, щоб і тут не счинилося те саме.

Лаговський, що держав був Володимира за руку, несподївано й несьвідомо так здушив її, що Володимр аж скрикнув:

— Ой!!... що це з вами!... Чи, може, ви рівнуєте?... То ви направду закохалися в нїй!...

— Нї, — сказав Лаговський, отямившись і силуючись удавати спокійного: — Але звідки в вас ізнов узявся цей насьмішкуватий тон супроти мене?... ви наче хочете шпорнути мене тим усїм.. Вчора й позавчора ви балакали без насьміхів.. — Він се говорив дуже смутно.

— Ну, то вибачайте, — одмовив Володимир, разом змінюючи свій тон на лагіднїйший: —

Коли ж зо мною сьогоднї чорт зна що дїється! Болить голова, тріпаються нерви, хочеться весь сьвіт лаяти; а на душі — така погань накопичилася, наче там цїлий ескадрон російської салдатні́ стояв обозом. Однїсїнька влїзлива думка так і преться в голову: на якого чорта животїти на сьвітї таким нездарам, як я?

Лаговському як стій згадався його сьогоднїшнїй сон про нічний вихід Володимира: а може, то був і не сон?

— Знов Амалі́я? — ледві чутно та сумно й співчутливо спитав він.

Володимир уважно придивився до нього і, не знайшовши в тім його питанню нїякої іронії та глуму, кисло буркнув:

— Було й се... Бачу, ви знов хочете мою нудьгу ставити в причинний звязок з тим, що було в ночі... Ну, та нехай ваш діаґноз і правдивий, — тільки ж скажіть мінї, чи можу ж я не чинити того, що чиню? Хіба ж я́ винен, що в ряди-годи, в певні періоди, мінї треба буває Амалі́й?... фізично треба, фізіка моя того вимагає!... — розумієте?... Хоч на другий день стає мінї й недобре, але чи ж я́ винен, що за день перед тим природа моя підштовхувала мене і казала мінї, щоб я вдавсь по Амалі́ю?!...

Професор мовчав.

— Се добре в а м моралїзувати, — роздратованим голосом казав далї Володимир: — Ви вченою роботою вже засушили себе, в вас фізична потреба вгасла, — то не диво, що ви можете жити собі сьвятим аскетом. А я...

З грудей Лаговського видерлося здушене, але таке голосне і гірке ридання, що Володимир перестав говорити і зачудуваний дививсь на нього.

— Нахилїться надо мною, Володимире, — тихо та рішуче проказав Лаговський.

Володимир нахилився до його подушки. Професор притяг його до себе, конвульсівно обійняв, нервово обцїлував усю голову і напосьлїдок прошепотів:

— Я сто разів гірший за вас, бо я лицемір...

І він росказав Володимирові все, що з ним сталося і через що він заслаб. Володимир слухав усю історію з величезним зацікавленнєм, забувся навіть про своє власне знервуваннє. Як професор договорив і геть зашарпавсь обличчєм, Володимир дружелюбно поцїлував його:

— Заспокойтеся, адже все перeминеться, все буде знов добре: ся прострація не на віки ж,... — ви знов очунявте і знов будете здоровесенькі й спокійні душею. — Так потїшав він Лаговського. В душі своїй він тріумфував і радий був, що відтепер професор не сьмітиме читати йому казаннє про ідеальну любов. Але професор не міг догадатися про те Володимирове внутрішнє тріумфуваннє і глядів на нього так, як глядить грішник-сповідальник на свого духовника.

— Але ви ще досї кохаєте її? — спитав потім Володимир професора.

— Нї, — твердо одказав той.

— А чого ви так конвульсівно затріпотїли, як я сказав, що в Зої була вже й у Трапезунтї любовна історія?... То не з ревнування?...

— Не знаю, чому... Мабуть тому, що ваша звістка впала на мене ще одним злишнїм докором за мої зьвірячі інстінкти і за мою лицемірну мерзоту. Ви мінї сказали дуже важну новинку про неї, а я мусів собі пригадати, що анї я, анї Зоя зовсім не цїкавилися довідатись одно про одного, щó ми за люди, яка в нас душа, яке наше минуле... Всї наші відносини, як тепер виснилося, збудовані були на чисто зьвірячих ін-

стінктах, а не на якихсь інтеллїґентних інтересах.

— Нехай і так, тільки ж оті, як кажете, „зьвірячі“ інстінкти не виключають анї безмежного прив'язання до обйекта своїх інстінктів, анї, — надто, — пекучого й болючого ревнування... Ще й навпаки: де коханнє не платонічне, там заздрість дуже й дуже сильна! Людина може вважати свої грішні відносини за велику погань, а тим часом знов до них пнутиметься і ненавидїтиме кожного, хто схоче в нього одбити обйект його неплатонїчних відносин... Хіба не так се дїло буває?... Через те я й спитався: „може ви ревнуєте?“...

— Не знаю сього взагалї, — задумчиво казав професор, — а про себе з осібна знаю тепер тільки те, що анї зьвірячої заздрости в мінї нема, анї нема бажання щоб ті наші відносини знов колись поновилися. Я пам'ятаю з них тільки фізічний біль та спазми, і більш нїчого, а сенсуалїзм забувся. Нехай-но перебіжить у мене в голові хоч легенька згадка про наші відносини, — разом впивається мінї в тїм'я якась розжарена голка;... в потилиці між головою і позвінковим хребтом повстає невимовно болюча ломота,... а до горла підбігає або підкочується якась істерічна кругленька куля, що через неї хочеться спазматично ридати й кричати... От і зараз: кажу вам це, а чую, як голову коле.. Ні, нї! в моїй уяві грішний любовний акт відтепер ассоціюється з самісіньким фізічним болем, а не з фізічною втїхою!...

— Ну, а якась інакша любов, платонїчна, лицарська любов до Зої — вона ще зісталася?... Адже був час, коли тим лицарським обожаннєм захоплена була ціла ваша істота...

— Нї, чисто все розвіялось без найменчого сьлїду, — прошепотїв професор, заринаючи облич-

чям глибше в подушку і стидаючись глянути Володимирові в вічі. — Та чи й було колись у мене направду лицарське коханнє до Зої? чи не одурював я себе?... Адже ж, кажу, анї я її не знав, як людську душу, анї вона мене. Я напустив на себе ману, обвіяв себе чарівним туманом,... я не звісно защо поставив свою вченицю на пиєдестал і заходивсь поклонятися їй,... я сказав собі, що вона ідеал усього гарного й доброго на сьвітї,... так!... а направду я навіть не поцікавився нїколи довідатися, хтó вона, яка її душа, який її сьвітогляд і щó між нами є спільного!... Тепер-от, мов ранїшнїй туман на сонцї, розвіявся мій любовний туман, — і я, недомисляючись, питаю себе: „Як се сталося, що я напустив собі тую полуду на очі?"... Тай то ще питаннє: чи правда, що я несьвідомо помилявся? Бо, може, я лицемірно силувався сам себе одурити думкою про Зоїну ідеальність, а на сподї душі моєї вже й тодї я знав, що Зоя не варта пиєдесталу?...

— Що до мене, — проказав Володимир, — то я одразу зміркував, що наша трапезунтська вдовичка — з „таких".

Професор лежав і мовчав. Володимир придивився до нього і побачив, що його очі знов заплющені, а губи конвульсівно кривляться. Потім професор повернувсь до Володимира спиною, затулив обличчя меншою подушкою, і з по-під подушки почулися придушені ридання.

— Покиньте мене, я хочу зістатися сам, — проказав професор нарештї, не повертаючись обличчєм до Володимира.

Володимир вийшов.

Та се вже були остатнї години загостреної хороби Лаговського. Над вечір, зачувши з гомону голосів, що всї Шмідти йдуть на свою надвечірню прогульку, він, замість лежати, тихесенько

самотужки одягся, встав з ліжка і, підійшовши до одчиняного вікна, дивився за їми сьлїдом; а вони знадвору його не бачили. Надвечірнє сонце кидало на нього своє лагідне, привітне проміння: синє море і блискотїло, і легко хвилювалося, і віяло на нього прохолодою; зелені гори сияли з надвечірнього сьвітла золотом та ізумрудами; птаство весело щебетало. З мертвим осьміхом дививсь на те професор, стоячи коло вікна. В душу йому вливалися хвилї любого, поетичного настрою; але, вливаючися в душу, ті поетичні журкотливі хвилї наче висихали, бо на днї душі залягло пекуче почуття: „Не для тебе поезія, ти її тільки споганиш своїм душевним брудом."

— Се ви, професоре? — залунав унизу на стежцї коло вікна дївчачий голос. То була одна з грецьких Backfisch-ів.

— Ви одужали? — привітно питала вона. Ловіть оцю квітку.

Професор спіймав квітку. То була біла, роскішна троянда. Він застромив її собі в петлю коло комірчика і подякував дївчаткові поклоном за її ввічливість. Вона пішла собі.

— Троянда... По грецьки *τριαντάφυλλο*... „бо в неї листочків *τριάντα*... трийцять... або й більше"... — згадалися йому давнї Зоїнї слова, що їх він почув тодї, як побачився з нею вперше... Господи, як давно се було! То була юна весна їхньої знакомости, а тепер... Йому сльози крутилися в очах. Він понюхав свою троянду. Йому здалося, що вона з його дихання прив'ялїлася.

— Навіть квітка схне, як доторкнеться до мене споганеного!... — забобонно прошепотїв Лаговський... — Нї, мінї білі квітки так само пристали, як непорочний вінець грішній нареченій....

І він вистромив троянду тай поставив у воду, а сам, сївши коло вікна і підперши голову руками, тупо задивився на вечірнє море, і наче захолов у такім становищу.

XXIII.

Покинувши ліжко, Лаговський сподївався знов зажити тим гарним і відрадісним життєм коло своєї дорогої родини Шмідтів, яким він жив був у Туапсї досї. Знов почалися спільні гуляння по горах, сидїння ввечері коло моря і таке инче. Але все йшло йому вже не так, як давнїйше.

Найважнїйша одміна була в тім, що обмінився сам Лаговський: він зробився наче не тією людиною, якою був досї. Се вже не був безжурний, жвавий і весело-гумористичний співрозмовник, з яким водити компанію було досї так інтересно. Відтепер полюбив він мовчати, завсїди меланхолїчно задумувався, зробився в'ялий і повільний у своїх рухах, легко втомлювавсь, виглядав, наче який страждалець. Він і фізично ще трохи нездужав, та найбільше не переставала його гризти гнїтюча думка, що мабуть немає вже найгіршої поганї в сьвітї, на яку він був би нездатний, коли обставини підіпхнуть його до теї поганї.

От, крадїж... Гроші вкрасти або хабар узяти — сього він очевидячки нїколи не могтиме зробити, та через що? — тілки через те, що гроші йому абсолютно не потрібні. Ну, а коли се буде чужий лист, незвичайно важний для нього, і нїхто не знатиме, що він того чужого листа прочитав, — то тоді як?... Щб, коли спо-

куса буде дуже сильна?... Адже піддатися спокусі — се один-однісінький момент... — і кінець!..

Смертовбийство... Он, і тепер він радіє, як почує про політичне вбийство.., Ну, та на такі звістки радіє й цїла Росія... Але й сам він не міг би вбити живу людину? Адже коли б його запроторили в тюрму, щоб заслати на Сібір,... бо в нашій Росії багацько людей іде на Сібір зовсім несподівано тай без вини, з самісінького підозріння од вищих властей... — то хіба не зміг би він часом забити свого неповинного тюремного сторожа, аби втїкти?... Або... — се ще й лекше для нервових людей!... — чи не отруїв би він того сторожа, коли б зміг?... Або от, не в тюрмі, а на волї живучи: коли б на краю кручі стояв був лютий ворог Лаговського і не бачив кручі, а тільки він-Лаговський бачив би його близьку загибіль, — то чи напевне він поручиться про себе, що був би гукнув і перестеріг свого запеклого ворога?.. Адже один момент помовчати — і всьому кінець!...

Або, знов, зрада... Коли б посадили Лаговського в нелюдську самітну в'язницю для російських полїтичних злочинців та не давали скількись місяців анї кого бачити анї чого читати, аж доки він не викаже відомих йому полїтичних переступників, — дак хіба не надійшов би на нього з одчаю раптовий пароксізм безхарактерности? і хіба не назвав би він, під аффектом свого гістерійного нервування, відомих йому людей, що на нього вірили,... навіть своїх щирих приятелїв?!...

Він надумував собі ще й інакші огидні злочини, придумував для них підхожу, правдоподібну, влекшену сітуацію... — Нї! це все не можлива для мене річ!!... — одбивався він од усїх тих влїзливих, ганебних гадок: — Я ж не падлюка, я таки чесна людина!... не злодій, не вбийця,

не зрадник!... Ця погань мінї органїчно противна, мінї про таку гидь сором і помислити!... — Та заразом завсїди виринала в Лаговському невідступна згадка: А хіба не те саме казав я собі і всім людям про коханнє й роспусту? Хіба я не органїчно обурювавсь проти Володимира за його цінїзм?... А отже: надійшла хвилина — і всї гарні пересьвідчення як стій шкереберть!...

Свого придавлюючого смутку не міг Лаговський позбутися й у товаристві Шмідтів. Йому бажалося тілки мовчки сидїти в гуртку з ними, із своїми дорогими побратимами, та нїчого самому не говорити, а от, хіба, тілки слухати, про що вони балакатимуть: бо їхня розмова розважить його проти гнїтючої його задуми. А виходило так, що мовчав не сам він, — мовчали й вони, молоді Шмідти, — і нїякої розмови він у їх товаристві не міг почути. Лаговський попереду дивувався, через щó в них це так виходить; тільки ж потім доміркувався, що давнїйше, ще як не був він слабий, цїле розмовляннє вів і підтримував тільки він сам, а не Шмідти. Бо се ж не хто, як він сам, завсїди піднїмав інтересні питання про письменство, про поезію та музику, про естетику взагалї, — а Шмідти тільки одповідали йому під тон, згоджувалися або спорилися; се ж не хто, як він сам, був жартував і сипав дотепами, — а молоді його приятелї тільки залюбки ловили тодї його слова́ та сьміялися веселим сьміхом, та лиш иноді ще й своє слівце докидали. Перестав він тепер бути живою душею їхнїх розмов, — погасли й розмови.

Через свій смуток і мовчаннє професор ставав для них попросту нудний; тепер сталося так, що він — то шукав їх товариства, а вони — не чуючи од нього вже нїчого, не чуючи його гумору, нудилися та нишком аж позїхали,... принаймнї Константин та Аполлон.

З Володимиром у професора балачка могла текти далеко лекше, бо звичайно Володимир сам любив оповідати щось про себе та висловлювати свої погляди, а не од других що-небудь слухати; професор мав бути для нього саме добрим слухачем, з яким Володимир міг любісінько ділитися своїми думками. Тільки ж професорові ставало тепер чим раз важче вислухувати всі оті авторітетно вимовлювані Володимирові думки та заяви. Бо, відколи Володимир почув професорову сповідь і самобичування, він почав трактувати його трошки звисока тай не дуже вже церемонився підносити йому такі свої погляди, проти яких у того протестувала вся його природа.

Не сьміючи тепер через свою признану грішність нічого різкого казати проти Володимирових тезісів, професор старався оминати дражливі балачки з ним та частійше втікати од нього. Але куди? Знов горнутися по давньому до Константина та Аполлона? Дак кожен раз, як він, прийшовши до них чи в кімнату, чи де, сідав і сидів з ними мовчки й сумовито, вони, дивлячись, що він ізнов нічого не говорить і тільки мовчить і нічогісінько інтересного своєю особою для них не приносить, мовчали й собі також. Видко бувало, що вони вже й стісняються його компанією. Та вони часом шукали навіть першої ліпшої приключки, щоб непомітно одійти од тієї колись цікавої, а тепер нестерпуче нудної людини. Се їм бувало найлекше вчинити на прогульках. У професора, по хоробі, розвилася сильна задишка, він швидко втомлювавсь і міг ходити лиш дуже поволі, — отож Константин з Аполлоном умисне не хтіли чекати на нього, щоб не бачити його вічно смутного обличчя. Вони посьпішали наперед, — а він примушений бував іти позаду: або з Володимиром, або із старими Шмідтами — генералом та генеральшею та їх компаньйонкою.

З генералом ходити бувало й не важко, бо він ійшов і ступав поволї та оповідав сам охоче що-небудь із свого життя. В таких розмовах професор, почуваючи себе гаразд і не бачучи, щоб його співрозмовник бажав утїкти од нього, міг иноді навіть забувати про те, що для других він зробився аж геть неінтересною людиною і що молоді Шмідти нудяться в його товаристві. Та надовго про се забути не можна було. Бо кожним инчим разом, думаючи про їх відносини взагалї, він, з болем серця, не міг не помічати тієї виразної, гіркої переміни, що сталася. Особливо один момент, коло моря, бував для Лаговського гіркий: найгіркійше йому ставало на душі саме тоді, коли Константин та Аполлон, посидївши з ним утрох мовчки коло гарного морського берега, серед чудової надвечірньої або нічної тиші, незабаром підводилися й казали, що час уже й додому йти. Бо так їм скучно було!... Який се був контраст для Лаговського проти давнїх безжурних часів, коли вони втрох могли сидїти коло моря хоч цїлїсїньку ніч і не скучити!...

Ішов день за днем. Якось на проходї, коли Константин з Аполлоном одбігли своїм новим звичаєм наперед, Лаговський наважився, щоб не зостатися без них, трохи прискорити свій хід тай їх наздогнати-таки. Пішли втрох разом; було душно. Далї сїли вони втрох спочити недалеко од заболоченої річки Паюка. Лаговський важко одсапував з того прудкого ходїння і, як звичайно, мовчав; піт великими, буйними каплями не переставав котитися з нього, і він аж пашів, хоч од сусїдньої річки віяло вже прохолодною вохкістю. І всї мовчали.

— Роскажіть-бо що-небудь, Андріє Івановичу! — вдався до нього Константин. — Колись із вами було нам дуже весело, а оце остатнїми

часами ви такий мовчущий зробилися, що аж нуда пориває!

— Бо в мене нема охоти й потреби, щоб балакати, — смутно одвітив професор: — Мінї, слабому, одна тепер відрадість — сидїти мовчки коло вас та дивитися на вас та радїти, що ви — коло мене.

Сказавши се, він замовк і задумавсь. На Аполлона він тим часом не дививсь, і не знати було, чи він його бачить. Аполлон, знов, сидїв на узбоччі, далеченько од нього. Не сподїваючися, щоб професор міг його почути, Аполлон з нудним видом прошептав сам до себе вірш із Надсона:

Только утро любви хорошо,
Хороши только первыя встрѣчи,

а потім, знов таки тихенько й сам до себе, прошепотїв російський епітафійний вірш про вмерлого:

— Покойся жъ, милый прахъ, до радостнаго утра!

Чутке ухо Лаговського підхопило ті обидва речення Аполлонові. Жадних іллюзій в нього тепер не могло зіставатися: він мусїв зрозуміти, що для обох молодих Шмідтів він утратив тепер чисто всяку інтересність і є для них не більше, як труп. З такої образи серце йому боляче стиснулося, але він нїчого не сказав Аполлонові, не дорікнув йому і затаїв гірке своє почуття, хоч воно аж дерлося й просилося видобутись на сьвіт. Тільки важкого зітхання він стримати не міг тай, разом із зітханнєм, втяг в себе широку струю вечірнього повітря. І оте повітря, що він в себе втяг, здалось йому бридко-холодним, проникливо-вохким і прикро-несмачним, — аж дух йому захопило, і в грудях закололо.

Прийшли назад додому. Лаговському подали лист з наліпляними болївійськими почтовими

марками, що привіз сьогоднї почтовий пароплав. Сім'я Шмідтів попрямувала до школи, щоб сісти за вечерю, але Лаговський пішов зачинивсь у своїй сьвітличцї і роспечатав той далекий лист, щоб прочитати його не гаючись. Писав се князь Голїцин, що був тепер консулом у південній Америцї, в Болївії; його жінка також зробила свою прихильну дописку на мужевому листї. Була се давня знайомість Лаговського, із Швейцарії, з тих часів, як він ще не був професором, а тільки готовився до своєї посади, висланий російським мінїстерством осьвіти по лїпшу науку до деяких швейцарських славнозвісних професорів. Молодий, добре осьвічений і лїберальний князь Голїцин, що лїтував тодї із своєю жінкою в Швейцарії, також не був ще тодї тим, чим був теперечки: не зробився тодї ще консулом, а був він тільки атташé при одній із діпломатичних російських місій у Европі. Познайомилися вони випадком, перебуваючи в однім і тім самім швейцарськім отелю, і заприязнилися тодї з молодим ученим дуже сильно; а він відносився до них трохи чи не так, як оце тепер відносився до Шмідтів, себто з повним обожаннєм. Вже й скількись год зминуло з того часу, і багато позабувалося, а вони не переставали в ряди-годи листуватися з професором. В отім листї, що прийшов сьогоднї, князь оповідав професорові про дуже цїкаву сторону Болївію, куди він приїхав консулювати ще недавнечко, тай питався в тім листї, чи не зміг би професор якось вибратися тай приїхати до них погостювати в Болївію. — „Ми з жінкою й досї вас не раз згадуємо", — писав князь: „вже скількись год ми не бачилися з вами, а про те серед шумливого виру новітнїх обличчів, нових типів, які великими хвилями раз-у раз перед нами скрізь перебігали й перебігають,

де б ми ни знаходилися, не міг Ваш образ ніколи затертися в нашій пам'яті, бо Ви — незвичайно рідка людина, з оріґінальною й талановитою вдачею... А чи повірите? адже навіть Ваш убогий одяг, що — покаюся — попереду дуже нелюбо вражав мене й шокірував, тепер згадується мінї з особливою сімпатією, бо й він одповідає Вашій оріґінальній вдачі... І знайте, що анї наші гарні розмови про естетику, яку ви так тонко розумієте, анї наші жваві розмови про сьвітове письменство, в якому Ви такі начитані, не зостаються стільки у мене в пам'яті, скільки зостається в пам'яті ваш дитячий, чистий ідеалїзм. Коли кому пощастить зустрітися з такими людьми, як Ви, тому надовго лекше стає жити в сьвітї, бо серед трівіяльної повсякчасної людської буденщини завсїди можна буває згадати собі Ваш ідеальний образ і вірувати, що не переводяться ще люди, в яких душа гармонїйно сплетена з ідеалів істини, добра та краси... Зберіться тай приїздіть до нас. Болївія зовсім не так далеко, як Вам могло б здаватися"... А на посьлїднїй сторінцї мужевого листа княгиня наївно писала Лаговському, наче казку малій дитинї, про свою анґорську кицьку Феріде, яку він у них бачив у Швейцарії і нераз ласкав, та сповіщала його про її тодїшнї киценята, що поїхали також у Болївію: „тепер вони давно вже поробилися гладкими, величезними, солїдними котами і звуться: сеньор Альваро та сеньор Гернандо".

— Господи, Господи!! — гірко подумав професор, як перечитав той лист од Голїциних. Він тупо поглядів-поглядів на полум'я сьвічки, що за її сьвітлом читав отой болївійський лист. Потім дмухнув і загасив сьвічку, щоб зовсім оддатися в пітьмі своїм думам. — Був же колись час, що для людей я був чиста дитина, яку можна тїшити навіть трохи чи не казковими опо-

віданнями про кицьку Феріде з її киценятами...
А тепер?... — ?!...

— Я тепер — наче намальована картина, що впала в смердючу, гнойову калюжу тай полежала в ній, — думав Лаговський далі. — Полежала картина в тім багні, в тім смердючім, розведенім гною, — тай, хоча всі її складові елементи позоставалися в ній цілі, не стало вже давньої картини: барви порозмокали і поперемішувалися між собою,... замість намальованого образу сталася брудна ляпанина,... полотно пересякло гноєм і смердить... Замість колишньої доброї картини — брудна, смердюча ганчірка, що її в руки взяти гидко...

— Та зо мною сталося навіть гірше, ніж з тією картиною, — знов думав він. — Брудну, розмоклу картину чи ганчірку може взяти добрий артист, сполоще її начисто, висушить тай зреставрує, — і поновиться давня добра картина, знов повстане чистий, художний образ... А для мене хіба є таке поновлення? для мене хіба є такий артист, щоб міг відродити міні мою давню, чисту душу?... Навіть Великий Архітект — і той не зможе сього вчинити... Адже не зможе?...

Лаговський упав на коліна і зачав молитися:

— Великий Архітекте! Всемогучий Художниче людської душі! Ти — всесильний... Зроби одно із своїх чудес!... Ти — володар не тільки над будучим часом, але й над минулим: зроби Своєю всесилою так, щоб те, що минуло, було неправдивим, щоб було воно ніколи неістніючим, щоб було тільки привидом!... Зроби так, щоб той факт, який одбувся, стався ніколи не бувшим, ніколи-ніколи не істнівшим!... Зроби так, щоб про той бруд і про ту погань, в якій я скупався, я сьмів собі спокійно сказати: „Се був тільки сон, ніколи того в дійсности не бувало“... Зроби

так, щоб і моя душа і моє тіло поробилися знов дитяче-невинними, дитяче-безгрішними!...

Та раптом він спинив своє благання: замість молитовного настрою в душу впала скептична рефлексія і не дала молитися далї. — Я зовсїм дурію! — прошепотїв він знесилений.

В двері хтось постукав. Лаговський швидче підвівся з навколїшок тай заходився, щоб засьвітити сьвічку. А в кімнату вже весело увійшов Володимир.

— Що це ви? плакали? — спитав він здивований. — І в пітьмі сидїли?!

— Нї.... се так собі. — заклопотаний казав професор:... — Попросту втомився з нашої прохідки, тай забажалося полежати в пітьмі.

— А мама послала мене, щоб я привів вас до наших. Зайшли ми з прогульки до школи, — дивимося, стоїть на столї великий кошик з чудовим виноградом: то туапсинський городський голова прислав татові сьвіжий гостинець-новинку із свого винограднику. Розсудлива мама хтїла була, щоб винограда того ми сьогоднї не чіпали, а щоб зоставили на взавтра, ба навіть звелїла компанїйонцї занести кошика до комори. Але ми, непокірні сини, втрох добилися того, щоб виноград оддали нам на поталу ще сьогоднї таки. Тодї мама сказала міні, щоб я привів і вас.

— Спасибі!... та мінї не хочеться, — одмовлявся професор, марне силуючись осьміхнутися на веселе, безжурне оповіданнє Володимирове.

— Нї, нї, ходім! Нема чого вам тут киснути на самотї! — рішуче заявив Володимир таким тоном, що не терпів собі сперечень, тай узявши професора по-під руку потяг до оселї старих Шмідтів.

Всї сидїли коло винограду, і пильно, иноді перекидаючися жартами, працювали над тою

їжею, ароматно-пахучою й на прочуд солодкою, бо виноград у Туапсї — тó справдї найкращий на цїле Кавказьке побережжя. Професорові генеральша вибрала на тарілку гарне, велике, рясне гроно і поставила перед ним тую тарілку разом з другою, порожньою маленькою тарілочкою. Він машінально заходився їсти той виноград, машінально одскубував од своєї китяхи по однїй ягідцї і клав у рот, а як висмоктував, то з методичною машінальною аккуратністю випльовував виноградні зерната й порожню лушпайку на підставлену тарілочку. Тая неестетичная виплюнутая купка потроху росла й росла на тарілочцї, а Лаговський, механїчно працюючи губами, тупо не відводив очей від неї. Думи його лїтали не тут у хатї, і він не чув нїчого коло себе, не чув навіть того молодого, сьвіжого реготу і тих веселих уваг, які голосно й безжурно кидав котрийсь із парубків-Шмідтів про свій виноградний апетїт і свою виноградну ненажерливість, а надто — про апетїт їхньої старої гувернантки, тепер маминої компанїйонки.

— Ще так недавнечко, в кінцї мая, цей виноград цьвів ароматичним цьвітом, — гадав собі професор, на нікого не дивлячись, — а тепер к августу виноград досьпів, і оце за пів години нїчого не зістанеться од нього,... нїчого,... окрім висмоктаного, несмачного лушпіння... Десь певне, все тут у Туапсї стигне швидко,... не тільки виноград, але й почування людські: сімпатія, приязнь... Отак і моя приязнь із Шмідтами — цьвіла в кінцї мая запашним, ароматним цьвітом, та за два місяцї досьпіла,... і далї-далї нїчого з тієї нашої приязнї не зостанеться... окрім висмоктаного лушпайя, під яким хіба де-не-де хоронитиметься ще краплина солодкого медового соку...

І він голосно розсьміявся. Всї Шмідти разом повернули голови до нього: очей його вони

не бачили, бо він глядів у тарілку, тільки ж їм почувся не сьміх, а ридання. І справді не можна було розібрати, чи ридає Лаговський, чи регочеться. Та от раптом він упустив з рук недоїдене гроно винограду і, мов неживий, звалився з крісла на підлогу. Всї кинулися до нього. Аполлон, як молодий студент-лїкар, зоглядів його, послухав серце, послухав живчик.

— Це мабуть істеричне вмлїннє, — сказав він, — але мінї здається, що в нього іще й пропасний жар. Треба доктора покликати.

Лаговського перенесли на ліжко. Скількись шклянок холодної води, висипаної йому на голову, привели його до притомности. А тим часом прийшов лїкар.

— У вас — любима хороба наших місцевостей: малярія, — сказав він, зробивши діаґноз: — ви мабуть часто по вохких низинах ходили?

— Не пам'ятаю, — тихо сказав Лаговський.

— Ми ще й сьогоднї сиділи на дуже вохкому місьцї, — покаявся Аполлон: — тільки ж я не думав, щоб з того було яке лихо. Адже ми всї позоставалися здоровісінькі.

— Рівняєте свій міцний орґанїзм до професорового зовсїм знесиленого орґанїзму! — перебив лїкар. — Для таких натур, як ваша, професоре, побут на чорноморській Рівієрі — чиста отрута. Я вам дам хінїну або салїцїлу, — ну, то взавтра ви будете нїби здорові; а пісьля взавтрього знов лежатимете, бо знов тріпатиме вас каторжна пропасниця, і знов треба буде зажити хінїну, або й аршенику.. Тепер починається август: самий сезон на малярійні захорування; ото ж для вас, коли ви вже раз захворіли на малярію, се буде сезон безперервної турботи про своє здоров'я: раз-у-раз слабуватимете. А вже ж не варто годувати себе що дня хінїном та тільки

тим піддержувати своє життя!... Я б вам порадив покинути як найшвидче наше Туапсе, доки малярія ще вас не виснажила... Нема на неї кращого ліку, як покинути теє місце, де її підхоплено.

— Ну, що ви! що ви, докторе!... — почали сперечатися Шмідти. — Ні, нехай Андрій Іванович побуде з нами аж до кінця літа!...

Але сам Лаговський мовчав і не спорився проти доктора.

— Ба таки поїду, — думав собі він, скоро почув, що йому в Туапсї доведеться часто лежати слабому: — Лежати слабому! Се, значить, знов самота, знов болюча в душі образа, що ані Константин ані Аполлон не хтять і посидїти коло мене, бо тільки нудяться... Гарна перспектіва, нема чого казати!... Ні, поїду!

Так нишком міркував собі він.

XXIV.

І він справдї твердо наваживсь покинути Туапсе з найближчим пароплавом тай одїхати заразісінько до Москви, навіть хочби й найгірша пропасниця трусила його в день виїзду. Хоч скільки вмовляли його Шмідти зістатися з ними ще на троє-четверо тижнів, щоб одїхати до Москви всім укупі, — він або мовчав, або уперто стояв на свойому. Всї ті вмовляння, всї ті прихильні слова, що професор тепер почув од усїх, родили в його голові тільки одну невідкличну гадку: „Отсе їхнє прихилля, отсї їхнї добрячі слова́ — не на довго, бо це тільки остатнї крапелини того солодкого виноградного соку, який ще иноді зістається в висмоктаних і виплюнутих виноградних

лушпайках. — „Я слабий, я не можу тут більше зоставатися“, — твердо одказав він Шмідтам скількись разів на їхню прихильну мову.

Прийшов пароплав з Батуму і став на Туапсинському рейдї. І молоді Шмідти і їх батьки поїхали турецькою фелюкою проважати професора на пароплав. Ну, от уже й друге свистїнне, — треба прощатися. Професор з усїма перецїлувався, як з рідними; в генеральші хтїв він поцїлувати руку, але вона сама обцїлувала його по матїрньому, перехрестила на дорогу і тихо та чутливо сказала так, що нїхто того й не почув, окрім самого Лаговського: „Я аж не знаю, я́к вам дякувати за всю вашу щиру любов до моїх дїтей!“.. А Аполлон, як обійняв його професор, вимовив йому жартовливо-жалісним, але, здавалося, дуже щирим-таки тоном: „Ну, от мене й покинуто!... Хто ж се мене тепер голубитиме? хто мінї поетично гладитиме руку? хто мене подитинячому стискатиме, як сидїтимем коло моря в чудову місячну ніч?“... Учувши сей жарт, Лаговський одвернувся, щоб утерти сльозу; — та́к йому защемили серце ті наївні Аполлонові слова́, повні поблажливої прихильности до його експансівности й дивацьких жестів. Тільки ж і тут його не покинула неодвязна думка: „Се — остатнї медові каплї під лушпінням висмоктаного й виплюнутого винограду!“

Попрощалися. Фелюка Шмідтів поволї попливла назад до Туапсинської пристанї, а пароплав поволї зачав виходити з Туапсинської затоки на ширше море. Професор, спершись на пароходні поручята, жадібно стежив очима фелюку, що одвозила його дорогих Шмідтів назад до Туапса: не просто Шмідтів завозила вона, — навіки вона завозила геть од нього те його щасте, яке було блиснуло в його життї на хвилину; — і Лаговському бажалося хоч на остатку, на про-

щаннє, ще раз до-схочу надивитися на них... Та обличчя Шмідтів, за далечиною, що зростала поміж фелюкою а пароплавом, робилися все невиразнійшими; незабаром фелюка пристала до берега, і Шмідти загубилися з очей. Лаговському зіставалося тілки одно — дивитися прощальним оком хоч на самісіньке Туапсе, де він покинув своє недовге щастє.

Туапсе розкинулося амфітеатром у затоці; і чим далї одпливав пароплав, тим величнїйш виринало воно перед очима тих, хто одїжджав на пароплаві. Лаговський сидїв на чердаку осторонь од иньших пасажирів, на одшибі, тай сумно глядїв на гарну виринаючу панораму: а в голові повставав цїлий рій відповідних спогадів.

Он, на тій велетенській сценї, що виринає перед ним усе кращ і кращ, чим далї пароплав одходить од берега, — он, на тій сценї вирізується своїми контурами церковна гора. На шпилї її — церква, а з лївого боку видко й школу, а трохи вище над школою — господу Андропулів, у якій йому довелося так багацько пережити-перечуяти... А он — на другому, правому боцї того церковного горбика, або гори, видко памʼятну лаву, де одбулася його знакомість і зближеннє із своїми молодими приятелями, що він їх тепер кидає. Се ж тут, на цїй-он лавці, вони серед таємничої темряви дивилися на осяйні зорі, що одбивалися в морськім глибу; се ж отут вони надслухували чарівне плюскотїннє хвиль морських; се ж отут він деклямував їм Гейневі вірші про зорі, що горять на небі;... се ж отут вони всї разом складали були пародію на декадентські вірші, — і склали цїлу „амеопу без музору“:... се ж отут поет-Константинласкав йому руку і, повний захвату, казав: „Який я радий, що з вами познайомився!“... О, ти, вечоре минулого ща-

стя! чи благословляти тебе тому, хто осамотїв, чи проклинати?...

А сюди ближче, внизу під тією самою церковною горою, коло самісїнького моря, висувається грецька Сїдїропулова купальня, де вони що-дня, перед тим як скупатися, любили трохи по-сїбарітському вилежатися й понїжитись і побалакати, щоб не йти в воду, поки не охолонуть од поту зовсїм. Потім Шмідти запливали з купальнї далеко в море; а професор, що йому пливати доктор заборонив, лишався в водї поблизу купальнї, коло берега, і тілки полоскавсь та зрідка окунав себе, — впоринав у прибережнї морські хвилї. Один раз, — цей день він і зараз добре пам'ятає, — як лежали вони в своїй спільнїй кабінї в купальнї, ще не влїзаючи в воду, бо силуючись охолонути, — він був з пам'яти продеклямував їм Франкову поемку про мудреця-Арістотеля, що вважав колись науку, мудрість і старість за добру зброю проти сили жіночої краси, та про жваву дївчину Аглаю, що його осїдлала і поїхала на ньому верхи; Арістотель мусїв пісьля того написати Олександрові Македонському в альбом сентенцію: проти жіночої краси „нї наука, нї мудрість, нї старші лїта“ не дають щита і що „лиш мертвець та сьлїпець може буть проти неї надійний борець“. Це закінченнє професор був виголосив тодї в купальнї перед Шмідтами зовсїм безжурно, нїяк у сьвітї не сподїваючися, що й до себе самого йому колись доведеться прикласти теє правило. Вірші Шмідтам сподобалися. — „І чи справдї в Арістотелевій біографії є що-небудь таке?“ спитався Володимир. — „Нї, в правдивій, грецькій його біографії нема цього“, — одмовив професор: „Франко взяв цей сюжет, очевидячки, із якогось середньовічного „lai d' Aristote“: я пам'ятаю, що таку історійку обробив віршами й трувер Генріх Анделій-

ський, а він знав її тому, що чув про се од когось, — „ouï la nouvele“, як він сам каже. Героїня у того трувера — не грекиня Аглая, а індійська красавиця, що була вже причарувала собою самого Олександра.... бо се мало діятися аж тоді, як Олександер Македонський підбив Індію. Арістотель був дуже невдоволений з того Олександрового кохання і сварив його. Тоді індійська вродниця бере-йде вранці коло вікон Арістотелевих, сьпіває веселу пісьню тай кидає йому в вікна пучки сьвіжої мняти. Арістотель забуває й про книги свої, бо сьпівачка —

Au cuer li met un souvenir
Tel que son livre li fet clore.“

— „Що зробилося з моїм серцем!“ міркує Арістотель:

Je sui toz vieus et toz chenuz,
Lais et pales et noirs et maigres,
En filosofie plus aigres
Que nus c'on sache ne c'on cuide.

„Далї — звісна історія: Арістотель дозволяє, щоб красуня поїхала на ньому верхи“... — „Ну, тай пам'ять у вас, професоре!“ здивувавсь Аполлон. — „Але ж я й досї не розумію, який буде родовід сеї історійки, коли її нема в грецькому життєписові Арістотеля“, знов сказав Володимир. — „Мабуть — як багато інчих приповістей — і ся приповість, що випрямована проти жіноцтва, прийшла з Індії“, — заявив професор: „В санскритській Паньчатантрі єсть аналогічна історія про індійського царя-Нанду і його мудрого мінїстра Вараручі; єсть і другі східні версії такого типу“. Се кажучи, він підвівся, щоб йти в воду, і безжурно декламував:

„Арістотель мудрець Олександра навчав
І такий у альбом йому вірш написав:
„Більш, ніж меч і огонь і стріла і коса,
Небезпечне оружже — жіноча краса.
Ні наука, ні мудрість, ні старші літа,
Не дають проти неї міцного щита;
Се досьвідчив я сам. Лиш мертвець та сьліпець
Може буть проти неї надійний борець.'

Пішли тоді в воду і Шмідти. І от вони були вже одпливли далеко в море; а професор, увійшовши в воду, зостався був сам коло берега і полоскавсь, коли це раптом із моря підплив до нього с-позаду пустотливий Константин, миттю осідлав його в воді тай вигукував: „А Аглая кричить: ну, мій ослику, ну! Ще мінуточки дві! ще мінутку одну!"... Професор добре пам'ятає, як він силувався визволитись с-попід свого несподіваного верхівця і жалісно та комічно стогнав, що той його задушить. А в Володимира і Аполлона тоді, так само як у Александрових двораків у Франкових віршах, „стільки сьміху було, що й пером не списать"!...

Щезай, спогаде безжурних часів! Щезай, не муч мене!

. . . .

Пароплав вийшов із Туапсинської затоки, повернув хід свій на північ і попрямував поздовж кавказького берега, не одпливаючи од землі дуже далеко в море і держучи свій курс на Новоросійськ. Перед очима Лаговського виступила гора з туапсинськими „городськими виноградниками", що лежить на березі с півночі перед Туапсем. Сюди вони над вечір не раз було ходили на прогульку, звідси вони не раз любувалися на Туапсе. Один раз, при місячнім сяйві, вони пробиралися тут серед чарівної гущавини, і професор голосно згадав був тоді Ґетеві вірші: „С-по-за гилля ллється місяць, вітерець не шеле-

стить, а с похилених берізок сьвіжий ладан капотить. Скільки щастя й осолоди я с такої ночі п'ю! Скільки любої відради в душу горнеться мою!“... На цій строфі він хотів був тоді й спинити свою деклямацію, але Володимир насьмішливо докінчив вірші: „Ну, й чого б іще бажати? А зачув би любчин клич, — дав би тисячу тих нічок за єдину з нею ніч“, і додав: „Тепер я зовсім розумію ваш настрій“. Він тоді розсердився був на Володимира... Але виходить, що Володимирова була тоді правда; Володимир лучче, ніж сам він, зрозумів його лицемірну натуру, в якій брудні й низькі сексуальні зьвірячі інстинкти хоронилися під чистими, гарними й високими, але недоговореними реченнями... А потім той самий Володимир, якому він так багато говорив літом прикростей, найбільше од усіх пожалував його... Дорогий, любий Володимире!.. де ти? де ти?...

. . . .

С-по-за виноградної гори ще видко було пароплавним пасажирам горішню частину Туапса, що лишилося позаду на півдні... Професор зачав шукати очима господу Андропулів, де Володимир певне сидить зараз із книжкою у свойому покою; забажав він також одшукати очима школу, де Володимир тожсамо може зараз перебувати. Але ні школи, ні господи Андропулів як-раз і не видко було с-по-за високих дерев. З цілого шкільного подвір'я сюди на пароплав видко було ще тілки альтанку над морською кручею, де вони четверко любили вночі лежати на столі та слухати, як хвилі бьють об беріг. А од цілої господи Андропулів так само не видко сюди нічогісінько, тільки густу купу велетенських вітластих акацій-ґледічій. Се ті самі ґледічії, що в їхній гущавині Володимир мав свою першу зустріч з Амалією в ту ніч, як він та Лаговський та гене-

ральша допіро оселилися були в Андропулів. Другого дня Володимир ходив і сумний, і втомлений, і повний пессімізму, і сповідався на молу́ перед професором і нарікав себе поганцем і нездарою; а професор його втїшав і заспокоював, не передчуваючи, що колись доведеться іще й йому в Володимира прохати собі такого самого потїшання; потім вони, обійнявшись як брати́, прийшли з молу до генеральші, що їх сердечно привітала, наче двох рідних синів, і професор тодї був сказав собі: Ich kann dem Augenblicke sagen: verweile doch! du bist so schön... Яким далеким усе те поробилося тепер!... Не треба було так самонадїйно казати про свою щасливу долю, не треба було!

Щастє, щасте! Коло тебе
Треба й дихати несьміло:
Ти — як пташка: чуєш голос —
Зараз пурх! — і одлетїло.

....Одлетїло?!... навіки?!... Ох, вернися, вернися те, що проминуло! Роспочнися наново весна нашої приязнї!... Володимире!... Аполлоне!... Константине!... любі, дорогі мої!... приверніться своїми серцями до мене!... Де я на сьвітї знайду людей, щоб були кращі од вас?... Але на вашу думку: „Только утро любви хорошо, хороши только первыя встрѣчи"!!!. . . . .
. . . .

Туапсе і туапсинська затока зовсїм пропали з заду, за горою. Пароплав ішов тепер далї на північ поздовж усяких „культурних участків", здебільша ще диких, і хіба де-не-де забудованих або засаджених плантажем. Це були місьця вже нїчим не пам'ятні для професора. Він схилив очі вниз, до морських хвиль, що кипіли білою піною, розбиваючись об пароплав, який їх різав своїм ходом. — „Вічная пам'ять, вічная пам'ять, вічная

пам'ять", — монотонно й проворно плескали йому морські хвилї... „Покойся, милый прахъ, до радостнаго утра!"...

Як стій професорова задума перервалася. Де він сидїв на чердаку, се було недалеко од засклено ї ляди над кают-компанією. Адже звичайно на всїх пароплавах, задля лїпшого сьвітла та провітрювання, буває прорізане над кают-компанією горішнє вікно, що виходить із тої салї крізь стелю на чердак; затулюється оте горішнє вікно величезним заскленим віком, або ж лядою, зложеною з шиб. Дак от коло такого горішнього вікна над кают-компанїєю сидїв на чердаку задуманий Лаговський. Тепер воно було одтулене, ляда була підведена в гору,... — і, от, тудою разом полинули з кают-компанїї на чердак гармонїйні звуки п'янїна... Це була прелюдїя... Потім якийсь мелодїчний жіночий голос по англїйськи засьпівав, приграваючи собі на п'янїнї, японську пісьню про золоту рибку:

A goldfish swam in a big glass bowl..

В басейнї рибка жила золота,
У гарнім басейнї шклянім...
Офіцер із далеких заморських країв,
Їй здавалось, так само її полюбив,
Як вона упадала за ним:
      Адже що дня в басейн шкляний
      Кришив що-найлуччого хлїба він їй.
      Вона й гадала: »Він любить мене,
      І прихилля його — направду сильне.
      Та й чи ж я́ йому не на очі? —
      Золота моя луска — блискоче!
      Чи ж би мав він кохать
      Тих-от мух, що бренять,
      Та пташину, що завжди цокоче?«
Ще більш на сонцї лисьнїла вона,
Ще більш офіцер любувавсь.
Серед щастя того раптом день прийшов,
Що до рибки не сам офіцер надійшов:
По-під руку з ним — панна якась.

Шептались ніжно... Він щось прохав...
Троянду й стару рукавичку забрав...
А як прощались — обняв міцнійш...
Ох, для бідної рибки — то в серце ніж!
Заридала: „Боже ж мій!... Боже!...
Ту прояву любити він може!...
Вже забув він мене
І забув про ясне
Золоте моє вбраннячко гоже“.
Сю панну так покохав офіцер,
Що далї всé занедбав.
Занедбав він і рибку свою золоту,
І до неї в шкляную хатину оту
Анї кри́хотки вже не вкидав.
Аж ось на думку комусь прийшло,
Що тра їй хлїба... Постукав об шкло... —
На днї басейна, в моху густім,
Рибка ме́ртва лежала, вся в золотім...
Отака її доля гіркая...
Цїла казка про неї — смутная.
Може, хтось і зітхне,
Хто — й сльозину змигне;
А нікому вона не сьмішная...

Професор уважно слухав невидиму сьпівачку, що її пісьня так виразно линула з кают-компанії нагору до нього на чердак; а тим часом пароплав проїхав проз Кадошський маяк, що осьвітлює вночі дорогу мореплавцям до Туапса. Було колись: одної гарної місячної ночі професор пішов був туди до маяку разом із молодими своїми приятелями, — саме пісьля тієї пам'ятної лекції, як уперше почув од Зої: „бен сені̂ севе́рім“. Тут над морем коло маяку вони четверко сиділи в поетичному настрою і в поетичних позах; повний щастя, Лаговський собі шептав тоді, що любить дорогих своїх Шмідтів більше навіть, чим міг би любити Зою, або й будь-кого; його шептаннє про любов до сїмиї Шмідтів почув тоді й Володимир... І вони, Шмідти, тожсамо любили його тоді щірісінько!... еге, любили!... нема про те чого й сумнїватися!... — а тепер?

..,. — And there on the carpet, dead and cold
Lay the poor little fish in her frock of gold,

сьпівав невидимий голос.

І хоч між пісьнею про золоту рибку і між долею Лаговського було дуже мало справжньої схожости, Лаговський чув у тій пісьні своє власне горе. Це часто буває в нещасливих людей, що вони в кожному прочитаному романі, в кожній елеґічній пісьні, вхитряються добачити свою власну історію. Отож і Лаговський приклав зараз усеньку тую пісьню до своїх обставин. Йому зовсім здавалося, що він тепер — саме ота безталанна, забута й покинута рибка, яка лежить холодна й мертва — on the carpet, dead and cold... І сумна це історія, але заразом — яка безрозумна! Справжня „амеопа без музору“, або коли казати не по-декадентському, „поема без розуму“...

Влїзши Лаговському в голову, ця згадка й аналогія вже й не виходять ізвідти: — І доля тієї здохлої золотої рибки, її безпричинна неоправдана любов, коротке щастя, лихая смерть — то все тільки амеопа без музору; і моє коротке літнє, поетичне щастя, закінчене теперішнїм довгим горем — то так само амеопа без музору... Кому і для чого треба було, щоб ти блиснув і засияв передо мною, недовгий щасливий промінь?... кому і для чого знов треба було, щоб ти разом зник?...

......Снова глаза изумленныхъ актиній
Стелятся въ пьяной травѣ...
Вижу я тѣни таинственныхъ скиній...
Темныя вѣтви поникшихъ глициній...
Горе моей головѣ!...

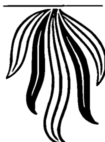
....Амеопа без музору.... Амеопа без музору.. Амеопа без музору... Вся моя літня історія — амеопа без музору.

Так нїмо шепотїли його губи, а пароплав ішов на північ.

А мати його? рідна мати, що він її давно безжалісно покинув саму і вбогу на далекій Україні?

Про матїр у нього згадки не було.*)

Звиногородка в Київщинї. Лїто 1904-го року.



*) Третя частина цього роману зветься: »За сьвятим Єфремом Сирином«, а четверта — »Порозумілися« (поворот Лаговського до матері). Але що вони мають свою осібну зовсїм самостійну цїлість і не дуже потрібні для закінчення перших двох частин, то я їх тут і не друкую. — *А. К.*

42.	**Ґю де Монасан**. Горля і иньші оповід.	(0·90)	1·30	Кор.
43.	**В. Кравченко**. Буденне житє. Оповід.	(1·60)	2·00	„
44.	**У. Шекспір**. Король Лір	(1·40)	1·80	„
45.	**Д. Лукіянович**. За Кадильну, повість	(2·60)	3·00	„
46.	**Г. Гайне**. Подорож на Гарц	(0·80)	1·20	„
47.	**І. Франко**. Захар Беркут	(1·20)	1·60	„
48.	**У. Шекспір**. Міра за міру	(1·00)	1·40	„
49.	**М. Коцюбинський**. Поєдинок і ин. оп.	(1·60)	2·00	„
50.	**О. Стороженко**. Марко проклятий, пов.	(1·00)	1·40	„
51.	**С. Ковалів** Риболови	(1·60)	2·00	„
52.	**Марко Вовчок**. Народні оповіданя. т. І.	(1·60)	2·00	„
53.	**П. Мирний**. Серед степів. Оповіданя	(2·60)	3·00	„
54.	**Е. Ярошинська**. Перекипьчики . . .	(2·20)	2·60	„
55.	**В. Винниченко**. Повісти й оповід .	(2·60)	3·00	„
56.	**Л. Мартович**. Хитрий Панько . . .	(1·10)	1·50	„
57.	**В. Вересаєв**. Записки лікаря	(2·60)	3·00	„
58.	**М. Вовчок** Народні оповіданя Г. II.	(1·60)	2·00	„
59.	**М. Ґорький**. Мальва і иньші опов.	(2·10)	2·50	„
60.	**М. Дерлиця**. Композитор і иньші опов.	(1·60)	2·00	„
61.	**Ю. Заєр**. Леґенди	(2·00)	2·40	„
62.	**А. Чехов**. Змора і инь опов. . . .	(2·00)	2·40	„
63.	**Н. Кобринська**. Ядзя і Катруся та иньші оповіданя	(1·40)	1·80	„
64.	**Д. Лукіянович**. Від кривди, повість	(1·60)	2·00	„
65.	**А. Чайковський**. Оповіданя	(1·60)	2·00	„
66.	**Марко Вовчок**. Народні опо ід. т. III.	(3·40)	3·80	„
67—68.	**І. Левицький**. Хмари	(4·40)	4·80	„
69—70.	**Е. Золя**. Жерміналь	(5·60)	6·00	„
71.	**О. Маковей**. Оповіданя	(2·60)	3·00	„
72.	**І. Франко**. На лоні природи	(3·20)	3·60	„
73.	**Кар. Кавцкі**. Народність і її початки	(0·60)	1·00	„
74.	**Фр. Енґельс**. Людвік Фаєрбах . . .	(0·50)	0·90	„
75.	**Фр. Енґельс**. Початки родини . . .	(1·50)	1·90	„
76.	**Ш. Сеньобо**. Австрия в XIX столітю	(0·80)	1·20	„
77.	**В. Будзиновський**. Хлопська посілість	(2·00)	2·40	„
78.	**К. Флямаріон**. Про небо	(2·00)	2·40	„
79	**М. Драгоманів**. Переписка (вичерпано) . .		1·80	„
80.	**С. Степняк**. Підземна Росія	(3·00)	3·40	„
81.	**Адріян**. Аґрар. процес у Добростанах	(1·00)	1·40	„
82.	**І. Тен**. Фільософія штуки	(1·00)	1·40	„
83	**Дж. Інґрем**. Історія політ. економії	(3·60)	4·00	„
84	**Е. Ферріср**. Дарвінізм.	(1·30)	1·70	„
85.	**Й. Конрад**. Національна економія .	(1·90)	2·30	„
86.	**В. Стефаник**. Моє слово, оповіданя .	(3·60)	4·00	„
87.	**Ж. Масперо**. Старинна історія східних народів т. І.	(2·40)	2·80	„
88.	**М. Коцюбинський**. У грішний сьвіт .	(1·60)	2·00	„
89.	**М. Карєєв**. Фільософія культурної й соціяльної історії XIX ст.	(2·40)	2·80	„
90.	**О. Кобилянська**. До сьвіта. Новелі і н.	(2·40)	2·80	„
91.	**О. Авдикович**. Моя популярність . .	(2·20)	2·60	„

Ціна 3·00 Кор.